

KAŽDODENNÍ ŽIVOT

v Československu 1945/48–1989

ústav pro studium
totalitních režimů

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

KAŽDODENNÍ ŽIVOT

v Československu 1945/48–1989

Jaroslav Pažout (ed.)

Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci
Praha – Liberec 2015

Odborní recenzenti:

PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D.

Mgr. David Kovařík, Ph.D.

© Ústav pro studium totalitních režimů, 2015

ISBN 978-80-87912-35-5

© Technická univerzita v Liberci, 2015

ISBN 978-80-7494-250-1

OBSAH

Předmluva	7
-----------------	---

Každodenní život v Československu 1945/48–1989 v obecné perspektivě

Robert Kvaček – Slovo na úvod	14
Martin Franc – Životní styl a každodennost v Československu v padesátých a šedesátých letech 20. století	18
Jan Rychlík – Každodennost v Československu v období tzv. normalizace	34

Každodenní život v Československu 1945/48–1989 v případových studiích

Petr Bednařík – Média v Československu v letech 1945–1989 a jejich podíl na formování každodenního života obyvatel	50
Zuzana Beňušková – Sviatok a jeho inštitucionalizácia v období socializmu (1948–1989) ako nástroj politického marketingu	92
Alžběta Čornejová – Odborové rekreace v Československu v padesátých a šedesátých letech	116
Michal Ulvr – Na cestě k lidovému vozu. Stručná charakteristika československého a amerického automobilového průmyslu od počátku hospodářské krize po období revolučních technologických změn v šedesátých letech 20. století	134
Miroslav Vaněk – (Ne)oficiální kulturní aktivity mládeže v Československu v období tzv. normalizace	154
Petr Kopal – „Podivné přátelství“ režiséra Steklého. Krátká poznámka o dlouhé barrandovské kariéře (1945–1985)	180

Každodenní život v Československu 1945/48–1989 ve výuce

Jaroslav Pinkas – Svazáci a páskové – „jiná“ padesátá léta	194
Kamil Činátl – Každodennost perspektivou školních pramenů	216
Summaries	225
Přehled autorů	233
Seznam zkratk	234
Osobní rejstřík	236

Předmluva

Po listopadu 1989 se historický výzkum období komunismu (či státního socialismu, jak je zvláště v poslední době v odborné terminologii nazýváno) soustředil převážně na odkrývání mocenských mechanismů fungování monopolní vlády komunistické strany, především pak na politicky motivovanou perzekuci. Toto směřování, byť vcelku pochopitelné, vedlo občas k přílišnému zplošťování pohledu na čtyři desítky let existence komunistického režimu. Dělo se tak především v různých mediálních výstupech, předkládajících poněkud černobílý obraz života společnosti. V poslední době nicméně můžeme sledovat rozšíření tematické škály výzkumu. V jeho centru se stále více ocitá problematika každodenního života obyvatelstva, proměny jeho životního stylu. Odborníci se tak ve větší míře věnují „obyčejnému“ člověku s jeho běžnými starostmi.¹ Děje se tak paralelně s proměnou zájmu laické veřejnosti o nedávnou minulost, o „žité dějiny“ známé buď přímo z vlastního prožitku, nebo u později narozených ze vzpomínek jejich blízkých. Fakt, že k dějinám každodennosti se upíná čím dál větší pozornost, je možno doložit mj. úspěchem hraného televizního seriálu *Vyprávěj*, přibližujícího na osudech jedné rodiny proměnu života společnosti od poloviny šedesátých let 20. století prakticky až do současnosti,² či dokumentárního pořadu České televize *Retro*, který se věnuje trendům a předmětům vyskytujícím se v každodenním životě československého obyvatelstva po druhé světové válce.³ O existenci jakési „retrovlny“ svědčí i úspěšný návrat některých „předrevolučních“ produktů, mj. limonády Kofoly či žvýkačky Pedro. Téma každodenního života nabízí též možnost interdisciplinárního přístupu, na jeho odborném zpracování mohou participovat i sociologové, etnologové či představitelé dalších vědních disciplín. Zároveň je velmi vděčné i z didaktického hlediska, neboť může v žákovi či studentovi vyvolat větší zájem o sledované období a umožnit jeho vícevrstevnatější prezentaci.

K hlubšímu poznání tohoto tématu by měla přispět i předkládaná publikace, zabývající se problematikou každodenního života obyvatel Československa v letech 1948–1989 s nutným přesahem do prvních poválečných let a různými faktory, které

1 Viz především dvousvazkový slovník: KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. 2 sv. Praha, Academia 2011; též KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013. Pokud jde o vzpomínkovou kulturu, jmenovat můžeme edici rozhovorů s příslušníky dělnických profesí a inteligence VANĚK, Miroslav (ed.): *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. 3 sv. Praha, Academia 2009.

2 Seriál má i své webové stránky, obsahující vedle jednotlivých dílů různé doprovodné materiály, mj. krátké komentované ukázky z dobového zpravodajství a převodník dobových cen a platů na dnešní podmínky, viz <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10195164142-vypravěj/> (citováno k 17. 9. 2015).

3 Viz <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10176269182-retro/> (citováno k 17. 9. 2015).

jeho podobu určovaly. Její základ tvoří studie vycházející z přednášek, které zazněly ve dnech 21. a 22. srpna 2014 na XXIV. ročníku semináře k česko-slovenským vztahům (Česko-slovenské vztahy, Slovensko-české vztahy).⁴

První blok publikace tvoří tři texty zabývající se sledovaným tématem z obecného hlediska. Článek **Roberta Kvačka**, původně otevřící vystoupení na libereckém semináři, se zamýšlí nad problematikou výzkumu každodennosti. Upozorňuje na skutečnost, že vymezení každodennosti je předmětem dlouhodobější diskuse. Její výklad se může změnit v popis samozřejmostí, který sice najde své zájemce, ale většinou se odpoutá od toho, co historik nesmí opominout, tedy od společenského kontextu. Politické dějiny jsou z výzkumu dějin každodennosti takřka vyloučeny, přesto je nelze postavit do opozice. Chápání a posuzování nezbytného společenského kontextu je bez jejich znalosti nemožné. Jejich přítomnost má podtextové postavení. Každodennost bývá pojímána též jako součást širšího rámce kulturních dějin. Kultura je přitom chápána široce jako souhrn hmotných a duševních projevů lidské činnosti kromě politiky. Synonymem kultury v tomto pojetí je vlastně pojem civilizace. O člověka v každodenním životě, který nemusí být naplněn jen dny všedními, ale také zvláštními, se zajímá historická antropologie. Ta má blízko k dějinám kultury ve výše uvedeném širokém slova smyslu. Takto vymezeno lze každodennost sledovat i v období po druhé světové válce.

Studie **Martína France** shrnuje základní rysy životního stylu v Československu v padesátých a šedesátých letech 20. století s důrazem na generační otázku a postoje mládeže. Pro konec čtyřicátých a začátek padesátých let byla typická snaha o kolektivnost ve všech směrech, přihlašování se k sovětským inspiracím a zkušenostem a neustálé vnášení třídního principu do života společnosti a s tím spojený úpadek dodržování společenských pravidel. Od padesátých let tak můžeme sledovat úsilí o prosazení autentické proletářské kultury, ale též snahu o převzetí životního stylu dosavadních středních vrstev, přičemž tato koncepce se zhruba od poloviny padesátých let prosazovala čím dál výrazněji. Optimistické představy o životě v socialismu a blížkém přechodu ke komunistické společnosti na počátku šedesátých let, spojené s chruščovovskou érou, rázně utnula hluboká hospodářská krize provázená velkými výpadky v zásobování. Ta vedla k nutnosti většího otevření se Západu. Životní styl v té době ovlivňovalo také dospívání ročníků poválečného populačního boomu,

4 Tento seminář, konaný tradičně v Liberci, je koncipován jako prostor pro setkávání a vzájemnou diskusi českých a slovenských historiků, pedagogů, archivářů, studentů a dalších zájemců o československé (resp. české a slovenské) dějiny. Pořadatelé byly vedle katedry historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci Vzdělávací nadace Jana Husa a Ústav pro studium totalitních režimů, který se společně s libereckou katedrou historie podílel na vzniku předkládané knihy. Seminář byl připraven pod tradiční patronací Česko-slovenské komise historiků a za odborné spolupráce s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., a Ústavem politických věd Slovenské akademie věd.

což vedlo mimo jiné k rozvoji populární umělecké kultury. Česká i slovenská mládež znepokojovala stranické ideology nechutí k politické angažovanosti a nadšeným vztahem k prvkům západní konzumní společnosti. Základním rysem životního stylu šedesátých let se tak stal příklon ke konzumní společnosti víceméně západního typu. Mnohdy se jednalo o jakýsi povrchní nátěr. Svého symbolického vrcholu dosáhlo toto vytváření virtuální reality v roce 1968, nicméně regres spojený s nástupem normalizace měl v tomto ohledu jen částečnou a dočasnou účinnost.

Na studii Martina France chronologicky navazuje text **Jana Rychlíka** věnovaný každodennosti v Československu v období tzv. normalizace. Většina příslušníků nižších a středních vrstev, tedy především dělnictvo, družstevní rolníci a nižší technické kádry, podle autora nedostatek svobod příliš nepocítovala a veřejně se k politickému dění nevyjadřovala. Nebyla sice ochotna režim aktivně podpořit v případě jeho krize, což se jasně projevilo v listopadu 1989, ale tolerovala omezování svobod jako snesitelné zlo. Režim se celkem úspěšně snažil pacifikovat široké vrstvy obyvatelstva štedrou sociální politikou, která měla vést bez ohledu na oficiální požadavek politického angažmá občanů k odpolitizování společnosti. Občan se měl starat hlavně o sebe a svou rodinu. Sociální politika patřila v období tzv. normalizace k stěžejním oblastem zájmu vedení KSČ. Hlavní snahou komunistického režimu bylo zajistit plnou zaměstnanost jako základ sociální stability společnosti. Sociální opatření byla veřejnosti prezentována jako důsledek péče socialistického státu o člověka a zejména o mladé rodiny.

Druhý blok obsahuje případové studie ke sledované problematice. **Petr Bednařík** věnuje pozornost médiím v Československu a jejich vlivu na formování každodenního života obyvatelstva. Již v letech 1945–1948 procházela média v Československu výraznými proměnami. Z této oblasti bylo vyloučeno soukromé podnikání. Již v poválečném období byl vydavatelstvím a nakladatelstvím přidělován papír a tento princip zůstal v platnosti až do osmdesátých let. Regulací přidělu papíru mohl režim preferovat určitá periodika či autory. V padesátých letech začal velmi bedlivě hlídat všechny mediální obsahy, které se dostávaly k občanům. Vznikla Hlavní správa tiskového dohledu, která formou předběžné cenzury kontrolovala noviny, časopisy, rozhlasové a televizní vysílání, divadelní hry, filmové scénáře, ale třeba i pohlednice či mapy. V roce 1953 bylo v Československu zahájeno televizní vysílání. Sledování televize se v šedesátých letech čím dál více stávalo formou trávení volného času. V době Pražského jara média výrazně podporovala politiku Dubčekova vedení KSČ. Lidé se z médií dozvídali informace o aktuálním politickém dění včetně intervence vojsk zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968. V období tzv. normalizace byla média pod kontrolou KSČ a podporovala její domácí i zahraniční politiku. Televize vysílala od roku 1970 na dvou programech. Také Československý rozhlas změnil již na začátku tzv. normalizace strukturu stanic, která pak zůstala stejná až do konce komunistického režimu.

Zuzana Beňušková se zabývá využitím svátků jako nástroje „politického marketingu“. Po únoru 1948 se vytvořil systém státních svátků, v některých případech zvýrazněných dnem pracovního volna, a také systém tzv. občanské obřadnosti spjatý s životním cyklem člověka. Občanské hodnoty zde byly důmyslně navázány na socialistický stát a komunistickou ideologii. Reakce obyvatelstva sahala od úplného odmítání svátků přes různé varianty adaptace pro vlastní potřeby až po jejich bezvýhradné akceptování. Svátky se zároveň staly arénou boje mezi komunistickou ideologií a náboženstvím, paralelně se státem slavenými svátky existovaly svátky církevní. Tato dualita, umocněná navíc existencí neformálních lidových obřadů, byla charakteristická především pro sedmdesátá a osmdesátá léta 20. století.

Mezi významné fenomény každodenního života patřily bezesporu odborové rekreace, jejichž podobu v padesátých a šedesátých letech sleduje **Alžběta Čornejová**. Autorka si ve své studii dále všímá pionýrských táborů, které analogicky umožňovaly dětem v masovém měřítku pobyt v přírodě. Po únoru 1948 se vyhranily tři základní typy dovolené: ústředně řízená výběrová (domácí a zahraniční), podniková a od roku 1955 pionýrská (dětská) rekreace. Akcent na zaslužený odpočinek po práci se stal nedílnou součástí oficiální propagandy. Organizací bylo pověřeno Ústřední rekreační oddělení, později Ústřední správa rekreační péče Revolučního odborového hnutí. Rekreace se postupem doby staly velice žádaným artiklem. Průběžně se stavěla i nová rekreační zařízení a velké popularitě se těšily hlavně od šedesátých let zahraniční rekreace. Ideologický podtext odborově organizované dovolené se postupně vytrácel, nadále byla vnímána jako kolektivní levná dovolená. Pro mnoho lidí znamenaly rekreace mnohdy jedinou možnost, jak se podívat do zahraničí.

Michal Ulvr se zabývá genezí československého a amerického automobilového průmyslu od začátku velké hospodářské krize až po období revolučních technologických změn v šedesátých letech 20. století. Text sleduje hlavní konstrukčně-obchodní a koncepční trendy v důležitých obdobích automobilového průmyslu v obou zemích a jejich až překvapivě časté prolínání. Důraz je kladen především na přechod z válečné na civilní výrobu po roce 1945 a zcela různorodé aspekty, které tyto dva prakticky nesrovnatelné průmyslové celky vedly k vývoji a výrobě takzvaného lidového vozu. První dvě poválečné dekády do značné míry charakterizuje snaha o vývoj snadno dostupného a lehce vyrobitelného dopravního prostředku pro masy. Soukromá doprava představovala dostatečně nevyužitý trh a potenciálně i trh velmi lukrativní. Od konce druhé světové války přicházelo ke slovu mnoho diametrálně odlišných představ, kde hledat cílovou skupinu pro odbyt automobilů a jak v souvislosti s tím vozy konstruovat. I proto vznikla obrovská disproporčnost v cenách a v podobách automobilů v různých částech světa, která mizí teprve v průběhu posledních dvaceti let díky globalizaci, existenci nadnárodních koncernů a celosvětovému trhu.

Miroslav Vaněk nastínil podobu neoficiálních a polooficiálních kulturních aktivit mládeže v Československu v období tzv. normalizace. Nástup nové generace mladých v osmdesátých letech byl jedním z významných faktorů pádu komunistického režimu v Československu. Jednalo se po mnoha letech o generaci nezátíženou autentickým a traumatizujícím zážitkem roku 1968, a už vůbec ne zážitky roků 1938 nebo 1948. Komunistický režim si byl dobře vědom potenciálního nebezpečí, které představoval především způsob, jakým mládež trávila volný čas. Do svého pádu pak ve jménu „bitvy o mládež“ její aktivity podle možností a situace omezoval, brzdil nebo potíral. Ve svém tažení však byl již v osmdesátých letech polovičatý, některé ventily musel mládeži pod tlakem uvolnit. Tento prostor byl mladými ihned vyplněn, jejich aktivity lze brát jako zárodky občanské společnosti. Mladí ekologové, příznivci punku a nové vlny (rocku obecně), míroví aktivisté nebo mladí křesťané sdružení v různých uskupeních stejně jako pozvolna se probouzející studenti vytvářeli platformu, která byla připravena podpořit změny nastupující v roce 1989. Některé aktivity dokonce pomáhala organizovat. Režim sice mladí „nepoložili“, svým působením však ke změnám nejen před rokem 1989, ale i po něm přispěli.

Text **Petra Kopala** nahlíží na každodennost z poněkud jiného úhlu. Přináší sondu do profesní každodennosti filmaře v Československu od konce druhé světové války s akcentem na období tzv. normalizace. Činí tak na příkladu dlouhé kariéry režiséra Karla Steklého (1903–1987). Ten jako tvůrce filmu *Siréna* (1947), za který dokonce obdržel benátského Zlatého lva, nebo *Anny proletářky* (1952) nepatřil po nástupu tzv. normalizace k ostrakovaným pracovníkům Filmového studia Barrandov, ba právě naopak – československý státní film se o jeho služby ucházel. Autor porovnává Steklého kariéru s kariérou mladého představitele nové vlny a držitele Oscara Jiřího Menzela (nar. 1938), kterému nové vedení Barrandova na začátku sedmdesátých let znemožnilo na určitou dobu práci v oboru.

Poslední, třetí blok je vyhrazen dvěma textům zabývajícím se každodenním životem z didakticko-pedagogického hlediska. **Jaroslav Pinkas** se zamýšlí nad možným didaktickým využitím problematiky mládeže v padesátých letech 20. století. Všímá si dvou skupin mládeže – svazáků a tzv. pásků, které reprezentují dva odlišné přístupy k režimu, a prezentaci pásků ve filmové produkci od padesátých let do současnosti. Didaktická aplikace je založena na konfrontaci těchto filmových obrazů mezi sebou, i s využitím vzpomínek přibližujících prostředí páskovských part a dobových ideologicky zatížených karikatur. Téma nekonformní mládeže umožňuje ilustrovat multiperspektivní obraz padesátých let, zasadit represivní tlak režimu do adekvátních sociálních a kulturních kontextů, poukázat na meze tohoto tlaku a strategie, které některé skupiny mládeže volily, aby se mu vyhnuly.

Článek **Kamila Čínátla** se zaměřuje na aplikaci metodologických konceptů každodennosti do kontextu dějepisného vzdělávání. V centru pozornosti stojí školní

prameny (fotografie, školní kroniky, svědectví pamětníků, dobové učebnice), které mohou žákům zprostředkovat dobovou školní každodennost. Obecné úvahy dokládá na pramenech z období stalinismu z Národní školy Jana Amose Komenského v Písku. Na konkrétních příkladech jsou načrtnuty metodické postupy, které směřují k naplnění kurikulárních vzdělávacích cílů. Školní prameny mají díky vztahu ke konkrétní lokalitě motivační efekt. Jejich vzdělávací potenciál souvisí též s vazbou na společenské prostředí, které je žákům známé. Díky této obeznámenosti se sociálními mechanismy školy mohou žáci snáze reflektovat jinakost školního prostředí kupříkladu právě v době stalinismu. Studie se pokouší doložit, že metodologické inovace, které proběhly v historiografii v souvislosti s koncepty každodennosti a historické antropologie, jsou přenosné i do prostoru dějepisného vzdělávání.

Součástí většiny článků je ilustrační příloha. Za možnost publikování fotografií a dokumentů patří dík – pomineme-li osobní archivy některých autorů – Všeodborovému archivu Českomoravské konfederace odborových svazů, společnosti Nika, knihovně samizdatové a exilové literatury Libri prohibiti, Popmuseu v Praze, Romanu Laubemu, Luboši Kotkovi, Janu Rampichovi a Stanislavu Terebovi.

• Jaroslav Pažout
editor

Každodenní život v Československu
1945/48–1989
v obecné perspektivě

Slovo na úvod

Robert Kvaček

Z desetidílné kroniky Josefa Holečka *Naši* mám nejraději hned první svazek *Jak u nás žijou a umírají* z roku 1898. Je obsažným poetickým obrazem venkovského života v polovině 19. století naplněného ještě i napětím mezi feudálním a selským světem, dramatickými osudy protagonistů. Nic pro historiky, zdá se na první a asi i další pohled, ve skutečnosti jde o pramen mluvný a sdělný, jen ho náležitě číst a vést s ním rozhovor, v němž je dějepisec naslouchajícím a dozvídajícím se. Zdrojů poznání, jak u nás žili a odcházeli – i ti včerejší, a zvláště ti včerejší – je téměř neomezeně, vzhledem k lidské mnohosti i jedinečnosti, jen je umět vřazovat do heuristiky.

Informační znělost pramenů závisí samozřejmě na tematice, v případě každodennosti se ale ocitáme na pohyblivé půdě. Dokazují to už dlouhodobější diskuse (i polemiky) o samotném pojetí a vymezení této specializace (termín předmět by byl nadsázkou). „Každodennost je tvořena rutinními aktivitami“, definuje ji Karel Kosík, „jako je jídlo, pití, oblékání, spánek, hygiena, obstarávání věcí, cestování, setkávání s přáteli, péče o děti.“ Je to samozřejmé a prosté, napadne nás, ale to ještě neznamená, že je tím (prostým a samozřejmým) určen i způsob výzkumu a pak interpretace. Výklad se totiž může změnit v přehled, výčet či popis samozřejmostí, které sice najdou zájemce, a nebude jich málo, ale většinou se odpoutají od toho, co historik nemůže a nesmí opominout, tedy od sociálního (společenského) kontextu.

Každodennost bývá proto pojímána i jako součást širšího rámce, dějin kulturních. Kultura je chápána rozlehle, jako souhrn hmotných a duševních projevů lidské činnosti kromě politiky. Politické dějiny jsou z tematiky takřka vyloučeny – někdo by v tom mohl vidět trest za letitou dominanci této specializace v historiografii. Synonymem kultury v uvedeném pojetí je vlastně pojem civilizace. Politické dějiny však nelze postavit do opozice, chápání a posuzování nezbytného společenského kontextu je bez jejich znalostí nemožné; jejich přítomnost má pochopitelně postavení podtextové, ale zároveň nikoli druhořadé, jen je zapotřebí je pro výklad každodennosti specificky zhodnocovat. Zaznamenávám tendenci je zcela přezírat, obrazem člověka ve všedních dnech je nahrazovat, povyšovat je tematicky především na tzv. událostní dějiny. Neprospívá to.

O člověka v každodenním životě, který nemusí být naplněn jen dny všedními, ale také zvláštními, se zajímá historická antropologie. Má blízko k dějinám kultury v už připomenutém širokém slova smyslu. Ostatně její zakladatelský německý časopis *Historische Anthropologie* má podtitul vymezující hlavní problémové okruhy – Kultur, Gesellschaft, Alltag (iniciátoři vzniku byli Alf Lüdke a Richard von Dülmen).

Sociální skutečnosti podstatně zajímají historickou antropologii, a to včetně sociální praxe. Analýza lidských zkušeností a životních souvislostí a vazeb patří k jejím přednostem – chce zjišťovat, jak životní příběh člověka závisí na vnějších, „objektivních“ skutečnostech, jak se srovnává chování a žití jedince z určité vrstvy s pravidly, normami, zvyklostmi prosazovanými společnou tradicí, její modernitou, tedy s posuny a změnami. Duchovní svět musí badatele o každodennosti, ať volí jakýkoliv přístup – obsažné kultury nebo antropologie či přístup inspirovaný etnologií – zajímat v každém případě, neboť každodennost je i stav mysli. A samozřejmě se také skládá z maličkostí, které pozornost svého času a prostoru téměř, či vůbec nepřivábí. Přesto mívají výpovědní hodnotu. „*Způsob, jakým v jednotlivých společenských vrstvách lidé jedí, oblékají se, bydlí, není vůbec bezvýznamný, lhostejný,*“ upozornil Fernand Braudel. Teze prostá, obecně sdílená – ale uplatněna jako metodická výzva nutí k promyšlené, nikoli jen popisné realizaci.

Milena Lenderová v doslovu k průkopnickému sborníku *Z dějin české každodennosti* (Karolinum, Praha 2009) konstatovala, že české dějepisceví pěstuje zatím dva přístupy k tematice. Prvním je bližší spojení s etnologií, které pojímá dějiny každodennosti jako dějiny jednotlivých úkonů, rituálů, činností, stereotypů (důraz na stereotypnost je tu, oprávněně, konstitutivním prvkem) spjatých s předměty, atributy života společnosti a jednotlivce. Druhý přístup pojímá dějiny každodennosti jako dějiny kultury v nejširším slova smyslu, tedy včetně problematiky spojené s kolektivní psychologií našich více či méně vzdálených předků. Dodejme, že lze využít kombinaci obou přístupů, u syntetizujících výkladů je to téměř nezbytné.

Ještě pár glos pokoušejících se charakterizovat dobu, v jejímž rámci se pohybuje. Týkají se převážně evropského Západu, s nímž se Československo poměřovalo, k němuž se většina obyvatelstva dějinně i duchovně řadila, s nímž by se měla situace v Československu komparovat. Touha po přiblížení se k němu, či přímo vyrovnání s ním, konzumní především, ale nejen to, ostatně vlivně naplňovala i převratový listopad 1989.

Poválečná doba byla obecně delší, než se čekalo, příliš mnoho však bylo poničeno, rozbito, vyhlazeno. Vešlo se do ní plno převratných činů, rozhodnutí, změn. Zčásti se účtovalo, samozřejmě ne stejně a s jednotnými měřítky. Tak Rakousko svou minulost odložilo ad acta, a proto se časem stalo přívětivým k včerejším nacistům a jejich zvláštním nástupcům. V základním pocitu se však život jako by proměňoval málo, toužilo se především po osobních a sociálních jistotách. Otevíralo to cestu

k sociálnímu státu, který by člověka provázel i ovlivňoval od kolébky po hrob. Jeho smyslem bylo vytvářet udržitelnou rovnováhu mezi politickými svobodami a racionálním přerozdělováním funkcí státu. Zdálo se to na Západě alternativou proti opakovaní ohromující sociální krize ve třicátých letech. Británie, a nejen ona, zažívala dobu odříkání, přesněji téměř krachu či bankrotu, Německo se řídilo heslem nejdříve jídlo a pak teprve morálka. Evropská krize roku 1947 byla způsobena ztrátou německého trhu a nabídkou amerického zboží, na něž však nebyly dolary. Měl je opatřit Marshallův plán zajišťující zároveň americkou politickou přítomnost v Evropě a jí odpovídající vnitřní vývoj účastnických států. Zároveň se během zmíněné krize dotvářela pospolitost států sovětsko-ruského bloku, aby vzápětí upadla do stalinské doby ledové. Zdálo se, jako by se zastavil čas, ve skutečnosti dostaly dějiny zpětný pohyb, nikoliv ale k něčemu, co už bylo, ale k ideologicky vymyšlenému experimentu, jemuž chybělo vše, co experiment potřebuje – analýza, rozvaha, prostředí počítající s úpravami i s neúspěchy, zato mu přebývalo dílčích euforií a obětí.

Během padesátých let se situace na Západě změnila; mizela symbióza opotřebované stroje – opotřebovaní lidé, připravoval se věk hojnosti let šedesátých, který už citelně kontrastoval s úrovní v zemích vyhlašujících se za socialistické, ač i zde bylo sociálně lépe. Západní společnosti začaly úspěch svých občanů měřit vlastnictvím automobilů, ledniček, televizorů, turistikou. V polovině šedesátých let byla podstatná část Evropy plná mladých lidí. Společenskou skupinou, která se prosazovala, nebo byla – z ekonomických důvodů – prosazována, se stala právě mládež. Rodil se teenager, s motocyklem, coca-colou a dlouhými vlasy. Od té doby je mládež nejzajímavějším sociálním uskupením pro výrobu spotřebního zboží a byznys, stále se mění její skladba, je nevyčerpatelná. V zábavě a kulturní rozkolísanosti se nejpopulárnějším odvětvím stala hudba. Vše mělo odezvu na tzv. Východě, samozřejmě specifickou. Třeba jazz se tu prosazoval rozsáhleji než na Západě, rozhodující bylo, že přicházel právě ze Západu.

Zrodila se naplno západní konzumní společnost a touha po ní se stala neodbytnou a moderující pro autoritativní režimy poutané východoevropské společnosti. Přitom v Británii byl politickou reprezentací fenomén společnosti zamítnut, v neoliberálním opojení byla seznána neexistující a nahrazena jednotlivými muži a ženami, nanejvýš rodinou. Thatcherismus znamenal propagandu elity individualismu, z veřejného prostoru udělal velké tržiště. Společensky postihl ekonomicky silnější Británii rozklad s citelnými důsledky. Dalším měřítkem úspěchu se staly zisky a nároky. Poválečná konjunktura v sedmdesátých letech skončila, naposledy se dalo mluvit o nezaměstnanosti, od té doby bylo naivitou či ideologickou propagandou slibovat plnou zaměstnanost. Dva ropné šoky měly důsledky okamžité i do budouc-

na, které je dnes naší současností. Duchovně byla sedmdesátá léta nejvíc skličující dekadou 20. století. Tak zlatý věk kinematografie z padesátých a zvláště šedesátých let se ukazoval neprodloužitelným, do oboru vpadaly stále drsnější velko filmy a vládnou mu dodnes.

V sovětském bloku měl v několika zemích ztížit a ovlivnit veřejnost tzv. gulášový komunismus. Životní úroveň tu zaznamenávala jistý vzestup, problémem byla jeho kvalita a hlavně hospodářský základ. Ekonomika sovětského typu pracovala od sedmdesátých let s ubranou hodnotou, zboží se vyrábělo a prodávalo se ztrátou. Objevovaly se křečovitě pokusy o její reformy, na daném politickém podloží nemohly nic podstatného řešit. Platilo, co kdysi napsal Alexis de Tocqueville: *„Nejnebezpečnější okamžik pro špatnou vládu nastává, když se začíná reformovat.“*

Naším tématem je historický pohled na život v Československu po roce 1945. Také Josef Holeček by ho jistě rád poznal a našel pro něj místo v nové podobě *Našich*.

Životní styl a každodennost v Československu v padesátých a šedesátých letech 20. století¹

Martin Franc

Je jasné, že období, kterému se věnuje můj text, nelze vnímat jako nediferencovaný a neproměnný celek. Každodennost na počátku padesátých let se po mnoha stránkách výrazně lišila od každodennosti prožívané o patnáct či dvacet let později. Ignorování vývojové dynamiky je chybou, která se bohužel ještě čas od času objevuje zejména v publicistice, i když spíše v kontextu let tzv. normalizace. Velký problém pro historii každodennosti u nás zároveň představuje česko-slovenská otázka. I když zejména v letech tzv. normalizace docházelo k velkému sblížení životního stylu v českých zemích a na Slovensku (zejména díky televiznímu vysílání), pořád se v mnoha ohledech jednalo o dva odlišné systémy.

V padesátých a šedesátých letech byly rozdíly ještě patrnější. Historiografie však dosud reflektuje spíše ideologicky motivované inovace nebo dynamiku v životním stylu a často opomíjí kontinuity životních stylů dané dlouhodobým historickým vývojem, které však mají podle mého názoru mimořádný význam a ovlivňují podobu životního stylu výrazněji než vnější časové podněty. V následujících úvahách budu vycházet především z českého prostředí. Nejde ani v nejmenším o výraz nějakého podceňování Slovenska, ale spíše o zohlednění skutečnosti, že v situaci v českých zemích se orientuji podstatně lépe. I přes snahu nezapomínat na lidi žijící mimo metropoli a další velká města bude možná moje skica působit poněkud pragoцентриcky. Je to dáno faktem, že značná část změn v životním stylu probíhala nejprve v hlavním městě, odkud se teprve později přenesly i do dalších míst, s tím, že některé zanedbávané periferie znatelně časově zaostávaly.²

Je jasné, že zejména v případě každodennosti první poloviny padesátých let, v éře pozdního stalinismu, se zájem badatelů soustředí především na ideologicky motivované zásahy do této sféry. Koneckonců i onen tak kontroverzní a odbornou i laickou

1 Studie byla vypracována v rámci grantového projektu Grantové agentury ČR 15-03538S *Děti, mládež a socialismus v českých zemích (1948–1970)*.

2 Specifickou pozici zejména od konce padesátých let měly lokality, kde bylo možné bez větších problémů přijímat západoevropské (tj. západoněmecké nebo rakouské) televizní vysílání. To bylo pochopitelně mocným hybatelem v mnoha oblastech životního stylu. Platilo to pochopitelně i o Bratislavě, hodně ovlivněné blízkostí hranice s Rakouskem. Srov. v tomto kontextu zajímavou, memoárově zaměřenou práci ŠEBO, Juraj: *Zlatá léta šedesátá*. Praha, Volvox Globator 2012.

veřejností ohnivě diskutovaný pojem totalita souvisí úzce se snahou o úplné ovládnutí a prolnutí společnosti ideologicky motivovanými představami a návyky. Právě počátkem padesátých let zažívaly praktické snahy o vytvoření zcela nového životního stylu skutečně nebyvalý rozkvět. Není jisté obtížné vyjmenovat jejich základní rysy, specifické pro tento nový životní styl. Předem však upozorňuji na zrádnost podobného přístupu. Příliš často se zaměřujeme na dobově specifické rysy a vytváříme tak značně virtuální realitu, která je silně ovlivněna dobovými propagandistickými obrazy. Obvykle tak ignorujeme existující kontinuity v každodenním životě a samozřejmě také alternativní životní styly. Na druhou stranu ovšem je popis dobově specifických rysů nejschůdnější cestou, a tak se o něj pokusím i já. Budu se však snažit zároveň upozornit na možná klíše a zkusím také zpochybnit jejich jednostranné akcentování. Můj text zvláště zdůrazňuje vývoj pozice mládeže jako specifické skupiny, která velmi výrazně ovlivňovala změny životního stylu, a naopak sama byla často vystavena snahám učinit z ní nositele ideologicky vítaných inovací.

Mezi klíčové specifické rysy každodennosti v Československu patřila na konci čtyřicátých a začátkem padesátých let snaha o kolektivnost ve všech směrech. Kolektiv měl ovlivňovat i jednání považované dosud za zcela privátní záležitost a stát se vrcholným posuzovatelem všech činů jednotlivce. Mnohé činnosti vykonávané dosud výhradně v rámci rodiny se podle vizí ideologů přesouvaly do veřejné sféry. Pěkně to můžeme pozorovat například na konceptu tzv. kolektivních domů, navazujícím na meziválečné představy o ideálu minimálního bytu.³ Zásadní úspora bytové plochy se zde dosahovala vyvedením určitých činností do veřejného prostoru – např. stravování,⁴ ale i trávení volného času či výchovy dětí. Ideál kolektivně tráveného volného času naplňovaly vrchovatě především výběrové odborové rekreace.⁵ Připomeňme si některé scény z proslulé komedie *Dovolená s Andělem*,⁶ např. žádost rekreanta o svolení ke sňatku s jinou rekreantkou, kterou adresoval nikoliv náhodou kolektivu všech rekreantů coby své (byť dočasné) rodiny. Nebo si vzpomeňme, jak se manželské rozpory Palátových snaží moderovat závodní rada, která projednává jejich sňatek. Manžele to nijak nenadchne a proti zásahům do své osobní sféry protestují. Proti všeobecnému tlaku kolektivu jsou však do značné míry bezmocní. Právě kolektivnost měla překonávat i společenské přehradu. Na jedné platformě se scházeli lidé

3 Srov. TEIGE, Karel: *Nejmenší byt*. Praha, Václav Petr 1932.

4 K aplikaci tohoto modelu v jiném kulturním prostředí, v komunistické Číně, srov. WEMHEUER, Felix: *Dining in Utopia: An Intellectual History of the Origins of the Public Dining*, in: MIDDLELL, Matthias – WEMHEUER, Felix: *Hunger and Scarcity under State-Socialism*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2012, s. 277–301.

5 K tomuto fenoménu srov. zejména ČORNEJJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem. Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha, Academia 2014.

6 *Dovolená s Andělem*, režie Bořivoj Zeman, premiéra 3. 4. 1953. Srov. *Český hraný film III 1945–1960*. Praha, NFA 2001, s. 71–72.

různých profesí a nemělo přitom hrát žádnou roli, jakou pozici na svém pracovišti ten který rekreant zastává.⁷ Nelze však přehlédnout, že se lidé měli identifikovat právě se svoji profesí a vědomí příslušnosti k jiným kolektivům (regionálním, národním, ale i rodinným) se většinou spíše potlačovalo. Ideální kolektiv tak trochu připomíná lidi rozmlouvající s králem Miroslavem ve slavné filmové pohádce *Pyšná princezna* z roku 1952,⁸ kteří se hádají o přínos jednotlivých povolání, aby je pak král poučil, že „každá práce je nám platná“. Podobný motiv najdeme i v dalším proslulém dobovém díle, ve filmu *Císařův pekař – Pekařův císař*.⁹ Jde tedy o dokonalou souhru jednotlivých profesí, která vytváří celkově harmonickou společnost, narušovanou pouze těmi, kteří nijak nechtějí přispět. Výchova ke kolektivismu měla začínat velmi záhy a právě zde se uplatňoval odkaz na sovětského pedagoga Antona Semjonoviče Makarenka a jeho dílo. Přenesení maximálního množství činností do veřejného prostoru umožňovalo kontrolu kolektivu nad jednotlivcem a problematizovalo možné stahování se do privátní sféry, které se jevilo jako podezřelá a potenciálně protispoločenské jednání.

Kolektivismus v každodenním životě je asi nejvýraznějším symbolem, specifickým pro počátek padesátých let, a proto ho mimořádně silně reflektují historici, publicisté i pamětníci. V dané době také vznikla celá řada vcelku působivých a v některých případech dodnes oblíbených děl (zejména filmů), která motiv kolektivu a jeho významu pro život člověka výrazně akcentovala. Opravdu však tato myšlenka tak intenzivně prolнула společností? Nejsme příliš obluzeni bizarním kouzlem dobové propagandy? Jistě nelze tvrdit, že veškeré ideologické úsilí ve prospěch posílení kolektivního života se zcela minulo účinkem. Nedomnívám se rovněž, že by se jednalo výhradně o vynucený prvek. Myslím si, že při odsuzování veškerých projevů kolektivismu mnoho intelektuálů jen dává na odiv svoje individualistické ego a že značná část veřejnosti mnohé jevy spojené s kolektivismem nevnímala a nevnímá zdaleka tak negativně. Na druhou stranu však podle mého názoru nemůžeme věřit na naprosto zkolektivizovanou společnost, jíž introvertní jednotlivci nemohli nebo nedokázali nijak čelit. Především si musíme uvědomit, že skutečně silné kolektivistické tlaky atakující samotné základy privátní sféry existovaly jen v relativně krátkém období a oslovovaly jen část společnosti, především mladé lidi, kteří k podobnému jednání tíhnou poměrně často i v jiných poměrech. Pro spoustu pamětníků se onen zážitek kolektivnosti v životě stal nakonec pouze krátkou epizodou, na

7 V českém prostředí nebyly kulturně-spoločenské rozdíly mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva tak propastné, takže konstruování „ideální komunistické společnosti“ bylo snadněji představitelné než např. v sousedním Polsku, ale částečně i na Slovensku. Srov. SOWIŃSKI, Paweł: *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny*. Warszawa, Wydawnictwo TRIO 2005, s. 63nn.

8 *Pyšná princezna*, režie Bořivoj Zeman, premiéra 26. 9. 1952. *Český hraný film III 1945–1960*, s. 263–265.

9 *Císařův pekař – Pekařův císař*, režie Martin Frič, premiéra 4. 1. 1952. Srov. *tamtéž*, s. 46–47.

kteřou někteří vzpomínali s nostalgickým nadšením jako na něco nesmírně opojného a zaručujícího štěstí a jiní spíše jako na stav jakéhosi šílenství či opilství, za něž se dodatečně hluboce styděli. S kolektivismem se přitom často pojilo nadšení, u nemalé části veřejnosti nejdříve opravdové, později stále častěji kaširované a předstírané. Kolektivnost však měla relativně krátký dech. Navíc se zdá, že vnucování určitých konkrétních forem kolektivnosti a rozbíjení kolektivů postavených na jiných základech paradoxně vedlo v následujících desetiletích naopak k prohloubení individualistických tendencí a stažení se do rodinného zázemí. Únava z kolektivních rituálů nadšení byla dobře patrná již kolem poloviny padesátých let a aktivisté, kteří nezměnili svůj extatický přístup a nadále toužili především po intenzifikaci kolektivních zážitků, působili stále více jako komičtí podivíni.

Vedle kolektivismu se jako další výrazný a na zobrazování vděčný rys jeví sovětizace, ostentativní přihlašování se k sovětským inspiracím a zkušenostem. Jakými symbolem tohoto fenoménu se stalo jedno z nejoblíbenějších dobových propagandistických hesel „Se Sovětským svazem na věčné časy a nikdy jinak!“ Skvělé sovětské výsledky a objevy byly doporučovány pro všechny obory lidské činnosti, a to způsobem, který z dnešního hlediska hraničil až se sebestarodím.¹⁰ Líčení SSSR jako pozemského ráje, kde byly vyřešeny všechny problémy, ovšem mělo své kořeny již v meziválečném období.¹¹ Přitom znalosti sovětské reality byly i v padesátých letech v mnoha případech mizivé a spíše se objevovala tradiční klišé spojená s představami o utopickém ráji. Přenášení různých prvků z naprosto odlišného kulturního okruhu mohlo vyvolávat a vyvolávalo řadu z hlediska současnosti komických či tragikomických situací. Nicméně již na počátku padesátých let se kritika bezduché sovětizace alespoň na privátní úrovni objevovala, jak dokládají některé existující ego-dokumenty.¹² Po roce 1953 a zejména po roce 1956 se rezervované postoje k jednostranné preferenci čehokoliv sovětského znatelně šířily, nejtvrďší ránu jí však zasadily až události roku 1968, po nichž i mnozí dosud neúnavní propagátoři východního vzoru značně ochabli, nebo dokonce zásadně změnili své názory.¹³ V sedmdesátých a osmdesátých

10 Pověstná se stala například snaha přisoudit prakticky všechny významné objevy Rusům. Srov. např. DANILEVSKIJ, Viktor Vasiljevič: *Vynalezeno v Rusku – nástin dějin ruské techniky*. Praha, Průmyslové nakladatelství 1951.

11 Srov. LOMÍČEK, Jan: „Nikde nelze radostněji žít!“ Utopický obraz Sovětského svazu v československé populární kultuře mezi světovými válkami, in: DANIEL, Ondřej – KAVKA, Tomáš – MACHEK, Jakub a kol.: *Populární kultura v českém prostoru*. Praha, Karolinum 2013, s. 105–118.

12 Srov. např. JERÁBEK, Čestmír: *V zajetí stalinismu. Z deníků 1948–1958*. Brno, Barrister & Principal 2000, nebo CHARVÁT, Josef: *Můj labyrint srdce. Vzpomínky, zápisky z deníků*. Praha, Galén 2005.

13 Srov. např. dopis slovenské partyzánské lékařky z ledna 1969 jejímu příteli, mikrobiologovi a dlouholetému řediteli Biologického a později Mikrobiologického ústavu Ivanu Málkovi, s nímž se seznámila na stáži v SSSR: „Přilíš jsem přirostla ke všemu ruskému a to, co oni nezničili, to jsem zpřetrhala sama a úplně nemilosrdně, už nikdy nebudu schopna uvěřit ničemu, co od nich přichází [...] Bojím se, že už chápu i pálení knih i věčné opovržení, nic neodpouštějící nenávisť vůči tomu, kdo nás urazil a ponižil.“ Srov. FRANC, Martin: „Od toho dne, kdy jsme ruku v ruce vykročili do zasnežených ulic Leningradu.“ Dopisy Magdy N. Ivanu Málkovi, in: *Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis*, 2009, č. 2, s. 125–140.

letech se již obdiv k Sovětskému svazu a impulzům pro vývoj životního stylu přicházejícím z tohoto státu omezil pouze na relativně malou skupinku, často spjatou se SSSR buď rodinným zázemím, nebo profesí (učitelé nebo ještě spíše učitelky ruštiny).

Jako pěkný příklad sovětizace, který se však přes masivní podporu nedokázal prosadit, slouží Děda Mráz – vrchol jeho propagace spadá právě do první poloviny padesátých let.¹⁴ Rejstřík prvků každodenního života, ovlivněných sovětskou inspirací, které se staly pevnou součástí českého světa každodennosti, není příliš široký a jedná se spíše o drobné jednotlivosti – např. obliba boršče.¹⁵ V některých případech odkazy na Sovětský svaz navazovaly plynule na odkazy z jiných zemí. Jako příklad uvedme čaj, po druhé světové válce propagovaný s odvoláním na Velkou Británii a později jako „jiskřivá sovětská alternativa k drahé kávě“.¹⁶ Sovětizace byla v období padesátých let spojována jednak s určitou pompézností a konzervativním luxusem vracejícím se ideově do 19. století, na straně druhé ovšem také se slovanským folklorismem. Celkově však sovětizace přes svou vtíravost a neustálou přítomnost byla v každodennosti ukotvena jen velmi mělce a můžeme ji vnímat spíše jako ornamentální nátěr.

V kontextu každodennosti počátku padesátých let se často zmiňuje rovněž všudypřítomná adorace manuální práce a dělnictva nebo obecněji neustálé vnášení třídního principu do života společnosti. Úpadek kultury na počátku padesátých let má dokládat obraz dělníků v teplákách či montérkách v hledišti pražského Národního divadla. Ten se objevuje velmi často, jeho pravdivost se mi však zatím nepodařilo ani dokázat, ani vyvrátit. Rozhodně se však nejednalo o žádné pravidlo. Obecně můžeme říct, že již počátkem této dekády probíhal souboj dvou koncepcí životního stylu. Zatímco jedna skutečně usilovala o autentickou proletářskou kulturu a ostentativně pohrdala dosavadními zvyklostmi v chování jako buržoazními a měšťáckými přežitky, druhá, jejímiž nositeli byli především ambiciózní kvalifikovaní dělníci a také část prokomunistické „pracující inteligence“, se snažila o převzetí životního stylu dosavadních středních vrstev. I když mediálně vděčnější se jeví připomínání té první linie, stále více se prosazovala koncepce druhá. I ta však měla svoji sebeparodující verzi ztělesněnou manželkou prezidenta Klementa Gottwalda Martou,¹⁷ která snaživě napodobovala způsoby odívání své předchůdkyně na pozici první dámy, i když

14 Srov. KOUROVI, Petr a Pavlína: *České Vánoce od vzniku republiky po sametovou revoluci*. Praha, Máj – Dokořán 2010. Srov. i FORMÁNKOVÁ, Pavlína: Jak se z Ježíška stal (málem) Děda Mráz, in: *Dějiny a současnost*, 2007, roč. 29, č. 12, s. 17–20.

15 Ke kulturnímu transferu v oblasti gastronomie ze sovětského bloku do Československa srov. FRANC, Martin: Z kuchyně přátel. Česká společnost a kulturní transfer z gastronomií SSSR a zemí sovětského bloku (1948–1989), in: *Soudobé dějiny*, 2010, roč. 17, č. 3, s. 312–334.

16 Srov. FRANC, Martin: *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*. Praha, Scriptorium 2003, s. 69.

17 Srov. např. ZÍDEK, Petr: *Po boku: třiatřicet manželek našich premiérů (1918–2012)*. Praha, Universum, 2012.

pro to neměla fyzické dispozice. Nicméně vytváření nové střední vrstvy, přebírající doktrínu dobrých mravů středních vrstev, je procesem, který můžeme pozorovat již v tomto období. Koneckonců Ferdinand Peroutka v roce 1959 v jednom z komentářů pro Svobodnou Evropu hovoří o tom, že Československo kráčí v čele světového maloburžoazního hnutí. A i proces s Rudolfem Slánským a předchozí zatlačení skupiny kolem Gustava Bareše bylo možno interpretovat jako odmítnutí proletářského kurzu a určitých projevů antiintelektualismu, jakkoli se jednalo o vysvětlení poněkud přitažené za vlasy.¹⁸

Nelze však opomenout, že někteří badatelé vnímají obnovu zájmu o dobré chování a vybrané společenské způsoby od poloviny padesátých let nikoliv jako projev kontinuity a hovoří spíše o nové, vyšší verzi snah o vytvoření společenské alternativy, o skutečně specifickém socialistickém životním stylu. To už se ovšem dostáváme z éry stalinismu do epochy následující, která přes svou mimořádnou důležitost hraje ve všeobecném povědomí daleko méně významnou roli než předchozí éra tvrdých represí smíchaných s budovatelským nadšením nebo tzv. zlatá šedesátá na druhé straně. Za hlavní důvod považují její nejednoznačnost a rychlé proměny společenských nálad. Výrazně vnitřně rozporné je už první období trvající od roku 1953 zhruba do roku 1956. Setrvačností fungovaly různé mechanismy z předchozí epochy, včetně represe a mohutné propagandy (zmiňme např. odhalení gigantického pomníku J. V. Stalina v Praze na Letné v roce 1955), nárok na skutečné ovládnutí privátního života společnosti se však naproti tomu začal drobit. Politickou elitu vyděsilo dění kolem měnové reformy a k podobně tvrdému kroku zejména proti dělníkům se již nikdy neodhodlala. To ovšem značně omezilo její manévrovací prostor a donutilo ji rezignovat na původně plánovanou hlubokou změnu životního stylu v jeho úplnosti. Mechanismy kořenící v dávnějších kulturních tradicích se naplno prosadily. Stále méně se dařilo udržovat alespoň zdání mladistvého nadšení a zřetelně začaly být ctěny hodnoty vnímané jako měšťácké a konzervativní, především rodinný život a normy „dobrého chování“, byť v dané době částečně naplněné novým obsahem.¹⁹

Chruščovismus byl v každodenním životě ve znamení snah o sloučení ideologických představ s moderními civilizačními vymoženky, přicházejícími často z dosud oficiálně nenáviděných západních zemí. Právě pomalu, ale přece rostoucí otevřenost vůči podnětům ze Západu a snaha inkorporovat je do československých podmínek vedly k často zásadním změnám v životním stylu. V kinech se stále více objevovaly západní filmy, byť spíše než z Hollywoodu pocházely z Itálie či Francie, pomalými

18 Srov. např. MÁLEK, Ivan: *Boj nového se starým v dnešní naší vědě*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1955, s. 70. K Peroutkovu výroku srov. *Mluví k vám Ferdinand Peroutka 1. Rozhlasové komentáře – Rádio Svobodná Evropa (1951–1959)*. Praha, Argo 2003, s. 488.

19 K této problematice srov. kapitolu Etiketa v práci in MACURA, Vladimír: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha, Academia 2008, s. 166–184.

krůčky začal ožívat i turistický ruch, zpočátku především v podobě příjezdu zahraničních zájemců k nám. Patrně nejvýraznějším symbolem obnovených kontaktů se světem se stala úspěšná československá účast na Světové výstavě v Bruselu v roce 1958. Kouzlo umírněně modernistického bruselského stylu s jeho barevnou bohatostí a nepravidelnými oblými tvary působilo ve zvlgarizované podobě ještě řadu dalších desetiletí v nejšířších vrstvách české společnosti.²⁰ Trvalou připomínkou československého úspěchu na světové výstavě se stala přenesená budova pavilonu umístěná v Praze a na stejném místě instalovaná československá restaurace z Bruselu, která brzy fungovala jako módní podnik oblíbený zejména u mladší generace.²¹

Konec padesátých let se nesl rovněž ve znamení velkého rozšíření sortimentu potravinářského i spotřebního zboží a výrazného zvýšení důrazu na jeho estetické kvality. Změny však byly viditelnější pouze v Praze, kde začaly také fungovat nové velké obchody nabízející kvalitnější a luxusní zboží, jako např. Dům módy (1956) nebo Dům potravin (1957). Postupně se však provozovny tohoto typu šířily i do dalších velkých měst, i když vždy nebylo zajištěno jejich dokonalé zásobování.²² Ne náhodou vznikla v roce 1957 pozdější síť obchodů Tuzex, kde se prodávalo exkluzivní domácí i západní zboží za speciální poukázky (bony), které občané mohli získat výměnou za západní měnu. Z hlediska životního stylu a konzumních dějin je éra 1956–1960 doslova přeplněna událostmi, které signalizují zásadní změny v celkové atmosféře. Jejich dynamika se však velmi lišila v závislosti na mnoha ukazatelích. Jednoznačně nejrychleji se nový životní styl projevoval v Praze, zatímco v dalších regionech šlo spíše o pozvolný proces. Ve stejné době došlo také k určitému obratu v kulturní oblasti. Tady funguje jako symbolické datum rok 1959, kdy vzniklo legendární pražské divadlo Semafor, jedno z ohnisek moderní populární kultury. Ve stejném roce začíná vycházet později nesmírně oblíbený časopis *Mladý svět* a koncem padesátých let byly založeny i první významné skupiny populární hudby jako např. Sputnik.²³ Přípra-

20 K problematice československé účasti na Světové výstavě Expo v Bruselu v roce 1958 srov. KRAME-ROVÁ, Daniela – SKÁLOVÁ, Vanda: *Bruselský sen. Československá účast na Světové výstavě Expo 1958 v Bruselu a životní styl 1. poloviny 60. let*. Praha, Arbor vitae 2008; BENEŠOVÁ, Emilie – ŠIMŮNKOVÁ, Karolína: *Expo '58. Příběh československé účasti na Světové výstavě v Bruselu*. Praha, Národní archiv 2008. K pohledu z belgické strany, kde samozřejmě není československý pavilon zdaleka tak silně reflektován, srov. LESAGE, Annick: *Expo'58. Het wonderlijke fees van de fifties*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij 2008.

21 S československou restaurací na výstavě v Bruselu je do značné míry spojeno oživení české verze haute-cuisine, která slavila v šedesátých letech četné úspěchy, mj. i na další Světové výstavě v Montrealu v roce 1967. Srov. HRŮBEK, Miroslav: *Hostili jsme svět*. Praha, Merkur 1970. Symbolicky v roce 1958 také po mnoha letech vyšla první kniha přinášející recepty na přípravu koktejlů, do té doby kritizovaných jako buržoazní zhýralost. Srov. PROKOP, Jan: *Cocktaily a jejich příprava*. Praha, Vydavatelství vnitřního obchodu 1958.

22 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha, Academia 2011, s. 289–290 (heslo Dům módy), s. 290–292 (heslo Dům potravin) a s. 963–965 (heslo Tuzex).

23 Srov. kol. aut.: *Sputnici – náš kamarádský rock'n'roll*. Praha, Jiří Klíma 2009.

voval se tak nástup silné mladé generace, která se naplno uplatnila hlavně během šedesátých let. Jako nezanedbatelný fenomén se jeví mimořádně prudký růst počtu televizních koncesionářů, který již v průběhu první poloviny této dekády vyústil ve vznik „televizního národa“ v Československu, jak o něm hovoří např. Martin Štoll.²⁴ Na druhou stranu však ještě televize nesehrávala na konci padesátých let úlohu jednotícího kulturního základu jako v pozdějších desetiletích, mj. i proto, že jednotlivé okruhy televizních vysílačů nebyly zpočátku propojeny a diváci např. v okruhu pražského vysílače sledovali částečně jiný program než diváci např. v okruhu Ostravy.

Mezi výrazné rysy konce padesátých let patřilo obnovení snah o vytvoření „nového socialistického člověka“ a zároveň socialistického životního stylu jako plnohodnotné alternativy k západní konzumní společnosti. Teoretické úvahy se sice do praktických kroků přetavovaly jen zřídka, ale přesto se s podobnými příklady můžeme setkat. Za všechny uvedme budování experimentálních hotelových domů vracejících se ke koncepci vyloučení mnoha činností z prostoru rodinného bydlení. Velkolepé plány přebírané hojně především ze Sovětského svazu však narážely zejména od počátku šedesátých let na těsné limity dané prudce se zhoršující ekonomickou situací. Ta zároveň vymazala hned v zárodcích i první stopy postupného „prorůstání prvků komunismu“, tedy odstraňování placení za některé služby. Měnily se ovšem i představy o prosazování nového životního stylu v nejšířších vrstvách – represe a donucování už neměly hrát v tomto procesu žádnou roli a vše mělo probíhat pokojně na základě racionální úvahy občanů.

Nový životní styl se ovšem neprosazoval bezproblémově, jak by se na první pohled snad mohlo zdát. I když např. na výstavě *Bruselský sen*, která proběhla před několika lety, působil rok 1958 jako pestrobarevný gejzír, znenadání vytrysknuvší po řadě černých či přinejlepším tmavošedých let, musíme vzít v úvahu neustálé snahy dogmatických ideologů o zvrát v mnoha oblastech v rámci boje proti revizionismu, které slavily mnohé dílčí úspěchy, právě v období 1957–1959. Jednalo se například o některá opatření v kultuře, jako byla likvidace literárního časopisu *Květen* či smutně proslavená bansko-bystrická konference věnovaná filmové tvorbě.²⁵ Důležitým krokem v „dovršování kulturní revoluce“ byl Sjezd národní kultury v roce 1959.

24 Martin Štoll považuje za symbolickou hranici dosažení počtu milionu koncesionářů, k němuž došlo v roce 1961 (počtu dvou milionů koncesionářů dosáhla televize v Československu již o dva roky později). ŠTOLL, Martin: 1. 5. 1953 – zahájení televizního vysílání: zrození televizního národa. Praha, Havran 2011, s. 177–178.

25 Jednalo se o konferenci pořádanou v rámci 1. festivalu československého filmu v Banské Bystrici v únoru 1959. Ostré kritice zde byla podrobena především filmová satira *Tři přání* (režie Ján Kádár a Elmar Klos), psychologické drama *Zde jsou lvi* (režie Václav Krška) a hudební komedie *Hvězda jede na jih* (režie Oldřich Lipský), všechny natočené v roce 1958. Srov. BINDEROVÁ, Tereza: *Zpráva o Banské Bystrici. I. festival čs. filmu 1959 a jeho stopa v kulturní politice*. Diplomová práce. Praha, Univerzita Karlova v Praze 2004, nebo KLIMEŠ, Ivan: *Filmaři a komunistická moc v Československu*. Vzušený rok 1959, in: *Iluminace*, 2004, roč. 16, č. 4, s. 129–138.

Patrně nejkomplexnější represivní akcí se však staly politicko-odborné prověrky v centrálních úřadech i některých dalších významných institucích v první polovině roku 1958. Na jednu stranu byly jistě odvetou za vzpurné chování nezanedbatelné části intelektuálů v roce 1956, na druhou stranu však měly definitivně odstranit poslední přetrvávající zbytky kapitalistické společnosti a usnadnit tak vybudování zásadně nové, socialistické společnosti. K tomu směřovala další, definitivní vlna kolektivizace zemědělství zrovna tak jako mohutná kampaň za likvidaci přežívajících soukromých obchodů a dalších provozoven. Čistku v roce 1958 provázelo ochlazení vztahů se západními zeměmi. Bezprostředním impulzem k jejímu spuštění ostatně bylo odhalení rozsáhlé a výkonné špiónážní sítě československých občanů pracujících většinou na pozici různých expertů. Primárně se zaměřovala proti dvěma skupinám – proti tzv. bývalým lidem, tedy osobám patřícím k předúnorovým společenským elitám, a také proti věřícím. Symbolicky se jejími hlavními oběťmi měli stát lidé reprezentující „svět věčerejška“. Celkové výsledky a dopady čistky roku 1958 ovšem jasně dokládaly měnící se společenskou atmosféru – v mnoha institucích se výrazně protahovala realizace přijatých rozhodnutí, do jiných se vypuzení pracovníci vraceli po krátkém období zpátky. Kontakty se západními státy se znova podvázat nepodařilo, a země tak neupadla do nové izolace připomínající počátek padesátých let.²⁶

Výrazem chruščovského optimismu a vůle k vybudování skutečně nového, socialistického životního stylu (či řečeno dobovým termínem životního slohu), v němž společnost bude organicky ovlivňovat a organizovat všechny oblasti života jednotlivce, se stala nová československá ústava²⁷ přijatá v roce 1960, která Československo prohlašovala za socialistický stát, v němž byl mj. definitivně odstraněn třídní antagonismus. Její myšlenky rozpracovávala řada navazujících zákonů, jejichž přijímání se vlekle až do druhé poloviny šedesátých let. Růžové představy o životě v socialismu a blízkém přechodu ke komunistické společnosti, tak jak je načrtla ústava z roku 1960, však rázně utála hluboká hospodářská krize spojená i s velkými výpadky v zásobování obyvatelstva potravinami živočišného původu.

Z hlediska výzkumu životního stylu jistě stojí za pozornost, že tato krize nezůstala přes své významné dopady na každodennost nejširších vrstev nijak hluboce ukotvena v povědomí pamětníků. Snad to bylo dáno i tím, že ještě v těchto letech zů-

26 K prověrkám srov. CAJTHAML, Petr: Prověrky třídní a politické spolehlivosti v roce 1958, in: ČERNÁ, Marie – CUHRA, Jaroslav a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*. Praha, ÚSD AV ČR 2012, s. 54–71.

27 Podle některých badatelů byla nová ústava impulzem ke zrealizování některých občanských práv a svobod a nechyběly v ní různé přísliby růstu životní úrovně a blahobytu občanů. Další pozitivní změny přinesly navazující zákony, např. trestní zákon z roku 1961. Na druhou stranu ale ústava individuální svobody svým pojetím výrazně omezovala. Také explicitně zakotvovala vedoucí úlohu KSČ a posilovala stranický dohled v mnoha oblastech. Srov. PEŠKA, Pavel: Úvahy nad popřením ústavnosti v letech 1948–1989, in: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (eds.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004, s. 192–209.

stávaly v živé paměti závažnější problémy v poválečném období. Nelze podcenit ani míru úspěšnosti snah politické elity o zakrytí hloubky krizových jevů. Potíže v zásobování měly nepochybně celou řadu příčin – vedle špatného počasí sehrály významnou roli dopady urychlené a neuvážené kolektivizace, chruščovovské experimenty v zemědělství, ale i nepříznivá mezinárodní situace (karibská krize, berlínská krize, ale i počínající roztržka s Čínou, která přitom patřila mezi významné dodavatele potravin na československý trh). Vše dospělo tak daleko, že se i na nejvyšších místech uvažovalo o obnovení přidělového systému. Krize definitivně pohřbila politiku každoročního snižování maloobchodních cen, nicméně nutná opatření v podobě jejich zvyšování či odbourávání některých sociálních výhod probíhala s mimořádnou opatrností. Rozhodující politické orgány upřednostňovaly spíše méně viditelné kroky, mezi něž patřilo především snižování jakosti mnohých potravinářských výrobků nebo zužování sortimentu a dočasné zastavování produkce některých druhů potravin, náročnějších na suroviny (plnotučné mléko, tvrdé sýry). Rostly ceny zejména luxusnějších výrobků a zároveň se zvyšovala cenová diferenciaci nejenom např. u masa, ale i u nájmu apod.²⁸ Definitivní zvrát měla přinést až dalekosáhlá reforma Oty Šika, která předpokládala jisté, byť limitované zavádění prvků tržního hospodářství.²⁹ Do konce šedesátých let se jí však podařilo zavést jen velmi částečně a radikálnější prvky se praktické aplikace nikdy nedočkaly. Jen s obtížemi se dá nyní odhadnout, jak velké změny by reforma při plném využití přinesla a zda by se ještě dále pod tlakem situace neprohlubovala.

Životní styl v Československu první poloviny šedesátých let však neovlivňovala jen hospodářská situace, ale také demografický faktor – začaly pomalu dospívat silné ročníky narozené v poválečném populačním boomu, což se výrazně projevilo zejména v oblasti populární kultury. Podle původních představ stranických ideologů měla generace vyrůstající již prakticky po celý svůj život v podmínkách nového společenského uspořádání vykazovat zcela nové charakterové rysy, které jí měly umožnit přechod do komunismu. Realita však vypadala značně odlišně a nová mladá generace se vyznačovala spíše velkou apatií vůči oficiální ideologii i veřejnému životu. Na druhou stranu však v zemi nedošlo k podobně prudkému mezigeneračnímu konfliktu, jaký propukl v USA a vyspělých západoevropských státech kolem roku 1968. Otázka, proč se vývoj tak dramaticky lišil, nebyla dosud uspokojivě zodpovězena. Snad zafungovalo přenesení „hříchů otců“ na mytické „ony“, tedy na jakési vyšší síly řídící vývoj v Československu, možná ale střet generací pouze zastavila brutální

28 Detailněji FRANC, Martin: Znovu přidělový systém? Krize v zásobování potravinami v Československu na počátku šedesátých let 20. století, in: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (eds.): *Historik v soudobých dějinách. Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha, ÚSD AV ČR 2008, s. 30–44.

29 Srov. ŠULC, Zdislav (ed.): *Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969. Studie z hospodářských dějin 6*. Praha, VŠE 1998.

okupace v srpnu 1968, která najednou činila vnitřní generační spory marginálním problémem. Nelze podcenit ani relativně pružnou politiku oficiální převodové páky politického vedení země, tedy Československého svazu mládeže (ČSM) v druhé polovině šedesátých let. ČSM tehdy vsadil na určitou decentralizaci své činnosti a na inkorporování některých atraktivních alternativních aktivit (např. tramping, big beat).³⁰ Periodika řízená ČSM navíc v šedesátých letech obecně projevovala podstatně větší pochopení pro různé specifické prvky životního stylu mládeže (např. nošení dlouhých vlasů) než např. represivní orgány a koneckonců i než konzervativněji založená část veřejnosti.³¹ Určitě ale hrály roli i další faktory související např. s odlišnou dynamikou proměn rodinného života. Sluší se také připomenout, že vhodnější model ke srovnání představuje spíše než Spolková republika Německo, Velká Británie či Francie civilizačně daleko bližší Rakousko.

Vedle apatie a nechuti k politickému angažmá česká i slovenská mládež znepokojovala stranické ideology také svým nadšeným vztahem k různým prvkům západní konzumní společnosti a obecně k životnímu stylu mládeže ve vyspělých západoevropských zemích. Velkou a v mnoha ohledech klíčovou roli hrál vztah k moderní taneční hudbě,³² dobově označované jako big beat.³³ I Československo masivně zasáhla obliba Beatles a dalších západních hudebníků.³⁴ Zejména mezi mládeží bylo možno pozorovat určitou módní vlnu příklonu k britské kultuře, kterou se samozřejmě členové diplomatického sboru Velké Británie působící v Československu snažili všemožně podporovat. Touha po cestování a bezprostředním poznávání především západních zemích patřila v druhé polovině šedesátých let k nejvýraznějším znakům nezanedbatelné části mladých lidí a různé módní novinky přicházející ze západní Evropy byly přejímány s překvapující rychlostí (minisukně).³⁵ Pochopitelně nejotevřenější vůči západní kultuře a životnímu stylu byli vysokoškolští studenti. Právě ti se také nejčastěji dostávali do přímé konfrontace s politickou mocí a represivními orgány, i když jejich akce měly spíše recesistický než vážně opoziční charakter (srov-

30 Srov. FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013, zejména s. 166.

31 Právě ve vztahu k různým alternativním stylům se projevovaly existující limity liberalizace. Např. kampaň proti tzv. máničkám proběhla značně brutálním způsobem až v roce 1966. Srov. POSPÍŠIL, Filip – BLAŽEK, Petr: „*Vraťte nám vlasy!*“ *První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha, Academia 2010.

32 Důležitou spojnicí mladých Čechů a Slováků s vývojem v populární hudbě tvořila již od druhé poloviny padesátých let mimořádně populární rozhlasová stanice Radio Luxembourg.

33 K této problematice v šedesátých letech srov. např. BUGGE, Peter: *Swinging Sixties made in Czechoslovakia – the adaptation of western impulses in Czechoslovak youth culture*, in: TŮMA, Oldřich – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *Pražské jaro 1968. Občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů*. Praha, ÚSD AV ČR 2011, s. 143–157.

34 NA, f. Ideologická komise ÚV KSČ 1958–1968 (f. 10-5), a. j. 23/1, k. 6, materiál *Problematika současné mladé generace*, 24. 9. 1965.

35 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 560–561 (heslo minisukně).

nej např. volbu amerického beatnického básníka Allena Ginsberga králem majálesu v roce 1965,³⁶ později i tzv. strahovské události, tedy brutální potlačení protestní demonstrace studentů z kolejí v Praze na Strahově).³⁷

Hospodářská krize, respektive úsilí o její překonání vedly od roku 1964 ke snahám o přilákání turistů ze západní Evropy (především z Rakouska). To s sebou ovšem neslo i potřebu vybudování příslušné infrastruktury, včetně prvků, které byly v padesátých letech z ideologických důvodů zavrhovány, jako třeba noční bary. Např. v Praze sídlící World Moser Club (prezentovaný také jako Klub přátel obřích číší) se vracel přímo k tradici exkluzivních společenských klubů.³⁸ V klíčových turistických oblastech, v západočeských lázních a zejména v Praze, nové podniky neutilizovali jen západní turisté, ale také část místních občanů. Docházelo tak k určitému znovuzrození společenských elit, složených z příslušníků dobře placené inteligence a hospodářského managementu a části umělců a špiček kulturních pracovníků. Zatímco představitelé stranického aparátu se do podobných aktivit nezapojovali, protože by tak snadno mohli poskytnout svým oponentům kompromitující materiál, jejich potomci často hráli důležitou roli v kruzích „zlaté mládeže“ (např. syn Antonína Novotného, který na konci šedesátých let zároveň zastával funkci generálního ředitele podniku zahraničního obchodu Artia). S rozvojem zahraničního cestovního ruchu ovšem souvisel také rozvoj některých druhů kriminality, především prostituce.³⁹ Pomalu se uvolňovala i možnost výjezdů československých občanů do západních zemí, i když v tomto období ještě nenabýly nějakého masivního charakteru.⁴⁰

Zejména v druhé polovině šedesátých let došlo k výraznému nárůstu aktivit západních firem v Československu (především v Praze a některých dalších velkých městech), které sem v rámci svých reklamních kampaní přinášely prvky typické pro vyspělou konzumní společnost – volby královny krásy, barmanské soutěže, módní přehlídky apod.⁴¹ Některé zahraniční společnosti především v Praze otvíraly své fi-

36 K slavení majálesu v roce 1965 a k pobytu Allena Ginsberga v Praze srov. KUDRNA, Ladislav: Nepřizpůsobiví. Studenti, máničky a další pohledem československých mocenských orgánů, in: *Paměť a dějiny*, 2011, roč. V, č. 2, s. 3–16; BLAŽEK, Petr: Vyhoštění krále majálesu. Allen Ginsberg a Státní bezpečnost. Tamtéž, s. 28–43.

37 K roli studentů srov. PAŽOUT, Jaroslav: *Mocným navzdory. Studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*. Praha, Prostor 2008.

38 Srov. KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 624–625 (heslo obří číše).

39 V roce 1966 policie registrovala v Československu údajně 9 700 prostitutek. Srov. KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 815–817 (heslo sex).

40 Spíše než o turistické cesty se v tomto období jednalo především o různé služební či poloslužební cesty. Termínem „poloslužební“ míním cesty, které si příslušný pracovník sice hradil částečně nebo úplně z vlastních prostředků, ale jejich uskutečnění bylo vázáno na účast na zahraniční akci, která souvisela s jeho pracovními nebo odbornými zájmy či povinnostmi (tedy např. exkurze do zahraničního závodu, účast na konferenci apod.).

41 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 573–574 (heslo módní přehlídky), s. 689 (heslo pohár Dubonnet) a s. 1024 (heslo volby Miss).

remní prodejny (Frionor). Chování západních firem se stalo významnou inspirací i pro část domácích výrobců a distributorů, kteří začali ve větší míře využívat různé reklamní postupy obvyklé v západním světě.

Proměny životního stylu v šedesátých letech ovlivňovalo i výrazné rozšíření styků se zeměmi tzv. třetího světa, tedy s některými státy Asie, Afriky a také s Kubou. V rámci hospodářské pomoci byli do těchto zemí, považovaných dosud za velmi exotické, jako experti vysíláni pracovníci různých oborů. Právě tito lidé zajistili díky svým příjmům prudké zvýšení obratu Tuzexu.⁴² Naopak zejména do Prahy a do dalších velkých měst a průmyslových center putovali pracovníci různých oborů a studenti z rozvojových zemí. Jejich životní standard a kontakty se přitom výrazně lišily. Zatímco někteří z nich disponovali značnými sumami v západních měnách, jiní museli vyjít se skromnými stipendii a platy. Vliv studentů z rozvojových zemí na životní styl českých občanů byl ale omezený, protože většinou žili v uzavřených komunitách.⁴³

Mohlo by se zdát, že právě impulzy ze zahraničí a jimi ovlivněné změny, především příklon ke konzumní společnosti víceméně západního typu, byly základním rysem životního stylu šedesátých let. Nelze však přehlížet, že se mnohdy jednalo jen o jakýsi nátěr a mnohé prvky měly spíše charakter hry na skutečnou západní konzumní společnost. Svého symbolického vrcholu dosáhlo toto vytváření virtuální reality v roce 1968, nicméně regres spojený s nástupem normalizace měl v tomto ohledu možná trochu překvapivě jen částečnou a dočasnou účinnost.⁴⁴ Konzumerismus se novým, ideologicky vyprázdněným politickým elitám jevil jako relativně menší ohrožení jejich moci než jiné trendy. Právě výrazné zaostávání v oblasti moderního konzumu a neschopnost uspokojit stále rostoucí poptávku po spotřebním zboží patřily k hlavním příčinám rychlého úpadku moci komunistické strany na konci osmdesátých let.

Stejně jako v předchozích epochách, i v šedesátých letech se výrazně lišila dynamika životního stylu ve velkých centrech a speciálně v Praze od vývoje na venkově, i když se nejednalo o takovou propast jako např. v Polsku nebo v Maďarsku. Venkov se ale nadále vyliďňoval a zůstávala tu pouze starší generace. Tento jev pochopitelně zesiloval častý pocit bezvýchodnosti a beznaděje. Minimálně v první polovině š-

42 K vývoji tržeb Tuzexu srov. NA, f. Kancelář Antonína Novotného, kart. 173, Zpráva o průběhu cestovního ruchu v roce 1966.

43 Srov. KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, s. 790–792 (heslo rozvojové země). Srov. i HOLEČKOVÁ, Marta Edith: Univerzita 17. listopadu a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti, in: SKLENÁŘOVÁ, Sylva (ed.): *Možnosti a meze výzkumu dějin vysokého školství po roce 1945*. Hradec Králové, Gaudeamus 2010, s. 25–33.

44 K „virtuální konzumní společnosti“ v Československu na sklonku šedesátých letech srov. FRANC, Martin: Coca-cola je zde! Aneb Konzumní společnost v Československu, in: TŮMA, Oldřich – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *Pražské jaro 1968: Občanská společnost – média – přenos politických a kulturních procesů*, s. 133–142.

desátých let často přežívaly u politické elity předsudky vůči venkovu jako poslední baště soukromě hospodařících lidí (a v některých regionech také věřících). Už na konci tohoto desetiletí však tradiční konzervativnost venkova relativně dobře ladila s kulturně konzervativním naladěním nezanedbatelné část vyšších a středních pater stranického aparátu, což se projevilo zejména v bouřlivém roce 1968. Určitá diskriminace pracovníků v zemědělství se odbourávala jen postupně a představy o sblížení životního stylu obyvatel měst a venkova, halasně proklamované již v průběhu padesátých let, se naplňovaly jen velmi pomalu. Dobová propaganda ovšem vytrvale kreslila výrazně jiný obraz a naopak ve snaze získat dostatek pracovních sil do zemědělství líčila venkov jako ráj na zemi, a to zejména pro mládež. Teprve v druhé polovině šedesátých let se začala tristní situace v této oblasti díky některým opatřením (např. zvýšení výkupních cen) opravdu výrazněji proměňovat k lepšímu. Skutečnou prosperitu a zároveň soběstačnost zemědělské produkce v Československu však přinesly až masivní investice hlavně v první polovině sedmdesátých let. Až další výzkum detailněji ukáže, jaký význam pro proměny životního stylu na vesnici měl rychlý rozvoj chalupaření od konce šedesátých let. Důležitější roli však patrně sehrály vlivy spojené s působením moderních médií, především televize, a rychle se zlepšující životní úroveň pracovníků v zemědělství.

Padesátá léta, zejména ve své první polovině, bývají v publicistice většinou redukována na problematiku politických procesů a obecně brutální represe vůči celým skupinám obyvatelstva. Naopak v obrazu let šedesátých se často odrážejí představy silné skupiny tzv. reformních komunistů, vnímajících toto období jako jakousi zlatou éru. I v tomto případě dochází k časové redukci – jako šedesátá léta se označuje vlastně jen jejich druhá polovina bez ničivé ekonomické krize. Vedle politických aspektů ovšem můžeme pozorovat opět i demografické příčiny – v druhé polovině šedesátých let dospívala a prožívala svá nejkrásnější léta silná těsně poválečná generace, které nepopíratelné společenské uvolnění splývalo s postupným osvobozováním se z rodičovské nadvlády, byť to druhé probíhalo relativně klidně a bez nějakých dramatických výstřelků. Nelze ovšem popřít, že se změny v životním stylu v druhé polovině šedesátých let skutečně nesly ve znamení kulturní liberalizace a větší otevřenosti vůči Západu. I když k nám pronikaly znaky západní konzumní společnosti, nejednalo se jen o naprosto nekritické přejímání. Právě protagonisté snah o vytvoření jakési místní specifické varianty životního stylu, slučující přednosti obou systémů dominujících v Evropě, však byli postiženi normalizačními čistkami mimořádně tvrdě a do dalšího vývoje v následujících desetiletích již nemohli z oficiálních pozic vstupovat.

Mnohé změny nastartované koncem šedesátých let se však naplno projeví až v první polovině následujícího desetiletí a přispěly k výraznému růstu životního standardu v tomto období. I nadále ovšem proměny životního stylu ovlivňovala

vedle politických a hospodářských faktorů i demografická situace. Právě ta asi nezanedbatelným způsobem přispěla ke stabilizaci společnosti poté, co se silné ročníky dostaly do věku, kdy zakládaly manželství a pořizovaly si děti. Politicko-sociální opatření nové mocenské elity pak tomuto trendu obratně vyšla vstříc. Čistky zároveň umožnily části této generace i rychlý kariérní vzestup. Počátek sedmdesátých let však současně provázela silná, i když dočasná vlna izolacionismu od západních států, která významně zasáhla i kulturní oblast. Značně také zesílil tlak proti veškerým alternativním životním směrům, vyznávaných zejména mládeží. V tomto ohledu přinesl určité uvolnění až proces tzv. přestavby na sklonku osmdesátých let.

Každodennost v Československu v období tzv. normalizace

Jan Rychlík

Po roce 1989 se bádání o komunismu soustředilo převážně na otázku represí v padesátých letech a na otázku porušování lidských práv v období tzv. normalizace. Zákon Parlamentu České republiky z 9. července 1993, o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu¹ v § 1 konstatoval, že komunistický režim upíral občanům jakoukoliv možnost vyjádření jejich politické vůle, nutil je skrývat své názory na situaci ve státě a společnosti a veřejně vyslovovat souhlasit s tím, co považovali za lež nebo zločin, a to perzekucemi nebo hrozbou perzekucí vůči nim samotným, jejich rodinám a blízkým. To je jistě pravda. My dříve narození, kteří jsme období tzv. normalizace prožívali již jako dospělí lidé, si na tíživou atmosféru tehdejší doby dobře pamatujeme. Skutečností ovšem je, že tato tíživá atmosféra dopadala především na inteligenci (a v první řadě pak na humanitní inteligenci) a na umělce, resp. na tvořivé a podnikavé lidi vůbec. Těmto kategoriím režim znemožňoval tvořit a realizovat se. Není jistě náhodné, že opozice se v někdejší Československu rekrutovala především právě z řad inteligence, a nikoliv z řad dělnictva, jako třeba v sousedním Polsku, kde špatné životní podmínky hnaly masy dělníků a soukromě hospodařících rolníků do konfliktů s režimem.

Skutečností zůstává, že většina příslušníků nižších a středních vrstev, tedy především dělnictvo, družstevní rolníci, nižší technické kádry apod., nedostatek intelektuální svobody a nemožnost vyslovit svůj názor příliš tíživě nepocítovala, protože se většinou k dění nepotřebovala veřejně vyjadřovat, a jak se k dění vyjadřovala soukromě, bylo režimu v zásadě lhostejné. Ostatně, jinak tomu u těchto sociálních skupin není ani dnes. Je totiž známou skutečností, že obyvatelstvo v každém státě a každém systému je politicky celkem pasivní a k větší aktivitě je mobilizováno jen tehdy, když se ho události nějakým způsobem dotýkají, tedy „když se něco děje“. Přímá perzekuce občanů v podobě věznění byla v období tzv. normalizace relativně řídkým jevem. Mezi léty 1969 a 1989 bylo sice v Československu odsouzeno podle první hlavy trestního zákona (trestné činy proti republice) celkem 110 751 (z toho v České socialistické republice 83 693 a na Slovensku 27 058), avšak 105 993 z nich bylo odsouzeno podle

1 *Sbírka zákonů České republiky*, částka 51 ze dne 30. 7. 1993, zák. č. 198/1993 Sb., s. 1010–1011.

§ 109 trestního zákona za nedovolené opuštění republiky.² V naprosté většině případů šlo o osoby, které opustily území Československa legálně a zůstaly potom bez povolení v cizině. Byly proto souzeny v nepřítomnosti a rozsudek byl čistě formální, protože si trest nikdy neodpykaly. Dodejme, že většina emigrantů ve skutečnosti neodcházela do zahraničí z politických, ale z ekonomických a osobních důvodů; to jen samotný komunistický režim z důvodu vlastní hlouposti a ideologické zaslepenosti z nich dělal zločince.³ Řada emigrantů také dostala v západních zemích politický azyl ani ne kvůli skutečné perzekuci, ale spíše díky tomu, že vzhledem k probíhající studené válce posuzovaly především západoněmecké a rakouské úřady jejich žádosti o azyl blahovolně.⁴ Komunistický režim sám se ostatně rozhodl v roce 1988 § 109 novelizovat, byť k tomu nakonec z neznámých důvodů došlo teprve koncem roku 1989.⁵ Pokud tedy od celkového počtu osob odsouzených podle první hlavy trestního zákona odečteme odsouzené pro nedovolené opuštění republiky, bylo mezi léty 1969 a 1989 odsouzeno celkem 4 758 osob (v České socialistické republice 3 644 a ve Slovenské socialistické republice 1 114), z toho jen asi čtvrtina k nepodmíněným trestům odnětí svobody, přičemž za závažné trestné činy proti republice, jako např. špionáž, sabotáž, které soudily krajské (v Praze a Bratislavě městské soudy) či vyšší

2 CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997, s. 10.

3 Podle § 109 tr. z. (zákon č. 140/1961 Sb. ve znění pozdějších předpisů) bylo trestné jak samotné nedovolené opuštění republiky, tj. ilegální překročení státní hranice s cílem zdržovat se v cizině (§ 109, odst. 1), tak případ, kdy někdo sice se souhlasem československých úřadů vycestoval z Československa, ale po uplynutí doby, která mu byla k pobytu v zahraničí vymezena, se do republiky nevrátil s cílem setrvat v cizině (§ 109, odst. 2). V obou případech byla trestní sazba stejná – bylo možné udělit trest vězení od šesti měsíců do pěti let, nápravné opatření (srážky z platu ve prospěch státní pokladny) či propadnutí věci, anebo kombinaci těchto trestů. Situace v Československu se zásadně lišila od postihu emigrace v sousedním Polsku, kde bylo sice trestné nedovolené překročení hranice Polské lidové republiky (ale – z hlediska polského práva – nikoliv také jiné hranice) s cílem nedovoleně se zdržovat v cizině, ale pobyt v cizině bez platného dokladu, pokud občan hranici Polska překročil legálně, byl pouze správním přestupkem. Viz STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia?* Warszawa, PAN – IPN 2010, s. 44.

4 Uprchlíci z Československa měli oproti emigrantům z Polska ještě tu výhodu, že je ani v případě neudělení azylu nebylo možné vrátit do Československa, protože by to pro ně znamenalo nebezpečí stíhání za nedovolené opuštění republiky, tedy za čin, který podle německého a rakouského práva nebyl trestný.

5 Federální ministr vnitra Vratislav Vajnar předložil 28. 3. 1988 předsednictvu ÚV KSČ návrh na změnu § 109, podle něhož bylo nedovolené opuštění republiky napříště trestné jen v případě, jestliže někdo překročil státní hranici za použití násilí nebo pod pohrůzkou bezprostředního násilí. Ve všech ostatních případech se nedovolené překročení státní hranice nebo pobyt v cizině bez platných dokladů měly trestat jen jako přestupek peněžitou pokutou do výše 20 000 Kčs. Trestné nadále zůstávalo organizování převádění osob přes státní hranice (§ 109, odst. 3 tr. z.). Už pravomocně uložené a doposud nevykonané tresty podle dosavadního znění § 109 odst. 1 a 2 se rušily přímo ze zákona. Předsednictvo ÚV KSČ Vajnarův návrh schválilo 15. 4. 1988, ale návrh novely § 109 nakonec nebyl Federálnímu shromáždění předložen. Stalo se tak až v rámci tzv. malé novely trestního zákona z 13. 12. 1989 (Sbírka zákonů ČSSR, částka 34 z 22. 12. 1989, zák. č. 159/1989 Sb.). Viz k tomu podrobněji RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 122–124.

vojenské soudy, jen 326 osob.⁶ Při amnestii prezidenta republiky z 8. prosince 1989, která se vztahovala jen na politické vězně,⁷ bylo z vazby nebo výkonu trestu údajně propuštěno jen něco málo přes padesát osob.⁸

Hlavním druhem represe za tzv. normalizace nebylo vězení, ale spíše postih v podobě zákazu výkonu povolání, propuštění z práce, znemožňování studia dětí na střední či vysoké škole apod. Novela zákoníku práce (z. p.), schválená Federálním shromážděním 18. prosince 1969, nově formulovala § 46 z. p. o výpovědních důvodech ze strany organizace a umožňovala dát pracovníkovi výpověď, „*narušil-li svou činností socialistický společenský řád a nemá proto důvěru k zastávání dosavadní funkce, anebo svého dosavadního pracovního místa*“.⁹ Tato gumová formulace umožňovala v případě potřeby vyhodit z práce z politických důvodů kohokoliv a kdykoliv. Přijaté opatření se stalo opakovaně terčem kritiky ze strany Mezinárodní organizace práce, jejíž charta výslovně zakazuje diskriminaci v zaměstnání z politických důvodů. Při další novelizaci zákoníku práce 26. března 1975 byla proto inkriminovaná věta z § 46 vypuštěna, ale na možnosti vyhazovat z práce nepohodlné lidi se tím mnoho nezměnilo, protože zde zůstala formulace umožňující výpověď v případě, že pracov-

6 CUHRA, *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*, s. 10.

7 Amnestie se týkala těchto trestných činů: podvracení republiky (§ 98 tr. z.), poškozování státu světové socialistické soustavy (§ 99 tr. z.), pobuřování (§ 100 tr. z.), zneužívání náboženské funkce (§ 101 tr. z.), hanobení republiky a jejího představitele (§§ 102, 103 tr. z.), hanobení státu světové socialistické soustavy a jeho představitele (§ 104 tr. z.), opuštění republiky (§ 109 tr. z.), poškozování zájmu republiky v cizině (§ 112 tr. z.), odnětí věci hospodářskému určení (§ 116 tr. z.), nedovoleného podnikání (§ 118, odst. 1), útoku na státní orgán a orgán společenské organizace (§ 154, odst. 2 tr. z.), ztěžování výkonu pravomoci veřejného činitele (§ 156a tr. z.), maření dozoru nad církvemi a náboženskými společnostmi (§ 178 tr. z.) a hanobení národa, rasy a přesvědčení (§ 198, písm. b tr. z.). *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 33 ze dne 15. 12. 1989, rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii, č. 150/1989 Sb., s. 1121–1123.

8 Je však třeba si na druhou stranu uvědomit, že řada dalších československých občanů byla odsouzena pro opoziční či obecně nezávislé aktivity na základě „neprovhlavových“ paragrafů trestního zákona. Mnoho účastníků nezávislých kulturních akcí bylo trestně stíháno a souzeno pro trestné činy útoku na veřejného činitele (jak verbálního, tak i fyzického – § 156 a § 155 tr. z.) nebo výtržnictví (§ 202 tr. z.). Trestný čin výtržnictví podobně jako některé jiné trestné činy, především hanobení národa, rasy a přesvědčení (§ 198 tr. z. – v praxi hanobení komunistů nebo Rusů), byl často zneužit i v souvislosti s banálními spory mezi spoluobčany. Pro trestný čin útoku na veřejného činitele byly mj. na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let odsouzeny po provokovaných incidentech významné osobnosti Charty 77 Jan Šimsa, Jaroslav Šabata a Rudolf Battěk. Nezávislé náboženské aktivity byly většinou postihovány jako trestný čin maření dozoru nad církvemi a náboženskými společnostmi (§ 178 tr. z.), který spadal pod hlavu tří trestných činů proti pořádku ve věcech veřejných. Poměrně často byly zneužívány i paragrafy postihující hospodářskou kriminalitu. Pro trestný čin nedovoleného podnikání (§ 118 tr. z.) tak byli v roce 1981 odsouzeni vydavatelé katolického samizdatu na Moravě a v roce 1987 členové výboru Jazzové sekce. K tomu viz mj. PAŽOUT, Jaroslav: *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v období tzv. normalizace (1969–1989) – faktor stability i indikátor rozkladu komunistického režimu*, in: *Český a slovenský komunismus (1921–2011)*. Eds. Jan Kalous – Jiří Kocian. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2012, s. 178–181.

9 *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 47 z 23. 12. 1969, zákon č. 153/1969 Sb., kterým se mění a doplňuje zákoník práce (zák. č. 65/1965 Sb.), čl. I, odst. 15 – nové znění § 46, odst. 1, písm. e) zákoníku práce, s. 495–506.

ník „nesplňuje bez zavinění organizace podmínky, které jsou nezbytnou podmínkou pro výkon jeho práce“.¹⁰ Postih v podobě nepřijetí na střední či vysokou školu byl ještě snadnější, protože na přijetí neexistoval právní nárok a přijímací řízení se opíralo o interní směrnice.¹¹ Pokud ovšem občan příliš „nevyčníval“, mohl počítat s tím, že se jeho ani jeho rodiny žádné represe či perzekuce nedotknou.

Politická a ideová linie normalizačního režimu měla být podle proklamací vládnoucí stranické elity jakýmsi návratem k ideálům poválečné „lidově-demokratické revoluce“ a budovatelského nadšení přelomu čtyřicátých a padesátých let, pravda, tentokrát už bez používání masové perzekuce proti skutečným či zdánlivým oponentům režimu. I v sedmdesátých a osmdesátých letech se proto hovořilo o potřebě vytvořit „nového, socialistického člověka“, který by se řídil novou, socialistickou morálkou a etikou, byl by hrdý na svou socialistickou vlast a za největší radost a úspěch by nepovažoval vlastní vzestup, ale vzestup celé socialistické společnosti.¹² Často byly mechanicky opakovány či napodobovány vzory padesátých let, v šedesátých letech silně oslabené: masové „dobrovolné“ brigády, socialistické soutěže, uzavírání socialistických závazků apod. Jak je ale známo, nikdo nemůže vstoupit dvakrát do téže řeky. Jestliže na počátku padesátých let bylo u nás skutečně hodně lidí, kteří byli okouzleni myšlenkou sociálně spravedlivé společnosti a zapojili se s entuziasmem častým u mladých lidí do budování socialismu, v sedmdesátých letech byla už situace zcela jiná. Myšlenky socialismu věřili již jen někteří starší straničtí funkcionáři, především ti, pro které byla poválečná a padesátá léta dobou jejich mládí. V důsledku přirozené generační výměny ale v sedmdesátých a osmdesátých letech tvořila většinu generace narozená bezprostředně před druhou světovou válkou, během ní, anebo až po ní, která vlastní zkušenost s „vítězným únorem“ neměla. Byla spíše ovlivněna liberálními šedesátými léty a událostmi roku 1968. Nevnímalá proto také již Sovětský svaz jako osvoboditele země, ale jako okupanta. Členství v KSČ nespojovala tato generace s žádnými politickými ideály, ale jen s vlastním profesním vzestupem. Socialismus s jeho ideou sociálního rovnostářství už nebyl pro tuto generaci nijak přitažlivý.

10 Tamtéž, částka 7 z 27. 3. 1975, zák. č. 20/1975 Sb., kterým se mění a doplňují některá další ustanovení zákoníku práce, čl. I., odst. 11 – nové znění § 46, odst. 1, písm. e) zákoníku práce, s. 77–88.

11 § 19 zákona o vysokých školách z 16. 3. 1966 č. 19/1966 Sb. (*Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 7 z 30. 3. 1966, s. 63) stanovoval, že podrobné předpisy o přijímacím řízení a průběhu studia stanovuje ministerstvo školství a kultury, což znamenalo, že po vzniku federace tato pravomoc přešla na ministerstva kultury obou republik (federální ministerstvo neexistovalo). Nový zákon o vysokých školách z 10. 4. 1980 č. 39/1980 Sb. (*Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 11 z 18. 4. 1980, s. 170) v § 36 odst. 1 přímo říkal, že uchazeči se přijímají nejen s ohledem na jejich schopnosti, ale také „se zřetelem k jejich občanským a morálním vlastnostem“.

12 KONSTANTINOV, Fedor Vasiljevič a kol.: *Základy marxisticko-leninské filozofie*. 3. vydanie. Bratislava, Pravda 1975, s. 392.

Na druhou stranu je třeba vidět, že většina občanů Československa se proti tehdejšímu komunistickému režimu otevřeně nestavěla: nebyla sice ochotna jej aktivně podpořit v případě jeho krize, což se jasně projevilo v listopadu 1989, ale byla ochotna jej tolerovat jako snesitelné zlo. V období normalizace proto – ostatně podobně jako dnes – žil občan nikoliv politikou, ale především svými každodenními radostmi a starostmi. Některé jsou obecného rázu a lidé je prožívají v každé době a v každém režimu: osobní vztahy, láska, manželství, rozvody, děti, rodina; jiné byly ale specifické právě pro dobu tzv. reálného socialismu. V každodenním životě občana normalizačního Československa proto nešlo jen o to, jak vydělat peníze (v tom se tehdejší člověk nelišil od člověka dnešního), ale především o neustálé shánění nedostatkového zboží a služeb, o hledání protekce na jedné straně a na straně druhé o vyrovnávání se se zpravidla zbytečnými požadavky a nároky normalizačního režimu, jako byla dobrovolně-povinná účast na veřejných schůzích, oslavách a brigádách, dobrovolně-povinné příspěvky na fond solidarity a na pomoc národům Afriky a Asie, které občas vybíralo Revoluční odborové hnutí, apod.

Řekli jsme již v předcházejících odstavcích, že normalizace – čistě teoreticky – měla znamenat jakýsi „ideologický návrat ke kořenům“. Reálný socialismus měl přinést „nový, socialistický životní styl“, zcela odlišný od kapitalistického, protože neměl záležet na soukromém vlastnictví.¹³ Měla také vzniknout „socialistická rodina“, v níž budou vládnout harmonické vztahy mezi mužem a ženou a jejímž cílem nebude hromadění majetku, jako je tomu v kapitalismu.¹⁴ Vztahy mezi mužem a ženou měly být v takovémto manželství „zodpovědné“, protože lehkovážný a nezodpovědný vztah k manželství a promiskuita jsou pozůstatky buržoazní morálky.¹⁵ Socialismus měl také vytvořit „novou kulturu“, která bude mít „lidový charakter“ a bude každému pracujícímu člověku srozumitelná a dostupná.¹⁶

Rétorika a ideologické floskule a poučky byly mechanicky přebírány ze Sovětského svazu. Těžko říci, zda v SSSR bral v sedmdesátých a osmdesátých letech ještě někdo budování socialismu vážně, avšak v Československu již byli v té době takoví lidé spíše výjimkou, a to včetně pracovníků stranického aparátu. I funkcionáři KSČ – stejně jako každý v Československu – věděli, že touha lidí po majetku je zcela přirozená. Normalizační režim sice na jedné straně hovořil o potřebě „široké aktivity

13 „V kapitalizme sa životný štýl buduje na základe súkromného vlastníctva, na princípoch individualizmu, upevňuje sa odtrhnutosť a izolovanosť osobného života od života spoločnosti. Naproti tomu v socialistickej spoločnosti je organizácia spôsobu života občanov a zlepšenie podmienok ich každodenného života nielen osobnou záležitosťou každého, ale aj predmetom spoločenskej starostlivosti.“ Viz FEDOSEJEV, Pavel Nikolajevič a kol.: *Vedecký komunizmus*. 2., doplnené vydanie. Bratislava, Pravda s. 389.

14 Viz preambuli k zákonu č. 94/1963 Sb. o rodině ze dne 4. 12. 1963. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 53 z 13. 12. 1963, s. 339–349. Srov. BIČOVSKÝ, Jaroslav: *Rodinný právní rádek*. Praha, Práce 1978, s. 78.

15 FEDOSEJEV, Pavel Nikolajevič a kol.: *Vedecký komunizmus*, s. 401–402.

16 Tamtéž, s. 409.

pracujících“, „zapojování občanů do veřejného života“ a jejich „neustálého politického a ideologického vzdělávání“, politická a společenská aktivita obyvatel byla však ve skutečnosti nežádoucí. Ani vysocí funkcionáři KSČ nebyli tak hloupí a naivní, aby si neuvědomili, že skutečná politická aktivita občanů by se dříve či později obrátila proti režimu, a tedy i proti nim samým. Ačkoliv režim neustále hovořil o nutnosti vytvořit „nového, socialistického člověka“, kterému by šlo především o „obecné dobro“, a nikoliv o vlastní prospěch, přestože neustále pranýřoval „pozůstatky malměšťáctví“, které údajně tvořilo ideovou základnu „kontrarevoluce“ v roce 1968,¹⁷ praktická politika byla vedena přesně opačným směrem: účast ve veřejném životě byla omezena na vyjádření formálního souhlasu s politikou KSČ účastí ve volbách jednou za pět let a občasnou účastí na nějakém shromáždění, kde občané formálně vyjadřovali podporu politice KSČ nebo nějakému konkrétnímu opatření v rámci této politiky. Jinak se měli zaměřit na každodenní život, rodinu, zvyšování své životní úrovně. Ideálem se tedy nestal život „nového člověka oddaného myšlence beztřídní společnosti“, ale naopak život středostavovské měšťanské rodiny. Do soukromých a osobních záležitostí režim nezasahoval, čímž se lišil od padesátých let. Ačkoliv oficiálně byla propagována nová, socialistická morálka a socialistická etika, se kterými byla v rozporu i sexuální promiskuita, rodinné záležitosti stejně spadaly (snad s výjimkou nejvyšších stranických a státních funkcionářů) do privátní sféry, v níž občan nebyl obtěžován „zásahy“ kolektivu či stranických organizací. Na tom, že se ideálem stala měšťanská rodina a měšťanský způsob života, ostatně není nic překvapujícího, jestliže si uvědomíme, že nižší pracující vrstvy podporující KSČ si už v meziválečném období vítězství socialismu spojovaly nikoliv s nějakou abstraktní beztřídní společností v daleké budoucnosti, ale s plnou zaměstnaností, solidními platy, snesitelnými cenami a životní úrovní středních vrstev.¹⁸ Je ostatně charakteristické, že režim hovořil o potřebě stírání rozdílů mezi vesnicí a městem: typ měšťanské rodiny měl převládnout i na venkově, družstevní rolník neměl být tedy družstevním sedlákem, ale družstevním měšťanem, či spíše: středostavovským zaměstnancem zemědělského závodu s trvalým bydlištěm na vesnici.¹⁹

Sociální politika patřila v období tzv. normalizace ke klíčovým bodům politické linie KSČ. Hlavní snahou komunistického režimu bylo zajištění plné zaměstnanosti jako základu sociální stability společnosti. S tímto cílem (a nikoliv se záměrem dosáhnout maximálního zisku) také bylo prováděno centrální plánování hospodářství, které vedení KSČ považovalo za *conditio sine qua non* socialistického ekonomického systému. Plná zaměstnanost se stala také hlavním propagandistickým trumfem

17 MARKO, Miloš: *Čierne na bielom*. Bratislava, Pravda 1971, s. 252–254.

18 Není jisté náhodně, že různí levicoví revolucionáři v západní Evropě již od šedesátých let hovořili o „zburžoaznění dělnické třídy“, která ztratila zájem o sociální revoluci a není jí již schopna.

19 FEDOSEJEV, Pavel Nikolajevič a kol.: *Vedecký komunizmus*, s. 318.

v ideologickém zápasu s kapitalistickým a demokratickým Západem. Komunistická propaganda opakovaně zdůrazňovala, že jedině v socialismu existuje právo na práci a současně pouze v tomto systému je díky znárodněné ekonomice stát schopen toto právo skutečně realizovat. V Československu se princip plné zaměstnanosti podařilo do značné míry opravdu uplatnit. Pravda, i v socialistickém období existoval tzv. příspěvek před zařazením vyplácený národními výbory,²⁰ přičemž šlo jen o jiný název pro podporu v nezaměstnanosti. Počet osob, které takovýto příspěvek pobíraly, byl ale celkem zanedbatelný. Na rozdíl od některých jiných socialistických států (především Jugoslávie, ale ve čtyřicátých a padesátých letech také Bulharska a v závěru osmdesátých let i Maďarska) v Československu skutečně neexistovala nezaměstnanost, alespoň ne v dělnických profesích, naopak se zde později projevoval citelný nedostatek pracovních sil. Československý občan, který se nepletl do politiky, tak měl opravdu výhodu v tom, že se (na rozdíl od dneška) nemusel bát propuštění z práce. Plná zaměstnanost šla ovšem na úkor technologické vyspělosti a produktivity práce, protože při jejím prosazování neexistoval stimul, který by vedl podniky k zavádění nových technologií a v důsledku toho k propouštění přebytečných zaměstnanců.

Ještě VII. všeoborový sjezd Revolučního odborového hnutí (ROH), který se uskutečnil v Praze ve dnech 4.–7. března 1969, podpořil myšlenku samostatnosti odborů, větší samostatnosti podniků, pravomocí nově zakládaných podnikových rad a přípravy zákona o podniku. Jak je vidět, na sjezdu ještě doznívaly reformní ideje roku 1968. Už na podzim téhož roku byly ale myšlenky všeoborového sjezdu zavrženy jako „revizionistické“. Stejně byla definitivně odložena jako „revizionistická“ i ekonomická reforma počítající s větší samostatností podniků, která by jim dávala možnost určovat si do značné míry ceny vlastních výrobků a zároveň i mzdy zaměstnanců. S cílem zastavit inflaci byl administrativně dočasně zmrazen růst cen i mezd.²¹ Na druhé straně režim potřeboval pacifikovat široké vrstvy obyvatelstva a to nebylo možné bez poměrně rozsáhlého sociálního programu. Ten částečně navazoval na některé body sociálního programu z reformního roku 1968, byť to komunistické vedení oficiálně samozřejmě popíralo. V roce 1968 došlo k zavedení volných sobot a prodloužení mateřské dovolené na 26 týdnů.²² Od roku 1970 byl vyplácen mateřský příspěvek,²³ který byl v roce 1971 ještě zvýšen a rozšířen.²⁴ V témže roce došlo ke zvýšení minimálních důchodů.²⁵ Od roku 1973 byly zavedeny přídatky na děti odstup-

20 KALINOVÁ, Lenka: *K sociálním dějinám Československa 1969–1989*. Praha, Vysoká škola ekonomická v Praze 1999, s. 19.

21 Tamtéž, s. 22.

22 *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 27 z 1. 7. 1968, zák. č. 88/1968 Sb. z 27. 6. 1968, s. 248–254.

23 Tamtéž, částka 47 z 23. 12. 1969, zák. č. 154/1969 Sb. z 23. 12. 1969, s. 507–510.

24 Tamtéž, částka 29 z 20. 10. 1971, zák. č. 107/1971 Sb. z 8. 10. 1971, s. 555–558.

25 Tamtéž, částka 29 z 20. 10. 1971, zák. č. 106/1971 Sb. z 8. 10. 1971, s. 553–555.

ňované podle počtu dětí a zvýhodněné novomanželské půjčky.²⁶ Podobná sociální opatření se vyhlášovala i později, tehdy však již měla jen kompenzační charakter, to znamená, že měla částečně vykrýt pokles reálných příjmů v souvislosti s určitým růstem cen a s inflací.²⁷ I tak byla životní úroveň v normalizačním Československu poměrně vysoká. Kromě toho byl v důsledku značné nivelizace nízký podíl osob žijících na hranici chudoby či pod ní: podíl občanů žijících na hranici existenčního minima činil 2–3 % obyvatelstva.²⁸ Podíl domácností nacházejících se v pásmu omezené spotřeby, tj. takových, kde příjem na jednu osobu byl nižší než 1 000 Kčs, činil koncem osmdesátých let (v roce 1988) 4,5 % všech domácností. V absolutních číslech šlo o 179 000 domácností.²⁹

Sociální opatření byla veřejnosti prezentována jako důsledek péče socialistického státu o člověka a zejména o mladé rodiny, byť i v rozvinutých evropských kapitalistických státech byla v rámci programu státu všeobecného blahobytu zaváděna podobná sociální opatření, jdoucí často ještě mnohem dále. Na tom nic nemění skutečnost, že principy „sociálního státu“ se začaly v západní Evropě uplatňovat v padesátých letech právě kvůli obavám ze šířícího se komunismu a s cílem ukázat, že přerozdělování národního důchodu může provádět úspěšně i kapitalistický stát. Faktem na druhé straně je, že životní standard obyvatel Československa, především pokud šlo o vybavení domácností předměty dlouhodobého užívání, měl stoupající tendenci. Pro ilustraci: v roce 1969 bylo v Československu registrováno 699 690 osobních automobilů,³⁰ v roce 1979 jich ale už byly 2 132 561.³¹ Zatímco v roce 1975 připadal v Československu jeden automobil na deset obyvatel, v roce 1980 již jen na sedm a v roce 1988 na pět.³² Počet telefonních stanic stoupl z 1 674 973 v roce 1969 na 3 072 829 v roce 1979 a na 3 979 819 koncem roku 1988.³³ Počet držitelů licencí na příjem televizního signálu (tj. legálně registrovaných přijímačů) v roce 1969 byl 2 996 460, v roce 1979 již 4 091 876.³⁴ Zlepšilo se vybavení domácností předměty dlou-

26 Tamtéž, částka 7 z 9. 3. 1973, zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 14/1973 Sb., s. 49–51.

27 Tamtéž, částka 21 z 16. 6. 1988, zákon č. 100/1988 Sb. o sociálním zabezpečení, s. 581–622. Srov. též vyhlášení Předsednictva Federálního shromáždění ČSSR o úplném znění zákona ze dne 27. 6. 1968 č. 88/1968 Sb., o prodloužení mateřské dovolené, o dávkách v mateřství a o přídavcích na děti z nemocenského pojištění, jak vyplývá ze změn a doplnění provedených zákonem ze dne 14. 12. 1972 č. 99/1972 Sb., zákonem ze dne 23. 6. 1982 č. 73/1982 Sb., zákonem ze dne 20. 6. 1984 č. 57/1984 Sb., zákonem z 13. 11. 1984 č. 109/1984 Sb., zákonem z 23. 6. 1987 č. 51/1987 Sb. a zákonem z 16. 6. 1988 č. 103/1988 Sb. Tamtéž, částka 41 z 14. 12. 1988, s. 1202–1209.

28 KALINOVÁ, Lenka: *K sociálním dějinám Československa 1969–1989*, s. 52.

29 Tamtéž, s. 53.

30 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1970*. Praha, SNTL 1970, s. 358.

31 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980*. Praha, SNTL 1980, s. 439.

32 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1989*. Praha, SNTL 1989, s. 553.

33 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1970*, s. 368, *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980*, s. 448, *Statistická ročenka ČSSR 1989*, s. 460.

34 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1970*, s. 368, *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1980*, s. 451.

hodobého užívání: podle statistik připadala v roce 1975 jedna elektrická pračka na tři obyvatele, v roce 1988 již na každé dva, rozhlasový přijímač připadal v roce 1975 na dva obyvatele a v roce 1988 na jednoho, televizní přijímač v roce 1975 na tři obyvatele, v roce 1988 na dva, domácí chladnička v roce 1975 na čtyři obyvatele a v roce 1988 na dva.³⁵ V roce 1988 bylo u nás celkem 24 910 počítačů, z toho 21 410 malých a osobních počítačů.³⁶ Vybaveností domácností se tak Československo blížilo v mnoha ohledech některým méně rozvinutým zemím kapitalistické západní Evropy, jakými byly tehdy např. Portugalsko, Španělsko či Řecko. Objevil se zajímavý paradox: na jedné straně byl socialismus obecně vydáván za vyšší formu uspořádání společnosti než kapitalismus, tedy za uspořádání, které je po všech stránkách lepší, socialistická demokracie byla vyšší formou než demokracie buržoazní, využití technologií a vědy bylo v socialismu mnohem plnější a důslednější a lidové masy – především však dělnická třída – žily (údajně) v socialismu mnohem lépe než v kapitalismu, na druhé straně ale režim poněkud nelogicky na základě statistik dokazoval, že v mnoha ohledech je životní úroveň už srovnatelná s úrovní kapitalistického Západu.³⁷

Uvedený trend zvyšování životní úrovně se projevil i v sociální sféře. Socialismus skutečně umožnil sociální vzestup nejnižším sociálním vrstvám, kterým se již v padesátých letech otevřela možnost vyššího vzdělání a tím i postupu mezi intelektuální elitu. Tento proces pokračoval i v období tzv. normalizace, ovšem s tím, že nyní tuto možnost dostaly ve zvýšené míře i širší střední vrstvy. Počet zaměstnanců v dělnických profesích přitom klesal. Oficiální teorie socialismu hovořila o tom, že socialistický stát je nástrojem vlády dělnické třídy jako nejrevolučnější a nejpočetnější složky společnosti. Realita byla samozřejmě jiná. Ačkoliv marxistická teorie hovoří o neustálém nárůstu dělnické třídy,³⁸ početnost dělnictva ve skutečnosti v souvislosti s technologickým vývojem naopak klesá a stále více lidí je přesouváno do oblasti služeb. Na druhé straně ale klesá i počet bezprostředních vlastníků výrobních prostředků a stále více lidí na světě se živí tím, že prodává nikoliv svou pracovní sílu, ale své schopnosti. Obecně tedy platí, že v současnosti je stále méně lidí spjato bezprostředně s výrobou a počet dělníků v pravém slova smyslu se proto neustále snižuje.³⁹

35 *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1989*, s. 553.

36 *Tamtéž*, s. 259.

37 V oficiálně publikovaných Statistických ročenkách ČSSR byly různé ukazatele vybavenosti úmyslně srovnávány se zeměmi západní Evropy a někdy i USA. Cílem bylo ukázat, že rozdíl není nijak velký.

38 KONSTANTINOV, Fedor Vasiljevič a kol.: *Základy marxisticko-leninské filozofie*, s. 293–294.

39 Na tuto skutečnost, která je v rozporu s Marxovými představami, poukázal už v roce 1967 kolektiv sociologů pod vedením filozofa Radovana Richty – viz RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědecko-technické revoluce*. 3. vydání. Praha, Svoboda 1969, s. 274–276 (1. vydání 1967). Tato práce, později samozřejmě označená za „revizionistickou“, měla ohlas i v zahraničí a v roce 1974 byla přeložena do francouzštiny – viz RICHTA, Radovan et al.: *La civilisation au carrefour*. Paris, Seuil 1974.

Kromě toho, málokdo si přeje být jen obyčejným dělníkem, a pokud jím je, je to zpravidla z toho důvodu, že momentálně ničím jiným být nemůže. V období reálného socialismu (tak jako dnes) se rodiče celkem logicky snažili poskytnout svým dětem takové vzdělání, které by jim umožnilo pozdvihnout se z dělnické třídy do vyšších sociálních vrstev společnosti. Rozpor mezi slovy a činy nebyl snad nikde tak výrazný jako v tomto případě. I když dělnická třída v Československé socialistické republice údajně vládla, není znám žádný případ, že by rodiče náležející ke komunistické nobiletě nechali svého syna či svou dceru vyučit se nějakému řemeslu a zapojit se mezi „vládnoucí třídu“. Právě naopak: ve všech případech se snažili, aby jejich děti dosáhly pokud možno kvalitního vysokoškolského vzdělání a věnovaly se intelektuální práci či řízení. Naopak, lidé, kteří se skutečně či domněle provinili proti režimu, byli posíláni mezi manuálně pracující. Režim tím sám ukazoval, že považuje tuto práci za nedůstojnou a ponižující, a ty, kteří ji vykonávají, ve skutečnosti za společensky deklasované. Je ale otázka, do jaké míry si uvědomoval, že nuceným vytěšňováním někdejší intelektuální elity a inteligence do podřadných profesí, v nichž se „kontrarevolucionáři“ měli napravovat, si sám vytváří budoucí opozici: vždyť co může být více ponižující pro intelektuála než nekvalifikovaná fyzická práce?

Po celé období tzv. normalizace řešil komunistický stát problém nivelizace mezd. Komunistické vedení se nehodlalo vzdát centrálně určených tarifních platů, které byly v podstatě nezbytnou podmínkou, mělo-li být udrženo centrální plánování a vysoká míra zaměstnanosti. Na druhé straně potřebovalo účinný systém, který by zaměstnance motivoval k vyšším výkonům. Různá „politická řešení“ spočívající v apelech na dělníky, aby lépe pracovali, v různých socialistických soutěžích, brigádách socialistické práce apod., které byly známé už v padesátých letech, se sice používala i za normalizace, ale režim sám si byl vědom, že jejich účinnost je mizivá. Jediným řešením byl systém prémie a lepšího finančního ohodnocení, který podniky uplatňovaly především v případě, že měly nedostatek kvalifikovaných pracovních sil. Koncem sedmdesátých let mzdy stagnovaly. Program nazvaný „Zvyšování ekonomické účinnosti mzdové soustavy“ (ZEUMS), zaváděný od počátku osmdesátých let, se pokusil vázat růst mezd na vlastní zdroje podniků v naději, že se tak zvýší jejich produktivita, avšak výsledky nebyly uspokojivé: u poloviny podniků nedosáhl růst mezd ani 2 % a u více než dvou set podniků celková úroveň mezd dokonce poklesla.⁴⁰ Mzdy obecně byly jinak až do konce období socialismu reglementovány: organizace měly povinnost poskytovat mzdu podle vnitřních předpisů a kolektivních smluv – poskytování jiné mzdy nebylo přípustné.⁴¹

40 KALINOVÁ, Lenka: *K sociálním dějinám Československa 1969–1989*, s. 36.

41 Viz § 113 odst. 1 zák. 188/1988 Sb. ze dne 14. 12. 1988, kterým se mění a doplňuje zákoník práce. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 41 ze dne 14. 12. 1988, s. 1179.

Kvalifikovaní dělníci, vyučení v řemeslech, po kterých byla poptávka, ovšem současně měli možnost realizovat svou pracovní sílu na černém trhu, především u soukromých osob, kde byly jejich schopnosti mnohem lépe hmotně ohodnoceny, a navíc nepodléhaly zdanění. Příjmy z šedé ekonomiky se zvýšily především v sedmdesátých letech, kdy do značné míry kompenzovaly důchody z drobného podnikání, které v Československu – na rozdíl např. od Polska, Jugoslávie či NDR – vůbec neexistovalo. V centrálně plánované ekonomice kontrolované státem tak vznikl stínový soukromý sektor, přinášející řadě lidí nemalé příjmy.

V dnešní konzumní společnosti si leckdo nedovede představit situaci, kdy lidé mají relativní dostatek peněz, ale nemají je za co smysluplně utratit. Podobnou situaci si ostatně zřejmě nedokázali dost dobře představit ani ti dělníci, kteří bezprostředně po válce a především v roce 1948 podporovali KSČ v jejím boji za socialismus: znali sice pojem „nedostatek zboží“ z doby války, ale tehdy šlo o zcela mimořádný stav. V období tzv. normalizace v Československu ovšem nešlo o to zásobit trh dostatkem potravin a základního spotřebního zboží, protože v tomto ohledu bylo Československo (podobně jako NDR, Maďarsko a Jugoslávie a na rozdíl od Polska, Rumunska, Bulharska a Albánie) celkem saturováno: každý měl co jíst, každý byl oblečen, nikdo nechodil bez bot a každý měl někde nějaké bydlení. Jenže zajištění určitého minimálního standardu problém neřešilo, protože právě proto, že základní potřeby byly zabezpečeny, lidé logicky žádali vyšší standard, což je jistě v lidské přirozenosti: žádný normální člověk přece netouží po tom, aby žil jako člověk chudý. Byl zde problém: režim z ekonomických a politických důvodů nedokázal saturovat trh určitým zbožím, po kterém byla poptávka, především luxusními výrobky v dostatečném výběru (bylo by totiž třeba je dovážet za devizy, a těch byl nedostatek), ale především nedokázal dát střední třídě možnost utratit peníze způsobem, který by jí vyhovoval. Neexistence soukromého sektoru vylučovala investice do vlastního závodu, protože velmi omezené soukromé podnikání bylo opět povoleno teprve koncem osmdesátých let. Do nemovitostí mohl československý občan investovat rovněž jen omezeně: po celou éru socialismu panovala v Československu bytová nouze, většina bytů patřila obcím nebo družstvům a byla dána do užívání sice za symbolické nájemné, což ovšem na druhou stranu znamenalo permanentní převis poptávky nad nabídkou. Občan mohl vlastnit maximálně jeden rodinný dům nebo byt.⁴² V Československu se nevydávaly žádné cenné papíry či obligace, do kterých by

42 Tamtéž, částka 19 z 13. 7. 1966, zákon č. 52/1966 Sb. z 30. 6. 1966, o osobním vlastnictví k bytům, s. 226–230. Zákon navrhl tehdejší pověřenec SNR pro spravedlnost JUDr. Peter Colotka, v období tzv. normalizace dlouholetý předseda slovenské vlády, proto byl označován i jako „Colotkův zákon“ (Lex Colotka). V období tzv. normalizace byl tento zákon novelizován – viz tamtéž, částka 6 z 10. 4. 1978, zák. č. 30/1978 Sb. Viz též COLOTKA, Peter: *Vo víre času*. Bratislava, D-galery 2015, s. 121–123.

bylo možné ukládat peníze,⁴³ a nabývání či držba zahraničních cenných papírů byla československým občanům žijícím v tuzemsku zakázána, resp. vázána na povolení federálního ministerstva financí.⁴⁴ Z ekonomických i politických důvodů byly velmi omezené možnosti cestovat na Západ. Ekonomicky totiž taková cesta znamenala devizový výdaj, a nadto se turista mohl seznámit s poměry ve vyspělé kapitalistické společnosti, což bylo pro režim ideologicky nežádoucí.⁴⁵

Nedostatkové bylo nejen luxusní zboží a zboží z dovozu z kapitalistické ciziny, které bylo často dostupné jen za volně směnitelnou měnu či výměnné poukazy (tzv. bony) v obchodech podniku Tuzex, ale také celá řada služeb (lepší lékařské ošetření, služby řemeslníků) a artefaktů, které se sice vyráběly, ale byly určeny především pro potřeby socialistického sektoru (např. stavební materiál). A jako všude tam, kde je po něčem poptávka, již není možné uspokojit legálními kanály, rozvinul se černý trh a stínová ekonomika, které byly schopny zastoupit stát jak v zajištění zboží, tak v poskytování služeb. Samozřejmě za patřičně vyšší cenu nebo za volně směnitelnou měnu či – ještě častěji – za vhodnou protislužbu.

Je-li něčeho nedostatek, logicky vzniká prostor pro korupci a protekci. Ani za normalizace tomu nebylo a nemohlo být jinak. Bez korupce bylo těžké v každodenním životě fungovat, pokud to chtěl člověk někam dotáhnout. Bez protekce bylo zpravidla těžké dostat děti na vysokou školu, získat devizový příslib, bez něhož nebylo možné vyjet do nesocialistických zemí i Jugoslávie, byt do užívání, poukaz na lukrativní zahraniční zájezd, kachličky do koupelny či náhradní díly k autu. Socialistický stát sice mohl administrativními opatřeními odstranit nezaměstnanost,⁴⁶ mohl do určité míry nominálně zvyšovat mzdy, protože je dotoval a ovládal plně emisní politiku,⁴⁷ mohl také administrativními prostředky do jisté míry držet pod kontrolou ceny, ale nemohl zabezpečit fungující trh (nejen trh zboží, ale i trh služeb), protože ten v podmínkách plánované ekonomiky a předem stanovených cen

43 Zajímavé je, že v SSSR mohli občané ve třicátých letech investovat do státních dluhopisů, které byly úročeny 8 %. Šlo vlastně o zvláštní formu tezaurace kapitálu. Viz GUNTHER, John: *Evropa – jaká je*. 6. vydání. Praha, František Borový 1936, s. 510 (anglický originál: GUNTHER, John: *Inside Europe*. London, Harper and Brothers 1936).

44 Viz § 20 devizového zákona ze dne 21. 12. 1970. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, částka 43 z 28. 12. 1970, zákon č. 142/1970 Sb., s. 648.

45 Podrobněji k tomu: RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 84–95, TÝŽ: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2012.

46 Skutečná nezaměstnanost byla často přeměněna v nezaměstnanost skrytou, protože se používala lidská práce místo moderních strojů, což v důsledku znamenalo nerentabilitu výroby a technologické zaostávání. Odstranění nezaměstnanosti se týkalo technických a dělnických profesí, nikoliv humanitní inteligence.

47 Treba ale říci, že cestou navyšování oběživa, které by bylo použito na zvýšení mezd, režim jít nechtěl, protože se oprávněně obával inflační spirály. Jako odstrašující příklad bylo v tomto ohledu uváděno Polsko, kde si po stávkách v letech 1980–1981 dělnictvo vynutilo poměrně velký růst mezd, což v situaci, kdy se tyto mzdy fakticky vyplácely ze státního rozpočtu, vedlo k vysoké inflaci.

prostě fungovat nemůže. Podstata obchodu spočívá v tom, že obchodník v místě A, kde je zboží, nakoupí, a v místě B, kde je tohoto zboží nedostatek, je se ziskem prodá. Proto tam, kde je zboží nedostatek, směřuje proud zboží. Obdobným způsobem funguje i trh se službami.

V normalizačním Československu ale soukromý obchod neexistoval a tzv. socialistický vnitřní obchod vlastně nevytvářel zisk v pravém slova smyslu, protože velkoobchodní i maloobchodní ceny byly stanoveny úředně. Obchod se vlastně změnil na pouhou distribuci a obchody na pouhé rozdělovny. Hlavním problémem nebyla ani tak nedostatečná výroba zboží, ale nemožnost jeho efektivní distribuce. Šmelináři překupující různé zboží, které bylo často pašováno z ciziny, nelegální směnárníci obchodující s valutami a tuzexovými poukázkami (tzv. veksláci) byli vlastně jediní obchodníci zajišťující nedostatkové zboží, řemeslníci a dělníci pracující načerno na soukromých stavbách a v soukromých domech po pracovní době (nebo i v pracovní době) byli prvními kapitalistickými podnikateli. Tito lidé akumulovali již v rámci socialismu prvotní kapitál, který potom samozřejmě mohli po restauraci kapitalismu využít. I když byli objektem opovření svých spoluobčanů, měli bychom jim být vděční. Je také naivní, jestliže se někdo v devadesátých letech pohoršoval, že právě tito lidé se spolu s někdejšími manažery socialistických podniků stali po roce 1989 novou podnikatelskou třídou: kdo jiný by jí měl být než ten, kdo měl kapitál, zkušenosti a kontakty?

Normalizační režim neměl mnoho možností, jak popsaný stav zvrátit. Pranýřování „nedostatků veřejného života“, komunální satira beroucí si na mušku různé meloucháře a šmelináře, kteří „parazitují na práci nás všech“, se logicky muselo mít účinkem, protože existence těchto protopodnikatelů a apoštolů kapitalismu vyvěrala ze samotné podstaty socialistického systému. Nabádání k obětování se pro dobro celku a nelpění jen na majetku rovněž nemohlo mít účinek. Režim ve skutečnosti šedou ekonomiku toleroval, protože mu nic jiného nezbylo.

Určité změny nastaly teprve v závěru existence komunistického režimu.⁴⁸ Ten se nakonec v období přestavby pokusil sám uvolnit ventily v podobě povolení omezeného soukromého podnikání či uvolnění cestování do ciziny. V roce 1988 bylo občanům umožněno zakládat si devizové účty a na ně legálně ukládat cizí měnu, přičemž s obsahem účtu mohli nakládat volně a prostředky používat buď k cestování, nebo k nákupu zboží v zahraničí.⁴⁹ Drobné provozovny především v oblasti poskytování služeb začaly být převáděny do ekonomického pronájmu, kdy nájemce zaplatil státu

48 K tomu podrobněji PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

49 Podrobněji k tomu RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 51–52, TÝŽ: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 127–130.

stanovenou částku a jinak pracoval na vlastní účet za účelem nikoliv už plnění plánu, ale dosažení zisku.

Jakešovo vedení se utěšovalo tím, že podle všech průzkumů veřejného mínění i zpráv stranických funkcionářů se až do roku 1989 většina obyvatelstva Československa stále ještě vyslovovala pro socialismus. Šlo ovšem o podobnou iluzi, jako když se pročeskoslovenští čeští a slovenští politici v letech 1990–1992 oháněli průzkumy, podle kterých se většina Čechů a Slováků vyslovovala pro společný stát: opomíjeli totiž fakt, že takovýto poznatek je bezobsažný, protože pod pojmem „společný stát“ si každý představoval něco jiného. Podobně vyprázdněný byl ve druhé polovině osmdesátých let i pojem socialismus, pro který se sice skutečně převážná část Čechů a Slováků vyslovovala, ale nedokázala jej nijak definovat. Většinu vlastně splýval s pojmem státu zabezpečujícího sociální jistoty, nikoliv s tzv. reálným socialismem s vedoucí úlohou KSČ a centrálním plánováním. Když komunistické vedení přišlo na svůj omyl, nemohlo z něj již vyvodit jiný závěr než ten, že udělá nejlépe, když politikou moc pokojně odevzdá do rukou nekomunistických sil.

Každodenní život v Československu
1945/48–1989
v případových studiích

Média v Československu v letech 1945–1989 a jejich vliv na každodenní život

Petr Bednařík

Období tzv. třetí republiky 1945–1948

Po osvobození republiky v roce 1945 se velmi výrazně proměnilo fungování médií v Československu. Vzniklo zcela nové ministerstvo informací, v jehož čele stanul komunist Václav Kopecký. Mělo šest odborů: informační, tiskový, publikační, rozhlasový, filmový a pro styk s cizinou. Kopecký se rozhodl dosadit na vysoké posty na ministerstvu známé umělce. Vítězslav Nezval byl odpovědný za fungování filmového odboru, Ivan Olbracht vedl rozhlasový odbor, František Halas publikační odbor, Adolf Hoffmeister spravoval odbor pro kulturní styky se zahraničím. Politické strany se dohodly na nové koncepci fungování tisku, která počítala s tím, že již nebude předmětem soukromého podnikání. Základní myšlenkou této koncepce byla zásada, že noviny a časopisy vycházejí ve veřejném (národním) zájmu, a proto nesmějí být předmětem výdělečného podnikání jednotlivce nebo skupin vlastníků. Tisk již neměl být nadále zdrojem příjmu soukromých osob, a proto bylo stanoveno, že jeho vydavatelé nyní budou moci být pouze politické strany, společenské organizace a státní instituce. Nová koncepce vycházela z myšlenky, že soukromé a neregulované vydávání tisku dovoluje vydavatelům využívat noviny a časopisy ve vlastním zájmu a nebrat ohled na potřeby a zájmy národa a státu a že navíc otevírá prostor pro uplatnění bezcharakterních žurnalistů. V nových podmínkách neměl již vůbec existovat bulvární tisk, protože jeho cílem je právě maximalizace zisku pro jeho vydavatele. Tato koncepce měla podporu prezidenta Edvarda Beneše: „*Žurnalismus je po mém soudu služba veřejná. Bezuzdná volnost ve vydávání novin se nesmí více opakovat. Víme přece, co to byl před válkou tzv. červený tisk. To je, pravda, omezování osobní svobody, ale je třeba si položit otázku, do jaké míry je to nutno a v jakém zájmu. Neomezená volnost musí však ustoupit veřejným zájmům.*“¹

Nová koncepce tisku odpovídala poválečnému pohledu, že média mají fungovat jako činitel veřejného života, který svým působením napomáhá rozvoji celé společnosti. Mediální obsah se také měl ve srovnání s prvorepublikovou dobou dostat na

1 ZIERIS, Karel F.: *Nové základy českého periodického tisku*. Praha, Orbis 1947, s. 16.

vyšší kvalitativní úroveň. Tento argument byl akcentován i při zdůvodnění změn v oblasti kinematografie. Prezident Beneš podepsal 11. srpna 1945 dekret o zestátnění kinematografie, kdy veškeré filmové podnikání bylo vyhrazeno státu. Očekávalo se, že znárodněná kinematografie vytvoří dobré pracovní podmínky pro filmové tvůrce, kteří se budou moci zaměřit na zvýšení umělecké úrovně filmů. Jako příklad pozitivních výsledků nové kinematografie byl vnímán film *Siréna* režiséra Karla Steklého, jehož adaptace románu Marie Majerové získala Velkou cenu na festivalu v Benátkách v roce 1947. Znárodnění kinematografie mělo také vést k velkému rozvoji zpravodajského a dokumentárního filmu a podpoře animovaného filmu, který rovněž začal rychle získávat úspěchy na mezinárodních festivalech.²

V oblasti tisku se zásadním problémem stal nedostatek papíru. Papírny neměly dost uhlí, a proto nemohly dosahovat plného výkonu. Ministr informací Václav Kopecký podepsal 26. října 1945 vyhlášku o přechodném omezení ve vydávání periodických tiskovin, podle níž mohla od 1. prosince 1945 vycházet jen ta periodika, která schválí ministerstvo informací na základě nové žádosti vydavatelství o povolení k tisku. Ministerstvo podle vyhlášky získalo pravomoc stanovovat náklad, rozsah, rozměr i periodicitu jednotlivých titulů. Každému ústřednímu vydavatelství politické strany mělo být určeno celkové množství papíru s tím, že si pak samo stanoví rozdělení pro jednotlivá periodika. Pokud by si vydavatelství papír sehnalo jiným způsobem a nepřihlásilo jej, porušovalo by zákon. Ministerstvo informací ale umožňovalo vydávání časopisů též významným osobnostem z oblasti vědy a kultury, pokud byla jejich jména zárukou, že zásada nevýdělečnosti nebude porušena. Tak mohl v roce 1946 například Václav Černý obnovit svůj *Kritický měsíčník*, Josef Laichter *Naši dobu* či Oto Girgal *Otázky divadla*. Pokud bylo podáno více žádostí o vydávání časopisů stejného zaměření v jednom oboru, dostal povolení vycházet jen jeden z nich.³

Stát začal v českých zemích centrálně stanovovat cenu novin a časopisů. Od prosince 1945 platila vyhláška, že cena deníku v rozsahu do šesti stran je 1,50 Kčs a při rozsahu osmi stran 2 Kčs. Týdeníky měly stanovenou cenu při rozsahu do šesti stran 2 Kčs, do osmi stran 2,50 Kčs a do dvanácti stran 3 Kčs. Obrázkové časopisy stály při rozsahu do osmi stran 3 Kčs a do dvanácti stran 3,50 Kčs. Za první republiky čtenáři v tisku hodně vyhledávali stránky s inzercí, ovšem v poválečném tisku ji našli jen v omezeném rozsahu. Na čtyřech stranách novin mohla inzerce zabírat jen jednu polovinu strany a při šesti stranách tři čtvrtiny strany. Nebylo rovněž povoleno znovuoobnovení večerníků, které byly za první republiky v jednotlivých vydavatelstvích prodávanější než ranní vydání deníků.⁴

2 HAVELKA, Jiří: *Kronika našeho filmu 1898–1965*. Praha, Filmový ústav 1967, s. 127.

3 ZIERIS, Karel F.: *Nové základy českého periodického tisku*, s. 21 a 29.

4 Tamtéž, s. 32.

Obdobný systém regulace platil také pro knižní produkci, kdy nakladatelství musela předkládat ministerstvu informací ediční plány. Regulace byla prezentována jako podpora domácí umělecké tvorby a výchovy veřejnosti k zájmu o skutečně umělecká díla a obrana před šířením literárního braku. Velký důraz byl kladen na výběr vhodných publikací pro děti a mládež.

Na Slovensku média spadala do kompetence pověřenectva Slovenské národní rady pro informace, které řídila Demokratická strana. Pověřenectvo zajišťovalo administrativní registraci tisku a nemělo na rozdíl od ministerstva informací výlučnou pravomoc přidělovat papír. Na Slovensku tak mohla i nadále vycházet periodika soukromých vydavatelů.⁵

Čtenáři si museli zvyknout na skutečně velmi výrazné změny ve struktuře tisku, kdy řada periodik zanikla a řada jiných naopak vznikla. Z denního tisku zanikly například deníky *Venkov* a *Večer*, což byly listy po válce již nepovolené agrární strany. Mezi další zaniklé tiskoviny patřily např. *Národní politika*, *Národní listy* či *Lidový deník*. Jiné listy z doby protektorátu mohly vycházet dál, ale musely změnit název na důkaz svého distancování se od minulosti. Toto opatření se týkalo deníků, které před okupací vydávaly Československá strana národně socialistická a Československá strana lidová. Proto se předválečné *České slovo* (list Československé strany národně socialistické) změnilo na *Svobodné slovo* a *Lidové listy* (list Československé strany lidové) na *Lidovou demokracii*. Současně byly obnoveny tituly, které nemohly za protektorátu legálně vycházet – např. *Rudé právo* jako ústřední deník Komunistické strany Československa, *Národní osvobození* (list Československé obce legionářské) či *Právo lidu* (ústřední deník Československé strany sociálně demokratické).

Ještě v květnu 1945 vznikly jako úplně nové deníky *Práce* (list Revolučního odborového hnutí) a *Mladá fronta* (list Svazu české mládeže), v následujících měsících si čtenáři mohli začít kupovat další nové deníky, např. *Zemědělské noviny* (list Jednotného svazu českých zemědělců) nebo *Svobodné noviny* (list Sdružení kulturních organizací), které koncepcí i obsazením redakce navazovaly na předválečné *Lidové noviny*. V průběhu dalších let vznikly i další listy, např. *Obrana lidu* (ústřední deník čs. armády, který vycházel od ledna 1947). Politické strany začaly v regionech vydávat nové deníky nebo obnovovaly tituly z první republiky.

K velkým změnám docházelo také ve vydávání časopisů. Vzhledem ke státním regulačním opatřením se ale celkový počet vydávaných titulů denního tisku i časopisů ve srovnání s předchozím obdobím výrazně snížil. Na území Protektorátu Čechy a Morava vycházelo v roce 1940 celkem 55 deníků a večerníků. V roce 1946 bylo v českých zemích již pouze 28 deníků. Regionálních týdeníků bylo v roce 1940

5 ŠEFČÁK, Luboš – DUHAJOVÁ, Zuzana: *Dejiny slovenského novinárstva 1918–1968*. Bratislava, Univerzita Komenského 1999, s. 117–119.

celkem 144, ale k 1. říjnu 1946 pouze 87. Princip, že v jednom oboru nemají vycházet dva časopisy stejného zaměření, vedl k velké redukci také u odborného a zájmového tisku, kde ve srovnání s rokem 1940 klesl celkový počet titulů o dvě třetiny. Například v roce 1940 vycházelo 115 časopisů z oblasti tělovýchovy a sportu, v roce 1946 jen čtrnáct. V roce 1940 si čtenář mohl vybírat mezi 54 zábavními a obrázkovými časopisy, zatímco v roce 1946 jich bylo již jen šestnáct.⁶ Čtenáři se tedy dostali do situace, kdy si museli zvykat na fakt, že řada z nich přišla o své oblíbené tituly, které předtím četli třeba i desítky let. Museli si v produkci tisku najít dle svých preferencí nové tituly. Možnost volby se ale v jednotlivých tematických okruzích výrazně snížila.

Nová koncepce regulace médií se týkala i rozhlasového vysílání. Po osvobození se dle dohod v rámci Košického vládního programu veškeré rozhlasové vysílání v českých zemích dostalo pod státní kontrolu ministerstva informací, na Slovensku pod pověřenectvo Slovenské národní rady pro informace. Hned v prvních týdnech po osvobození se obnovovaly jednotlivé stanice a vznikala i zcela nová rozhlasová studia v regionech. Od 10. května 1945 začalo opět vysílat Brno. Dne 11. května 1945 bylo zahájeno pokusné vysílání v Moravské Ostravě. Jihočeský vysílač České Budějovice sice zahájil vysílání již 5. května 1945, ale pak ho znovu obsadili nacisté, a tak se v češtině zase hlásil až od 9. května 1945. V Ústí nad Labem začalo vysílání 8. května 1945. Dne 21. května 1945 začal opět vysílat jihlavský vysílač. Od 31. května 1945 provizorně a od 17. června 1945 již pravidelně vysílala Bratislava. Dne 30. června 1945 spustila vysílání plzeňská stanice a v červenci 1945 si lidé mohli naladit vysílání rozhlasu z Hradce Králové.

Rozhlas měl v poválečných měsících velmi důležitou úlohu: přinášel oznámení posluchačů pátrajících po svých příbuzných, kteří byli za války v koncentračních táborech. Svými informacemi pomáhal také lidem, kteří se z táborů vraceli. Důležitý byl i pro ty, kteří se chtěli zapojit do osídlování pohraničí. Rozhlasové vysílání bylo za první republiky soukromé pouze v úplných počátcích, brzy se stalo státním médiem, a proto zde byla situace jiná než u tisku. Nebylo nutné nijak deklarovat, že rozhlas nemá být předmětem soukromého podnikání. V poválečném období výrazně rostl počet rozhlasových koncesionářů, v květnu 1945 jich byl 1 083 208 a na konci roku 1948 již 2 108 000. Ředitelem rozhlasu byl jmenován člen KSČ Bohuslav Laštovička. Komunistům se celkově dařilo prostřednictvím ministerstva informací získávat v českých rozhlasových studiích význačné vedoucí pozice.⁷

6 ZIERIS, Karel F.: *Nové základy českého periodického tisku*, s. 30.

7 JEŠUTOVÁ, Eva: Budovatelský rozhlas 1945–1948, in: *Od mikrofonu k posluchačům: z osmi desetiletí Českého rozhlasu*. Red. Eva Ješutová. Praha, Český rozhlas 2003, s. 183–235.

Média v letech 1948–1959

I po únoru 1948 spadala oblast médií pod ministerstvo informací v čele s Václavem Kopeckým. Vláda mu 12. března 1948 stanovila úkol, aby jeho ministerstvo provedlo revizi všech povolení k vydávání novin a časopisů. Ministerstva informací a průmyslu vydala 19. dubna 1948 vyhlášku, podle níž mohl držitel tiskařské živnosti tisknout pouze ta periodika, u nichž byl vydavatel schopen předložit povolení k tisku vydané v českých zemích ministerstvem informací a na Slovensku Úřadem předsednictva Sboru pověřenců. V květnu 1948 poslanci Národního shromáždění schválili zákon č. 123/1948 Sb., o znárodnění polygrafických podniků. V témže měsíci přijatá Ústava Československé republiky vyhlášovala, že svoboda tisku je zaručena, a není proto v zásadě možné podrobovat tisk předběžné cenzuře. Příslušný zákon měl stanovovat, kdo může vydávat tisk a za jakých podmínek, zisk neměl být účelem. Ústava Československé republiky také deklarovala výhradní právo státu na provozování kinematografie, rozhlasu a televize, která ale byla v té době teprve ve fázi zkušebního vysílání. Od března do prosince 1948 bylo zastaveno vydávání cca 570 titulů celonárodních i regionálních listů především nekomunistických politických stran.⁸ Řada čtenářů tak v krátké době již podruhé zažívala situaci, kdy přišla o své oblíbené periodikum.

V roce 1945 nebyla obnovena cenzura. Média skutečně fungovala bez cenzurních zásahů, ale v oblasti tisku mělo ministerstvo informací možnost vyvíjet nátlak na vydavatele přes přidělování papíru. Po únoru 1948 Komunistická strana Československa nepřistoupila k zavedení nějaké cenzurní instituce. Aparát ÚV KSČ dával redakcím závazné politické směrnice, hodnotil jejich činnost a měnil jejich vedení, rozhodoval o existenci každého periodika, výši nákladu, obsahu i vedoucích funkcích v redakcích. Šéfredaktoři byli tiskovému odboru stranicky odpovědni za ideově-politický obsah listu. V případech pochybností u připravovaných textů se obraceli na tiskový odbor ÚV KSČ.

V listopadu 1950 ustanovilo vedení KSČ funkci dohlížecích redaktorů. Ve všech denících byli vybráni dva politicky uvědomělí redaktoři, kteří kontrolovali vydání listu v obtazích a u rotačky, aby se neobjevilo nic závadného. U časopisů byl stanoven stranický funkcionář, který měl provést politickou prověrku zaměstnanců a nespolehlivé ihned z redakcí propustit.⁹ Jak se ovšem ukazovalo, systém nefungoval. V době politických procesů si byli redaktoři čím dál méně jisti, jaký má být obsah vydávaných textů. Stále častěji se proto obraceli na stranické orgány, aby dostali in-

8 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha, Portál 2010, s. 145.

9 KAPLAN, Karel – TOMÁŠEK, Dušan: *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956*. Praha, ÚSD AV ČR 1994, s. 12–14.

strukce, o čem a o kom mohou a nemohou psát. Můžeme to doložit na příkladu Rudolfa Slánského, o kterém psali novináři oslavné články jako o vynikajícím člověku, aby ho vzápětí označili za amerického agenta, který si zaslouží trest smrti.

KSČ tedy rozhodla o vytvoření cenzurního úřadu podle sovětského vzoru pod názvem Hlavní správa tiskového dohledu (HSTD). Vláda jej zřídila usnesením č. 17 z 22. dubna 1953 jako samostatný neveřejný orgán státní správy, o půl roku později byl přiřazen k ministerstvu vnitra. HSTD kontrolovala tisk, rozhlas, televizi, filmy, knihy, ale také výstavy, divadelní repertoár, plakáty, pohlednice, mapy, nálepky i úmrtní oznámení. Vše muselo projít kontrolou. HSTD fungovala na principu předběžné cenzury, kdy měl každý její zaměstnanec přiděleno své číslo, k publikování (vysílání) pak mohlo být uvolněno jen to, co bylo opatřeno cenzurním číslem. Pokud jde o periodický tisk, zaměstnanec HSTD (plnomocník) vždy dostal od redakce ke kontrole obtahy, které musely být podepsány šéfredaktorem nebo jeho zástupcem. Pokud je schválil, byly s jeho podpisem předány do tiskárny. Následně schvaloval také signální výtisky z tiskárny. V tiráži pak bylo uvedeno číslo plnomocníka. Kontrola textů a fotografií probíhala též v Československé tiskové kanceláři (ČTK), kde rovněž platilo, že bez souhlasu HSTD nemohla agentura distribuovat cokoli z své produkce. V Československém rozhlase schvaloval plnomocník natočené pořady před jejich vysíláním. U živého vysílání musel dostat předem ke schválení veškeré texty, které měl kdokoliv z redaktorů přečíst do mikrofonu. V Československé televizi, vysílající od 1. května 1953, obdobným způsobem kontroloval pořady připravené k vysílání. V prvních letech vysílala televize velkou část pořadů živě, protože neměla záznamové zařízení. Cenzor musel dostat předem scénář připravovaného vysílání. Pokud měly pořady ještě před vysíláním generální zkoušku (např. televizní inscenace, zábavní pořady), plnomocník se jí zúčastnil. Při samotném živém vysílání pak seděl v režii a kontroloval, zda mluvené slovo i obraz souhlasí se schváleným scénářem. HSTD dohlížela na to, aby média propagandisticky působila na občany v souladu s politikou KSČ.¹⁰

Cenzurovány byly i mapy. Občané Československa tak byli mnohdy překvapeni, když se snažili zorientovat v nějaké krajině nebo městě podle aktuálně vydané mapy. Ukázkou absurdity může být rok 1955, kdy se v Praze konala 1. celostátní spartakiáda. Ústřední správa geodézie a kartografie vydala mapu Prahy, v níž nebyla na základě pokynu ministerstva národní obrany zakreslena nádraží a železniční mosty, takže cvičenec vystoupil z vlaku na některém z pražských nádraží, které ale podle této mapy vůbec neexistovalo.¹¹

10 K činnosti Hlavní správy tiskového dohledu viz tamtéž, s. 16–49.

11 Tamtéž, s. 35.

Hlavní správa tiskového dohledu cenzurovala také filmové plakáty, programy kin a pohlednice, protože věže hradů využívala armáda jako pozorovatelný. Cenzurována byla dokonce i úmrtní oznámení, aby se zde například neobjevila informace, že zesnulý je bývalý legionář z první světové války. HSTD kontrolovala také fotografickou produkci ČTK, aby se na publikované fotografii neobjevila nějaká nežádoucí osoba. Agentura byla například nucena přestat využívat fotografie s Rudolfem Slánským, případně musela jeho postavu vyretušovat. To samé se stalo slovenskému komunistovi Vladimíru Clementisovi, který byl zachycen s Klementem Gottwaldem na fotografii pořízené 21. února 1948 na Staroměstském náměstí. Po odsouzení v procesu se Slánským byl vyretušován a na snímku zůstal jen Gottwald. Doba byla v tomto směru opravdu absurdní, protože lidé si u často publikovaných fotografií pamatovali, kdo na nich byl. HSTD cenzurovala také divadelní hry a filmové scénáře.¹²

Režim se velmi důsledně snažil zamezit tomu, aby se do Československa dostaly nežádoucí informace ze zahraničí. Po únoru 1948 byl zcela zastaven volný prodej západního tisku. Dovoz byl omezen jen na tiskoviny, které byly určeny pro státní úřady. Komunistický režim se také snažil omezit zasílání poštovních zásilek mimo země sovětského bloku. Proto bylo od roku 1950 zavedeno opatření, že každá zásilka musela být podávána na poštovním úřadě, musela obsahovat adresu odesílatele, který se při jejím podání musel prokázat občanským průkazem. Efekt se dostavil, protože lidé měli obavu z pronásledování, pokud by obsah dopisu zachytily bezpečnostní orgány. V roce 1951 bylo do ciziny odesláno 125 tisíc zásilek měsíčně, v roce 1952 to již bylo jen 35 tisíc. Narušily se tak mnohé příbuzenské vztahy, protože lidé žijící v Československu si přestali psát se svými příbuznými v západním světě, aby se nedostali do problémů. Státní bezpečnost prováděla cenzuru osob a institucí, které sledovala, i namátkovou cenzuru zásilek. Pracovníci zvláštního oddělení pro kontrolu korespondence s kapitalistickou cizinou přečetli v roce 1952 denně dva tisíce zásilek, z nich okolo padesáti předávali k dalšímu prošetření v rámci Státní bezpečnosti.¹³

Také stálí návštěvníci knihoven se museli smířit s tím, že řada z nich přestala nACHázet v regálech knihy svých oblíbených autorů. Cenzura knihovních fondů probíhala v několika fázích. HSTD připravila společně s Ústřední lidovou knihovnou hl. města Prahy více než stostránkový seznam, který zahrnoval 7 552 knih určených k vyřazení z knihovních fondů.¹⁴ Mezi zakázanými knihami byly pochopitelně publikace autorů, kteří odešli do emigrace nebo byli odsouzeni v politických procesech.

Sovětský vzor byl po únoru 1948 uplatněn také při rozvoji závodních časopisů a okresních vesnických novin. Vycházelo se z myšlenky, že nejlépe budou o budo-

12 Tamtéž, s. 36–37.

13 Tamtéž, s. 52–53.

14 ŠÁMAL, Petr: *Soustružníci lidských duší. Lidové knihovny a jejich cenzura na počátku padesátých let 20. století s edicí seznamů zakázaných knih*. Praha, Academia 2009, s. 59–60.

vání socialismu psát sami pracující, přičemž za obsah a řízení časopisů odpovídaly závodní organizace KSČ. Závodní časopisy zaznamenaly velký vzestup v počtu vydávaných periodik. V roce 1949 bylo v českých zemích registrováno 103 časopisů, v roce 1951 již 841 titulů.¹⁵ Vrcholu bylo dosaženo v roce 1954, kdy vycházelo 1 295 závodních časopisů. V roce 1955 ovšem KSČ přistoupila k reorganizaci závodního tisku. Ukázalo se, že zvláště menší závody mají s vydáváním periodik velké problémy. Chyběli jim dělníci, kteří by byli ochotni do nich psát. Nechtělo se jim věnovat se po pracovní době přípravě textu o pracovním úsilí a plnění závazků. Představa dobrovolného zapojení pracujících nefungovala. Negativně působila i skutečnost, že když nějaký autor přišel s kritickým názorem, mohl se dostat do potíží s vedením závodu. Závodní časopisy tak měly problém s dodržováním periodicity. Proto byla v roce 1955 téměř polovina závodních časopisů v menších závodech a úřadech zrušena a nahrazena nástěnnými novinami. Na konci roku 1955 tak v českých zemích existovalo již jen 672 závodních časopisů.¹⁶ Okresní vesnické noviny začaly vycházet v létě 1950. Jejich cílem bylo propagovat a organizovat socialistickou zemědělskou výrobu. Vydavateli byly okresní národní výbory. Vycházely zpravidla jednou týdně a byly distribuovány do všech obcí okresu, členům JZD a pracovníkům státních traktorových stanic.¹⁷ Také jejich počet v druhé polovině 50. let klesal.

System vydávání denního tisku se od těsně poválečných let 1945–1948 příliš neměnil. Deníky měly střeoevropský formát, pouze *Rudé právo* a *Zemědělské noviny* vycházely ve formátu světovém. Cena novin byla jednotná bez ohledu na počet stran. Ve všední den stály noviny 30 haléřů, v neděli 50 haléřů. Plošná inzerce z deníků zmizela. Mohly publikovat jen drobná oznámení v rozsahu nejvýše jedné čtvrtiny strany. Za poplatek noviny tiskly programy kin, jinak byla většina kulturních oznámení bezplatná. Politické strany, společenské organizace a další instituce oprávněné k vydávání tisku měly své tiskové podniky, jejichž činnost většinou zahrnovala i knižní produkci. Režim zlepšil cestu tisku ke čtenářům. V roce 1950 byla ustanovena Poštovní novinová služba (PNS), která zajišťovala distribuci novin a časopisů, provozovala pouliční stánky a prodejny tisku. Tisk nemusel být ekonomicky soběstačný. Náklady na vydávání přebíral ať již přímo, či nepřímo státní rozpočet. Rizika možných ztrát zčásti vyrovnávaly různé formy vynuceného odběru tiskovin na institucionální i individuální úrovni. Tímto způsobem se až do roku 1989 zajišťoval vysoký náklad deníku *Rudé právo* jako ústředního listu ÚV KSČ. Musely ho odebírat všechny závody, zemědělská družstva, úřady, školy atd. V roce 1958 tak měl průměrný náklad 825 300 výtisků, další listy výrazně méně: *Práce* 173 700, *Svobodné slovo* 148 000, *Zemědělské*

15 ZIERIS, Karel F.: Struktura československého tisku, in: *Bulletin Novinářského studijního ústavu*, 1955, roč. 2, č. 1, s. 528.

16 Tamtéž, s. 528–529.

17 Tamtéž, s. 528.

noviny 135 000, *Československý sport* 135 000, *Mladá fronta* 102 500.¹⁸ Důležitým nástrojem regulace tisku zůstávalo přidělování tiskárenských kapacit a množství papíru. Řada tiskáren využívala technické zařízení z období první republiky a neprocházela rekonstrukcemi. Systém přidělování papíru pro vydavatelství fungoval až do roku 1989. Větší přídělky dostávala režimem preferovaná média, hlavně z produkce vydavatelství spadajících přímo pod ÚV KSČ.

V 50. letech se objevily nové tituly, které pak vycházely i v následujících desetiletích; některé existují dodnes. V lednu 1953 bylo založeno periodikum *Československý sport*, které v prvních letech vydával Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport ve Státním tělovýchovném vydavatelství jako obdeník, později se z něj stal deník. Tento titul se v prvních letech zaměřoval v propagandistickém duchu na zdůrazňování toho, jak je v nové společnosti důležitá tělovýchova a fyzicky zdatný jedinec. Čtenář se sice z listu dozvěděl i sportovní výsledky, ale ty nebyly prioritní. Oficiálně neexistovali v Československu profesionální sportovci, proto i tisk zdůrazňoval, že finanční odměna sportovcům je znakem prohnitého kapitalismu. Stejný vydavatel začal v témže roce vydávat také populární sportovní týdeník *Stadión*.

U denního tisku ale docházelo k výrazné unifikaci obsahu. Čtenář nenacházel přílišné rozdíly mezi jednotlivými tituly. Noviny publikovaly množství zpráv z produkce ČTK, uveřejňovaly usnesení ÚV KSČ. Názorově se pochopitelně nijak nelišily, a proto bylo zřejmé, že se snižuje zájem čtenářů o koupi tisku. KSČ tedy rozhodla, že je nutné nabídku tisku oživit. V polovině 50. let začaly opět vycházet večerníky, které byly pro čtenáře atraktivní, protože podrobně informovaly také o událostech ve městech, kde čtenáři žili a pracovali. V dubnu 1955 tak začala Krajská odborová rada v Praze ve vydavatelství Práce vydávat *Večerní Prahu*, po roce 1945 první večerník. Propagandisticky bylo jeho zavedení zdůvodněno existencí obdobného večerníku v Moskvě. Podobné večerníky byly založeny v Bratislavě, Brně, Ostravě. Mimo jiné vrátily do ulic prvorepublikový prodej prostřednictvím kamelotů, kteří se snažili vyvoláním titulků nalákat kolemjdoucí ke koupi.

V Československu vycházela velká řada časopisů pro děti a mládež: *Pionýrské noviny* (od roku 1951), *Mateřídouška*, *Ohníček* (od roku 1951), *Pionýr* (od roku 1953). Režim hodně zdůrazňoval, že právě média mají věnovat dětem a mládeži velkou pozornost. Nabídka dětských periodik byla tedy široká. V 50. letech tato periodika velmi intenzivně propagandisticky působila na dětské čtenáře. Vycházely zde texty o nutnosti boje proti domácím záškodníkům i americkým imperialistům. Také rozhlas vysílal pořady pro mladé posluchače. Československý svaz žen vydával populární časopis *Vlasta*. Odborné technické časopisy vydávalo Státní nakladatelství technické literatury (SNTL), vědecké časopisy zajišťovala Československá akademie

18 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*, s. 176.

věd. I v druhé polovině 50. let se objevily nové časopisy, například časopis *ABC mladých techniků a přírodovědců* určený především školní mládeži (založen 1957), časopis *Mladý svět* jako populární kulturněpolitický týdeník pro mladé čtenáře (1959), ekonomicky orientovaný týdeník *Hospodářské noviny* (1957), dvouměsíčník *Mezinárodní politika* (1956), kulturněpoliticky zaměřený týdeník *Květen* (1955), na něj navazující *Plamen* (1959), *Světová literatura* (1956), *Kultura* (1957), obnovená *Tvorba* (1957), měsíčník *Dějiny a současnost* (1959). Spektrum periodik se tedy v průběhu 50. let rozšířilo a čtenáři měli větší možnost výběru, která periodika si budou kupovat, případně půjčovat v knihovnách. Nejprodávanějšími časopisy byly podle údajů z roku 1958 *Vlasta* (průměrný náklad 410 000), *Československý rozhlas a televize* (350 000), *Dikobraz* (335 000), *Mateřídouška* (288 000) a *Ohníček* (242 600).¹⁹

Stejně jako v jiných médiích došlo po únoru 1948 k velkým personálním změnám i v Československém rozhlasu. Na místa zkušených rozhlasových novinářů často nastupovali mladí nadšení komunisté bez novinářské průpravy. V lednu 1949 uspořádal Československý rozhlas celostátní konferenci, na níž vytyčil své úkoly. Ministr informací a osvěty Václav Kopecký ve svém projevu zdůraznil, že rozhlas musí být přímým orgánem lidu a hlasatelem státní politiky, být stále k dispozici prezidentovi, předsedovi vlády, ústředním úřadům a orgánům vlády a lidové správy. Rozhlasová publicistika byla výrazně využívána jako propagandistický nástroj. Na počátku 50. let se rozhlas významně zapojil do propagandistických kampaní při politických procesech, vysílal záznamy z jednotlivých dnů procesů, informoval o rezolucích pracujících žádajících pro obžalované nejvyšší tresty. Stal se také prostředkem proticírkevní propagandy, v roce 1952 ukončil vysílání mší. Vysílal oficiální projevy stranických a státních činitelů. Od 15. září 1953 vysílaly všechny stanice Československého rozhlasu každý den půlhodinový propagandistický pořad *Hovoří Moskva*.

K 1. únoru 1952 vznikl národní okruh Bratislava a 10. března 1952 byl ustaven národní okruh Praha, které doplňovaly celostátní okruh Československo.²⁰ Podle sovětského vzoru vláda rozhodla o vybudování „rozhlasu po drátě“, tedy sítě rozhlasového vysílání přenášeného po pevných vodičích (mimo jiné také proto, že síť drátového rozhlasu měla snáze odolávat případnému nepřátelskému útoku). První pokusné přenosy se uskutečnily v roce 1951. Od dubna do června 1953 probíhala v Unhošti u Prahy výstavba kompletního pokusného radiouzlu a základní síť rozhlasu po drátě byla dobudována v roce 1954. Jednokanálový rozhlas přenášel program Praha III, který byl sestaven jako kombinace programů okruhů Praha I a II. (dříve Praha a Československo). Do roku 1962 bylo vybudováno přes pět set radiouzlů. Rozhlas po drátě mohlo přijímat více než čtyři sta obcí s 930 000 účastnickými reproduktory

19 Tamtéž, s. 176.

20 BĚHAL, Rostislav: Rozhlas po nástupu totality 1949–1958, in: *Od mikrofonu k posluchačům: z osmi desetiletí Českého rozhlasu*, s. 236–288.

a v síti bylo i 404 místních rozhlasů. Fungoval až do roku 2000.²¹ V roce 1958 bylo v Československu celkem 2 447 045 evidovaných rozhlasových přijímačů, přičemž statisticky na jeden přijímač připadalo 3,91 obyvatele.²²

V 50. letech začala nová etapa rozvoje televize, která navazovala na činnost technických průkopníků ve 30. a 40. letech. Ve 30. letech se u nás věnoval televiznímu výzkumu doc. Jaroslav Šafránek.²³ Druhá světová válka výzkum přerušila, znovu se rozběhl v roce 1945. Technikům, které zaštiťoval Vojenský technický ústav, se podařilo připravit televizní aparaturu, kterou široké veřejnosti prezentovali v roce 1948 na Mezinárodní výstavě rozhlasu a při přímých přenosech z Všesokolského sletu. Pak ale byli přeřazeni na vojenské úkoly a televizní výzkum se výrazně zpomalil. Obnoven byl až v roce 1952, kdy se na vyšší úroveň dostalo televizní vysílání v Sovětském svazu, což mělo být příkladem pro Československo. Vláda pověřila ministerstvo spojů a Hlavní správu radiokomunikací, aby urychleně technicky zajistily a vybavily televizní studio v Praze. Československý rozhlas měl připravit programovou náplň vysílání. Televizní studio dostalo k dispozici dům Měšťanské besedy ve Vladislavově ulici 20 v Praze 1, přičemž vysílač byl umístěn na petřínské rozhledně.

Veřejné televizní vysílání bylo zahájeno 1. května 1953 a program prvního dne byl promítán ze záznamu na filmovém pásu. Diváky z obrazovky přivítal populární herec Jaroslav Marvan. Poté mohli vidět Filmové aktuality (např. záběry z návštěvy prezidenta Zápotockého u vojáků, reportáž z cyklistického závodu Praha – Berlín – Varšava). Živě bylo 1. května 1953 z Měšťanské besedy prvním divákům nabídnuto pouze improvizované vystoupení herce Františka Filipovského. Rozjezd televize byl ale jen pozvolný. V prvních měsících mohli televizní diváci týdně sledovat v součtu průměrně pouze cca 3,8 hodiny. V listopadu roku 1953 televizní studio vysílalo již čtyři dny v týdnu (do té doby to byly tři dny, v létě pouze dva). K 25. únoru 1954 bylo televizní vysílání prohlášeno za pravidelné a od 1. ledna 1955 začal být vybírán koncesionářský poplatek (15 korun měsíčně).

Televizní studio nemělo záznamové zařízení, takže všechny své původní pořady muselo vysílat živě. Pokaždé to tedy byla premiéra a současně derniéra. Pokud lidé zmeškali pořad, o němž pak slyšeli, že byl zajímavý, již neměli možnost jej vidět. Technické podmínky byly komplikované, ale přesto se dařilo ze studia odvyšlat i představení divadelních her, které byly inscenovány přímo v Měšťanské besedě. V počátcích televize se zdůrazňovalo, že ke kulturním zážitkům se nyní dostanou i lidé, kteří nemají možnost jít do divadla nebo koncertního sálu. Lidé se zajímali

21 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha, Academia 2011, s. 787 (heslo Rozhlas po drátě).

22 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*, s. 174–175.

23 Údaje o počátcích televizního vysílání jsou zpracovány podle publikace ŠTOLL, Martin: *1. 5. 1953. Zahájení televizního vysílání. Zrození televizního národa*. Praha, Havran 2011.

o televizi jako o technickou novinku. Existovalo ale několik důvodů, proč se prodej televizorů rozjížděl jen velmi pozvolně. Televize vysílala často se značnými technickými problémy, takže zklamaní diváci se nedočkali konce pořadu. Sledování vysílání na velmi malé obrazovce 15 x 20 centimetrů nebylo zrovna pohodlné. Televize hodně zařazovala filmy a filmové týdeníky, které ale lidé mohli v lepší technické kvalitě vidět v kině. Tehdy ještě kina nevnímala televizi jako konkurenci, takže ta často dávala i filmy, které se souběžně promítaly v kinech. Pádným důvodem byl nedostatek finančních prostředků. Po měnové reformě z června 1953 si málokdo mohl dovolit koupit značně drahého československého televizního přijímače Tesla 4001 (cena 4 000 korun). Lidé se na televizi chodili raději dívat do veřejných místností – do kulturních domů, závodních klubů a knihoven. Cena televizoru byla proto snížena na 2 500 korun, prodej se pak začal pomalu zvyšovat. Růst zájmu o koupit televize přineslo až zavedení sportovních přímých přenosů (první byl z ledního hokeje v únoru 1955). V lednu 1956 uskutečnila Československá televize první přímý přenos ze zahraničí, když se jí podařilo zajistit a odvysílat přenosy ze zimních olympijských her v italské Cortině d'Ampezzo. Diváci také měli možnost sledovat první přímé přenosy představení z pražských divadel. Lidé si uvědomili, že televize jim může přinést zcela nové zážitky, a proto byli ochotni začít si kupovat televizní přijímač. Zpočátku ho vlastnil jen málokdo, takže jeho majitel měl pro své okolí vyšší sociální status. Pokud byl v domě jediný, rozhodoval, které sousedy pozve na návštěvu a umožní jim sledování televize. S takovým člověkem se sousedé snažili udržovat dobré vztahy.

Již v listopadu 1953 zahájila televize vysílání pro děti, které kombinovalo živé herce a loutky. V prvních letech zařazovala inscenace, hudební pásma, filmy, zábavní pořady. V prvních dvou letech byly pravidelnou součástí televizního programu filmové týdeníky, které nahrazovaly každodenní televizní zpravodajskou relaci. Televize vlastní zpravodajskou relaci neměla a do roku 1956 vysílala v době od 19 do 19.30 hod. *Rozhlasové noviny* Československého rozhlasu. Na obrazovce si divák přečetl „Posloucháte Rozhlasové noviny“.

V prvních letech vysílání ještě neměla televize výraznou propagandistickou úlohu ve zpravodajství. Poté zavedla zpravodajskou relaci *Televizní aktuality a zajímavosti*, které od začátku roku 1958 nahradily *Televizními novinami*. V roce 1955 také rozšířila své vysílací území. Do té doby mohli vysílání sledovat jen lidé, kteří bydleli v dosahu pražského televizního vysílače Petřín. Tato situace se změnila 31. prosince 1955, kdy zahájilo vysílání televizní studio Ostrava. V listopadu 1956 se přidalo i bratislavské studio. Opět ale platí, že byl velký rozdíl mezi počtem koncesionářů v českých zemích a na Slovensku. Zpočátku ovšem tato televizní studia nebyla propojena vysílači a každé vysílalo vlastní program. Propojení bylo dokončeno v roce 1958, kdy také televize začala vysílat po celý týden. V následujícím roce se Československá televize stala samostatnou institucí.

Počet televizních koncesionářů (k 31. prosinci)

Rok	Československo	České země	Slovensko
1954	3 833	3 833	0
1955	32 119	32 108	11
1956	75 934	75 140	794
1957	172 782	166 590	6 192
1958	327 861	306 534	21 327
1959	518 987	473 315	45 672

(Fakta a čísla o Čs. televizi. Ústřední archiv a dokumentace ČST, 1963)

Média v Československu v 60. letech

V lednu 1960 přijal sekretariát ÚV KSČ v souladu s novým územním uspořádáním státu opatření k reorganizaci tiskových orgánů krajských a okresních výborů KSČ. První změny nastaly k 1. dubnu 1960. V každém krajském městě vycházel jeden deník a v každém okrese jeden týdeník.²⁴ Podle počtu krajů tedy bylo deset krajských tiskových orgánů (vydavatelé byly krajské výbory KSČ).

V červenci 1960 přijalo politické byro ÚV KSČ „Základní směrnici rozvoje periodického tisku do roku 1965“. Ta ukládala tisku úkol rozšiřovat rozsah, zlepšit grafickou úpravu a zvýšit počet výtisků na 1 000 obyvatel. Dosavadní počet 177 výtisků na 1 000 obyvatel se měl zvýšit na více než 300 výtisků. V roce 1967 vycházelo v tehdejší Československu celkem 1 204 periodik, z toho v českých zemích 971 (16 deníků, 183 týdeníků, 80 čtrnáctideníků, 396 měsíčníků, 296 ostatních periodik). V roce 1963 bylo zřízeno Československé ústředí knižní kultury, podřízené ministerstvu školství a kultury, které se věnovalo vydávání knih, hudebnin, periodického tisku a rozšiřování neperiodických publikací. Toto ústředí provedlo v polovině 60. let průzkum účinnosti tisku, na jehož základě došlo ke snížení nákladu u titulů, jejichž odběr a účinnost nebyly na dostatečné úrovni, popřípadě k jejich zastavení. Naopak se zvýšil náklad nedostatkových listů. Projevovala se též tendence ke slučování časopisů s malým nákladem a duplicitních titulů.²⁵

V roce 1966 schválilo Národní shromáždění zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích. Podle něj měl tisk přispívat ke zvyšování politické a kulturní úrovně občanů. Registraci ústředního a krajského periodického tisku provádělo ministerstvo školství a kultury a registraci ostatního tisku krajské národní výbory. Paragraf 17 tohoto zákona vymezoval Ústřední

²⁴ NA, f. KSČ – ústřední výbor 1945–1989, 05/3 – Ideologické oddělení ÚV KSČ, sv. 22, a. j. 1969.

²⁵ BEDNAŘÍK, Petr – JIRÁK, Jan – KÖPPOVÁ, Barbara: *Dějiny českých médií. Od počátku do současnosti*. Praha, Grada 2011, s. 291–292.

publikační správu (ÚPS) jako ústřední orgán státní správy a určoval její působení jako instituce, která zajišťuje, aby v hromadných informačních prostředcích nebyly uveřejňovány informace obsahující skutečnosti, které byly předmětem státního, hospodářského nebo služebního tajemství. Dosavadní úřad pověřený kontrolou mediální produkce, Hlavní správa tiskového dohledu, byl tedy transformován na Ústřední publikační správu. Organizace vykonávající cenzuru se tak novým zákonem změnila z neveřejné instituce ve veřejný orgán, jehož rozhodnutí bylo možné v souladu s platnou legislativou napadnout a domáhat se nápravy soudní cestou. Názorové rozdíly mezi ÚPS a šéfredaktory se také projednávaly v rámci aparátu ÚV KSČ.

Velký význam získaly v 60. letech kulturní časopisy, jejichž náklad stoupal. Čtenáři o ně měli značný zájem, protože zde mohli nalézt texty, v nichž se autoři skrze kulturu kriticky vyjadřovali k situaci současného Československa. Jedním z výrazných časopisů první poloviny této dekády byla revue *Tvář*. Vycházela v letech 1964 až 1965, pak ale byla pro své kritické názory zastavena. Mezi dalšími novými tituly byl např. dvouměsíčník *Orientace* (1966), měsíčníky *Impuls* (1966) a *Knižní kultura* (1964). Vedle nich vycházely i časopisy vzniklé již v 50. letech: *Literární noviny* (1952), *Host do domu* (1954), *Plamen* (1959). Kulturně a umělecky zaměřené časopisy se postupně vyvinuly v platformu, s níž se ztotožnilo reformní hnutí druhé poloviny 60. let.

Československý rozhlas zajišťoval v 60. letech vysílání stanic Československo I, Praha a Bratislava. Když byla dobudována základní síť vysílačů pro vysílání na kmitočtech tzv. velmi krátkých vln (VKV), byly tyto stanice doplněny o stanici Československo II, dostupnou na frekvenci VKV. Stanice fungovala od roku 1964 jako program s vlastní redakcí. Národní programy Praha a Bratislava se vysílaly na středních vlnách a rozhlasem po drátě. Československo I bylo celostátním programem dostupným na dlouhých vlnách. Československo II bylo pojato jako celostátní program pro náročnějšího posluchače se specializovanějšími zájmy. Důležitá byla dostupnost kvalitních rozhlasových přijímačů, které by dávaly lepší možnosti poslechu. Posluchači ovšem neladili pouze stanice Československého rozhlasu, oblíbený byl kvůli hudbě poslech západoevropských stanic. Dostupné bylo také vysílání Rádia Svobodná Evropa a Hlasu Ameriky, i když i v 60. letech pokračovalo jejich rušení. To ale nikdy nedosáhlo takové úrovně, aby opravdu zabránilo jejich poslechu. Do prodejní sítě se postupně dostávaly modernější stolní přijímače s možností přijímat signál v pásmu VKV a také přenosné tranzistory umožňující poslouchat světové rozhlasové vysílače.

Proměňovala se také programová nabídka Československého rozhlasu. Značný prostor byl věnován zpravodajským a publicistickým pořadům, z nichž se ozýval otevřenější, kritičtější tón. Stoupal objem živého vysílání, rozhlasoví publicisté mohli přinášet více reportáží díky kvalitnějším přenosným magnetofonům. Vznikaly také pořady, které dosáhly značné popularity a obliby a v rozhlasovém vysílání se udržely

i v 70. a 80. letech: pořady pro mladé posluchače *Mikrofórum* (1965, denní dvouhodinové vysílání – reportáže, populární hudba, rozhovor s hostem odpovídajícím na telefonické dotazy) a *Meteor* (1962, magazín vědy a techniky pro mládež) nebo zábavní pořad *Kolotoč* (1963). V roce 1966 zahájili Jiří Šebánek a Zdeněk Svěrák vysílání z *Vinárny u Pavouka* (do roku 1969), kde se zrodila fiktivní postava Jára Cimrmana.

Hlavně mladí posluchači se začátkem 60. let začali pod vlivem hudby poslouchané na západních stanicích (Radio Luxembourg) dožadovat moderní taneční hudby. Nárůst zájmu o domácí i světovou populární hudbu vedl ve druhé polovině 60. let ke vzniku pořadů specializovaných právě na moderní hudbu. Rozhlas zavedl hitparády – žebříčky oblíbenosti skladeb a interpretů. Například Mirka a Jiří Černí uváděli pořad *12 na houpačce* (později *13 na houpačce*) na stanici Československo II, do pořadu *Mikrofórum* byla zařazena rubrika *Desky na černo*.²⁶

Komunistická strana Československa si uvědomovala vzrůstající význam televize a chápala ji jako jeden z klíčových nástrojů ideologického působení. V roce 1961 dosáhl počet televizních koncesionářů milionu. Následoval rychlý růst, takže v roce 1965 to již byly dva miliony a v roce 1969 tři miliony, čímž televize překonala rozhlas. V květnu 1960 přijal ÚV KSČ usnesení, které ukládalo Československé televizi zavést dopolední vysílání a připravit vysílání II. programu. Od roku 1961 vysílala televize i dopoledne. Mohla již využívat záznamové zařízení. Pro vzrůstající počet natáčených pořadů (v roce 1963 již 60 hodin týdně) potřebovalo pražské televizní studio další prostory. V roce 1960 vláda schválila výstavbu televizního střediska v Praze na Kavčích horách, ale stavba se protáhla až do 70. let. V roce 1965 vydala vláda ČSSR usnesení o přípravě II. televizního programu. Uložila zahájit jeho vysílání v roce 1970 a v souladu s mezinárodními úmluvami vybudovat televizní síť, která nebude závislá na I. programu.

V listopadu 1961 zahájil činnost televizní vysílač Cukrák u Prahy a tím byla dokončena výstavba základní sítě televizních vysílačů a pokrytí signálem se ve srovnání s 50. lety podstatně zvětšilo. Československá televize uvedla do provozu další studia: v roce 1961 v Brně a roku 1962 v Košicích. V roce 1966 se na trhu objevil první československý přenosný televizor Camping, což umožnilo lidem sledovat televizi i na chatách a chalupách.

Velký ohlas měly u diváků první televizní seriály *Rodina Bláhova* (1959–1960), *Tři chlapi v chalupě* (1961–1963), *Eliška a její rod* (1966), u jejichž zrodu stál scenárista Jaroslav Dietl. Každý měsíc měl premiéru jen jeden díl. Většina dílů byla vysílána živě ze studia v Měšťanské besedě v kombinaci s filmovými dotáčkami. Každý nový díl tedy byl skutečnou událostí a diváci o něm živě diskutovali. Celkově se televize sta-

26 RYKL, Milan: *Renesance rozhlasu 1959–1968*, in: *Od mikrofonu k posluchačům: z osmi desetiletí Českého rozhlasu*, s. 289–336.

la prostředkem unifikace zážitků ve volném čase, protože Československá televize stále vysílala jen na jednom programu. Všichni diváci tedy viděli stejné pořady, měli společné divácké zážitky, o nichž pak spolu diskutovali. Objevit se na televizní obrazovce znamenalo velmi rychlou cestu k popularitě. Herec, který vystupoval v televizní inscenaci, byl hned známý po celé republice. Nový zpěvák na televizní obrazovce měl zajištěno, že jej hned budou znát miliony lidí. Celebritami této doby byly televizní hlasatelky (Jarmila Šusterová, Milena Vostřáková, Heda Čechová, Jaroslava Panýrková). Dostávaly mnoho dopisů od diváků včetně nabídek k sňatku. Pokud se hlasatelka objevila na obrazovce v novém účesu, v nejbližším období přicházely do kadeřnictví po celé republice divačky žádající stejný účes.

V 60. letech můžeme zaznamenat také kolektivní prožitek diváků při sledování sportovních přenosů, na které se dívala společně skupina diváků doma, v restauraci nebo v závodním klubu. Na druhou stranu se ovšem v polovině 60. letech vlivem sportovních přenosů snižoval počet diváků na sportovištích, což se nelíbilo sportovním svazům, které proto nechtěly na stadiony pouštět přenosové vozy ČST. Musela být tedy podepsána dohoda mezi Československým svazem tělesné výchovy a sportu a Československou televizí, za jakých finančních i organizačních podmínek se budou přenosy uskutečňovat. Vedle fotbalu a ledního hokeje bylo hodně populární krasobruslení, v němž mělo Československo v 60. letech špičkové závodníky. Krasobruslení bylo zároveň sportem, který vynikl na televizní obrazovce. Komentoval je populární Karel Mikyska, který vedle popisu skoků uměl divákům černobílého vysílání popsat i barvy oblečení krasobruslařů.

Televize vysílala řadu vzdělávacích pořadů pro děti, mládež i dospělé. Tradiční vzdělávání dospělých založila již v roce 1956 *Televizní univerzita*. V programové nabídce byly také jazykové kurzy, což platilo i pro období tzv. normalizace. Vedle ruštiny se diváci mohli s televizí učit i němčinu, francouzštinu a angličtinu. Třeba kurzy francouzštiny byly hodně populární díky herečkám Ireně Kačírkové a Marii Drahokoupilové. Celebritami se stávali úspěšní soutěžící v kvízových pořadech *10 x odpověz* nebo *Hádej, hádej, hadači*. Televize zařazovala v 60. letech hodně estrádních a hudebních pořadů, kde dostávali prostor mladí začínající zpěváci, kteří jsou často populární dodnes (Gott, Kubišová, Neckář, Vondráčková, Pilarová a další). Písnička, která měla ohlas v televizi či v rozhlasu, byla pak většinou velmi rychle vydána ve vysokých nákladech na malé gramofonové desce.

V roce 1966 poprvé převážil počet pořadů vysílaných ze záznamu nad počtem pořadů vysílaných přímým přenosem a televizní technici začali pracovat na přípravě barevného vysílání. Pořady Československé televize dosáhly řady úspěchů na mezinárodních televizních festivalech. Československá televize rozvíjela zahraniční kontakty nejen se socialistickými zeměmi, když v polovině 60. letech podepsala dohodu o spolupráci s rakouskou televizí ORF a francouzskou ORTF, s nimiž připravila něko-

lik společných pořadů. Stejně jako v rozhlasu pronikaly kritické pohledy na současné problémy Československa do televizních publicistických pořadů, např. *Mohu do toho mluvit*, *Zvědavá kamera*, *Věc veřejná*.²⁷

Již v této době se ale vedly diskuse o sledování televize jako formě trávení volného času, kdy se rodiny sice scházely společně u televizoru, ale zájem o dění na obrazovce omezoval rodinnou komunikaci. Pro děti se od roku 1965 vysílal *Večerníček*, nejprve jen v neděli, pak i v dalších dnech. Mezi dětmi byl populární, ale na druhou stranu mohl vést k tomu, že rodiče dětem méně vyprávěli a předčítali pohádky. Objevovaly se výtky, že lidé sledují sportovní přenosy, místo aby se sami věnovali sportu. Klesala četnost návštěv kin. Televize vedla lidi k pasivnímu prožívání volného času a stávala se v domácnostech stálou kulisou rodinného života.²⁸

Rozhlas a televize čím dál víc vyplňovaly volný čas. Podle výzkumu z roku 1961 jim věnovali dělníci jednu třetinu volného času, úředníci jednu čtvrtinu. V první polovině 60. let údajně dvě třetiny diváků sledovaly každý den vysílání od začátku do konce. Tady je třeba vzít v potaz, že vysílání začínalo až po 17. hodině a končilo kolem 22. hodiny, takže lidé si televizi zapnuli po návratu z práce či ze školy a vypnuli ji, když šli spát (mnoho lidí tehdy pracovalo od půl šesté či šesté hodiny ranní). V roce 1965 byly nicméně prezentovány výsledky výzkumu mezi mladými lidmi v Praze, z nichž jen 18 % upřednostňovalo televizi před rozhlasem. Ten se u nich těšil větší oblibě, což lze vysvětlit pronikáním populární hudby do rozhlasového vysílání, o kterém již byla řeč.²⁹

Média jako platforma pro svobodné vyjadřování názorů a postojů byla jedním z nosných témat reformního hnutí, které započalo v lednu 1968. Akční program přijatý ÚV KSČ 5. dubna 1968 obsahoval i pasáž o médiích, vytyčoval principy jejich fungování. Především měl být přijat tiskový zákon vylučující předběžnou cenzuru. Vedoucí činitelé KSČ a státu měli pravdivě informovat občany o problémech, komunikovat s médii, poskytovat rozhovory, vysvětlovat politiku KSČ.

Média se intenzivně věnovala aktuálním politickým tématům. V průběhu Pražského jara rostla poslechovost rozhlasu a sledovanost televize. Obě média přinášela řadu diskusních pořadů, v nichž politici debatovali s novináři a zástupci veřejnosti o dalším politickém vývoji. Uvolněná doba také umožnila přerozdělovat papír pro tiskárny způsobem, který bral v úvahu poptávku po jednotlivých novinách a časopisech. Náklad řady titulů periodického tisku podstatně vzrostl – u některých deníků téměř na dvojnásobek. Deníky s nejvyšším nákladem byly *Rudé právo* (1 020 000),

27 Část studie věnovaná televizi byla zpracována podle: CYSAROVÁ, Jarmila: *Televize a totalitní moc 1953–1967*. Praha, ÚSD AV ČR 1998.

28 FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013, s. 422–423.

29 Tamtéž, s. 399–402.

Práce (391 500), *Mladá fronta* (312 000), *Lidová demokracie* (254 300) a *Zemědělské noviny* (222 000). Všechny deníky stály 0,40 Kčs. *Literární noviny* vycházely od března 1968 pod názvem *Literární listy*, od listopadu 1968 jako *Listy* – jejich náklad dosahoval výše až 300 000 výtisků, což je důkaz, jak velký význam měla v 60. letech kulturní periodika. Nejprodávanějšími časopisy byly *Vlasta* (640 000), *Československý rozhlas* (460 000), *Dikobraz* (368 000), *Týdeník Československá televize* (300 000) a *Mladý svět* (270 000).³⁰

K hojně reflektovaným tématům v médiích patřilo např. nové pátrání po okolnostech smrti Jana Masaryka, průběh rehabilitací obětí politických procesů z přelomu 40. a 50. let, útek generála Jana Šejny do USA, úloha Lidových milicí či nový pohled na některé události československých dějin (mnichovská dohoda, západní odboj v době 2. světové války, zhodnocení osobnosti Julia Fučíka). Rozhlas a televize vysílaly přímé přenosy ze schůzí a shromáždění, na nichž občané diskutovali s veřejnými činiteli o politické situaci. Národní shromáždění přijalo 26. června 1968 zákon č. 84/1968, který novelizoval zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích. Zákon rušil cenzuru stručným konstatováním: „*Cenzura je nepřijatelná. Cenzurou se rozumějí jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky. Tím není dotčena pravomoc prokurátora a soudu.*“ Po novele měl následovat nový tiskový zákon. Již 13. června 1968 vláda zrušila Ústřední publikační správu.

Po vstupu vojsk zemí Varšavské smlouvy do Československa v noci z 20. na 21. srpna 1968 se médiím podařilo ve velmi improvizovaných podmínkách informovat občany o aktuálním dění. Televize a rozhlas vysílaly 21. srpna a v následujících dnech z náhradních prostor nejen v Praze. Novináři dokázali připravovat a tisknout zvláštní čísla svých titulů. Média sehrála důležitou sjednocující a organizátorskou roli při vyjádření odporu občanů vůči okupaci. Noviny vycházely improvizovaně i v několika vydáních denně. Vytisknuté noviny a časopisy informující o nejnovějších událostech se bezplatně rozdávaly na ulicích a lidé si je po přečtení vzájemně předávali. Podobně jako rozhlas a televize vyzývaly občany ke klidu, aby nedošlo k ozbrojeným střetům s vojáky armád zemí Varšavské smlouvy. Sovětský svaz požadoval po vrcholných československých činitelích rychlé změny v oblasti médií a ti se v tzv. Moskevském protokolu zavázali přijmout opatření k jejich kontrole. Vláda založila usnesením č. 292 ze dne 30. srpna Úřad pro tisk a informace (ÚTI), jehož úkolem bylo řídit, sledovat a hodnotit činnost médií. Následně 12. září 1968 ustanovila Vládní výbor pro tisk a informace, který měl koordinovat opatření a směrnice k činnosti médií. Dne 13. září 1968 schválilo Národní shromáždění zákon č. 127/1968 Sb., o některých přechodných opatřeních v oblasti tisku a dalších hromadných informačních

30 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*, s. 202.

prostředků. Ten formuloval úlohu a principy fungování ÚTI (na Slovensku vznikl Slovenský úrad pre tlač a informácie). Nová instituce získala některé dosavadní pravomoci ministerstva kultury a informací. Zákon umožňoval obnovení předběžné cenzury a deklaroval systém sankcí vůči vydavatelům (až po zrušení registrace). Tímto aktem skončilo krátké období svobody médií.

Vzhledem k federalizaci státu došlo k 1. lednu 1969 ke změně ve složení úřadů dohlížejících na média. Existovaly zde nové instituce: Český úřad pro tisk a informace (ČÚTI), který se stal nástupcem ÚTI, a Slovenský úrad pre tlač a informácie (SÚTI). Vládní výbor pro tisk a informace byl nahrazen Federálním výborem pro tisk a informace. Oba národní úřady pro tisk a informace analyzovaly a hodnotily činnost médií, dohlížely na dodržování tiskového zákona, usměrňovaly obsahovou orientaci médií, sledovaly zahraniční propagandu a její vliv na veřejné mínění. Současně se věnovaly správní činnosti v oblasti periodického tisku.³¹

I když to zákon umožňoval, nedošlo k návratu k principům předběžné cenzury (byla používána jen v některých případech – např. výročí 21. srpna 1968, výročí smrti Jana Palacha). Zavedena byla forma následné cenzury, jejímž základním bodem byla autocenzura novinářů, kteří si hlídali, aby nebyli autory pořadů a textů, které by je mohly dostat do existenčních problémů. Připravovali takové mediální obsahy, jaké předpokládali, že po nich vládnoucí moc požaduje.

Média za normalizace

Nejmocnějším nástrojem prosazování změn v období po srpnové okupaci se staly represivní zásahy vůči médiím a individuální postup proti jednotlivým novinářům. Zrušeny byly tituly, které v roce 1968 nejintenzivněji zastávaly proreformní postoje a názory, tedy kupříkladu *Listy* (periodikum Svazu československých spisovatelů navazující na *Literární noviny*), *Reportér*, *Zitřek*, *Studentské listy*, *My 69*, *Dějiny a současnost*, *Plamen* nebo obnovená *Tvář*. Celkem došlo v průběhu let 1968–1971 ke zrušení 156 ústředně registrovaných periodik (9 v roce 1968, 35 v roce 1969, 33 v roce 1970 a 79 v roce 1971).³²

Řízení redakcí se ujali převážně vedoucí pracovníci aktivně loajální k normalizačním poměrům a začali provádět personální očistu i v řadách novinářů, kteří nebyli členy KSČ. Výsledkem byl vynucený odchod mnoha zkušených žurnalistů. Lidé, kteří se na začátku normalizace dostali do funkcí, v nich někdy zůstávali dlouhá léta. Jan Zelenka vedl Československou televizi jako ředitel od srpna 1969 do června 1989.

31 ROHLÍKOVÁ, Slavěna: Strana, stát a masmédiá, in: *Manipulátoři*. Praha, Fakulta sociálních věd UK 1992, s. 57–60.

32 Tamtéž, s. 60.

Stejně tak ředitel Československého rozhlasu Ján Riško byl ve funkci od září 1970 do června 1989. Dvacet normalizačních let byl ve funkci ředitele Československé tiskové kanceláře Otakar Svěřčina. Atmosféra obav jejich zaměstnanců, zda budou moci nadále pracovat v médiích, jichž se bylo možné zbavit alespoň vnějším přizpůsobením požadavkům doby, vedla k silné autocenzuře a v důsledku toho nutně k produkci obsahově i formálně zglajchšaltované žurnalistiky, výrobě myšlenkově poplatných a esteticky plochých rozhlasových a televizních pořadů. V období 70. a 80. let byla masová média důsledně podřízena aparátu ÚV KSČ, který prostřednictvím oddělení masových sdělovacích prostředků řídil kadrovou politiku novin a časopisů. Toto oddělení projednávalo náklady jednotlivých titulů, povolovalo výši remitendy, schvalovalo rušení nebo zavádění titulů, zabývalo se stavem polygrafického průmyslu.

Na začátku 80. let byl ustanoven jako střešní kontrolní orgán pro média Federální úřad pro tisk a informace (FÚTI), který byl odpovědný federální vládě ČSSR, ale stranicky byl řízen přímo oddělením masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ. FÚTI převzal řadu kompetencí spadajících dosud pod republikové úřady (registrace ústředního periodického tisku, stanovování přidělu papíru, evidence změn u jednotlivých periodik, rozhodování o dovozu zahraničního tisku a rozšiřování zpravodajství zahraničních agentur, koordinace státní politiky v oblasti tisku a jiných informačních prostředků, analýza mediálních obsahů). Organizoval porady, na kterých byly ředitelům a šéfredaktorům sdělovány výsledky analýzy mediálních obsahů. V pravomoci ČÚTI a SÚTI (tyto instituce zanikly v roce 1987) zůstal krajský, okresní a podnikový tisk.³³

V 70. a 80. letech zůstal počet deníků v českých zemích stejný (18 titulů v roce 1978 i v roce 1988), počet ostatních periodik o něco stoupl (ze 740 v roce 1978 na 755 v roce 1988). Jednorázový náklad v daných letech mírně vzrostl. Např. *Rudé právo* mělo v roce 1978 denní náklad 969 091 výtisků, v roce 1988 to byl již 1 018 000. S velkým odstupem následovaly deníky *Zemědělské noviny* (348 899/370 000) a *Mladá fronta* (255 877/325 000). Z časopisů byly nejprodávány *Vlasta* (800 000/820 000), *Dikobraz* (525 000/535 000), *Týdeník Československá televize* (470 000/510 000) a *Mladý svět* (430 000/500 000). V 80. letech stoupla výše finančních prostředků, které občan ČSSR vynaložil na nákup periodického tisku, ze 143,30 Kčs v roce 1980 na 192 Kčs v roce 1987. Od roku 1980 se maloobchodní cena tištěných periodik v podstatě neměnila, např. výtisk deníku v pracovním dni stál 0,50 Kčs. Časopisy stávaly většinou 2–3 koruny. Pro občana Československa nebyl vzhledem k nízké ceně problém kupovat si každý týden hned několik deníků a časopisů. Zájemce o periodický tisk se ve svých nákupech nemusel nijak omezovat. Rozhlasový poplatek byl 10 korun a televizní 25 korun.³⁴

33 Tamtéž, s. 67–69.

34 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*, s. 248–253.

V 80. letech se také začaly kromě deníků komunistických stran dovážet ze zahraničí i vybrané západní tituly, např. časopis *Burda* (poté, co začal vycházet i v ruské mutaci) či francouzské komiksy pro děti *Pif*. Prodávaly se pouze v několika vybraných prodejnách. Do vědeckých knihoven již bylo možné objednávat více zahraničních odborných a vědeckých časopisů. Tyto tituly však i tak podléhaly ideové kontrole, především ale byly knihovny limitovány devizovými prostředky na jejich nákup.

Velkým problémem byly zastaralé technologie v papírnách a tiskárnách, a proto řada titulů nevycházela v nákladu odpovídajícím skutečné poptávce. Přidělování papíru, který dokázal vyrobít papírenský průmysl či který bylo možné importovat, stále podléhalo konečnému schvalování oddělením masových sdělovacích prostředků ÚV KSČ a FÚTI. Proto se v době normalizace stala některá periodika nedostatkovým zbožím, např. deník *Lidová demokracie*, časopisy *100+1 zahraničních zajímavostí*, *Gól*, *Stadión*, *Svět motorů*, časopisy pro děti *ABC mladých techniků a přírodovědců*, *Čtyřlístek*, *Sluníčko*. V normalizačním Československu bylo běžné, že občan musel vyvíjet značné úsilí, aby si zajistil nedostatkové zboží. Pokud měl zájem o žádaný časopis, musel mít dobré vztahy s prodávacem v novinovém stánku, který mu mohl nechat nové číslo oblíbeného periodika tzv. pod pultem. Lidé si nemohli ani zajistit časopis pomocí předplatného. Bylo stanoveno, kolik může mít která pošta předplatitelů určitého periodika. Tak třeba u časopisu *ABC mladých techniků a přírodovědců* musel mladý zájemce počkat, až v jeho obci či městské čtvrti nějaký čtenář ztratí o časopis zájem a neprodlouží si předplatné. Časopis si bylo možné půjčit i v knihovně, ale tam mohl čtenář často narazit na problém, že výtisk již nebyl úplný, protože si někdo vzal vkládané přílohy. Stejně se třeba stávalo čtenářkám časopisů s módními střihy, že v knihovně zůstala jen textová část, ale střihy si již někdo vzal.

S podobnými problémy se lidé setkávali i při nákupu knih. Nakladatelství dostávala každoročně přesné přiděly papíru. Musela si vypočítat, kolik papíru mohou dát na který plánovaný titul. Nemohla ale uvažovat zcela ekonomicky, nebylo třeba přípustné vydat v nízkém nákladu nějakou knihu politicky angažovaného spisovatele nebo stranického činovníka, případně publikaci k nějakému výročí. V Československu vycházel týdeník *Nové knihy*, který informoval o knižních novinkách. Všichni zájemci se tak mohli dozvědět, kdy se má určitý titul dostat do prodeje. Fungoval princip, že všechny novinky šly do prodeje ve čtvrtek, takže ten den stáli lidé fronty u knihkupectví, pokud chtěli získat nějakou publikaci, u níž mohli předpokládat, že o ni bude velký zájem. Knihkupci tak patřili mezi lidi, kteří měli přístup k nedostatkovému zboží. Kniha se stala věcí, kterou bylo možné vyměnit za jiné nedostatkové zboží nebo protislužbu. V normálním ekonomickém systému by nakladatelství rychle udělalo dotisk, ale zde bylo limitováno přiděleným papírem. Pro občany Československa se tak vedle časopisů stávaly i knihy zbožím, ke kterému se bylo často nutné dostávat přes různé známosti.³⁵

Velmi oblíbeným časopisem (s nákladem 430 000–500 000 výtisků) byl v době normalizace týdeník *Mladý svět*, který patřil mezi populární periodika již v 60. letech. Jeho vydavatelem byl Socialistický svaz mládeže (vydával také deník *Mladá fronta* nebo časopisy pro mládež *Sedmíčka pionýrů*, *Pionýr*, *Pionýrská stezka*). Čtenáři vyhledávali fejetony Rudolfa Křesťana, rozhovory Jiřího Janouška, rubriku otázek a odpovědí herce Miloslava Šimka. Josef Velek se věnoval ekologickým tématům a jeho zásluhou časopis výrazně podporoval rozvoj hnutí Brontosaurus. Psychoterapeutka Jiřina Hanušová odpovídala pod pseudonymem Sally v pravidelné rubrice na otázky čtenářů ohledně partnerských vztahů a intimního života. Velkou popularitu si udržovala také anketa Zlatý slavík, v níž čtenáři *Mladého světa* rozhodovali o nejoblíbenějších interpretech populární hudby. Tento časopis neopomíjel ani folkovou a trampskou hudbu. V redakci působila v 80. letech řada novinářů, kteří se výrazně prosadili po roce 1989 (např. Radek John, Luboš Beniak, Josef Chuchma, Michal Horáček) a list se v druhé polovině 80. let zabýval i tématy, jež problematizovala oficiální obraz normalizační společnosti (např. drogová závislost, veksláctví, nemoc AIDS, násilí fotbalových fanoušků).

V rámci Československého rozhlasu vznikla k 31. srpnu 1970 místo zrušeného okruhu Československo I federální zpravodajsko-publicistická stanice Hvězda. Ta vysílala 24 hodin denně česky a slovensky zpravodajství, aktuální publicistiku a hudební pořady (zvláště s populární hudbou). Dosavadní program Československo II byl v roce 1972 rozdělen na dva národní okruhy Vltava a Děvín, zaměřené na kulturní pořady (vysílaly na kmítočtech VKV). Dalšími národními programy zůstaly již existující stanice Praha a Bratislava. V roce 1986 začala vysílat nová bratislavská hudební stanice Melódia. Dne 4. září 1989 zahájil vysílání okruh EM, určený zejména mladým posluchačům. EM byla počáteční písmena populárních pořadů *Elán* a *Mikroforum*.

Běžnou součástí vysílání se v 70. a 80. letech stala populární hudba, která měla posluchačům nahrazovat produkci západních rozhlasových stanic. Západní pop-music se dostávala do Československa jen ve velmi omezené míře. Oblíbenými pořady na stanicích Praha a Hvězda byla v tomto období dopravní relace *Pozor, zákruta* (na stanici Hvězda), magazín hudby a zajímavostí *Kolotoč*, sobotní hra pro mládež, nedělní pohádky (na stanici Praha). Rozhlasový seriál *Jak se máte, Vondrovi?*, vysílaný každý týden od roku 1974 do roku 1989, se snažil zachytit starosti všedního života jedné české rodiny v kombinaci s prvky mírné komunální satiry. Zpravodajství a publicistice byla věnována značná část rozhlasového programu, např. na počátku 80. let se na stanici Praha vysílalo denně čtrnáct zpravodajských pořadů, na stanici

35 ŠIMEČEK, Zdeněk – TRÁVNÍČEK, Jiří: *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*. Praha, Academia 2014, s. 359-361.

Vltava tři a na stanici Hvězda dvacet osm. Velkou oblibu tradičně měly sportovní pořady – rozhlasové reportáže ze sportovních utkání.³⁶

Československá televize byla po celou dobu normalizace významným nástrojem propagandistického a ideologického působení KSČ. Televize nejenže vytvářela pozitivní obraz normalizované společnosti, ale podílela se i na útocích proti protivníkům režimu, ať již vnějším (západní země v čele se SRN a USA), nebo vnitřním. Od přelomu 60. a 70. let napadala osobnosti Pražského jara. Od roku 1977 se pak významně zapojovala do kampaní proti signatářům Charty 77. Přes zjevně ideologické zaměření celé instituce se části televizních tvůrců podařilo točit kvalitní díla, a tak v tomto období vznikla celá řada inscenací a pořadů, které získaly ceny i na mezinárodních festivalech

Dne 10. května 1970 televize zahájila vysílání na II. programu (v té době byl ale dostupný jen na 3 % území). V prvních měsících II. program vysílal pouze šest hodin týdně. Postupně se stále rozšiřovala nejen jeho vysílací doba (od roku 1976 vysílal denně, se začátkem vysílání mezi 16. a 18. hod.), ale i pokrytí území signálem (v roce 1975 to bylo 43 % a v roce 1980 již 65,5 %).³⁷ Od 80. let fungovalo vymezení II. programu jako národního vysílacího okruhu, kdy část pořadů viděli jen čeští diváci a jiné sledovali ve stejném čase diváci na Slovensku (např. zpravodajství z krajů, dětské pořady, sportovní přenosy, publicistiku, hudební pořady).

Pravidelné barevné vysílání spustila Československá televize 9. května 1973, a to nejprve na II. programu a od 9. května 1975 i na I. programu. V obchodech se objevil československý barevný televizor Teslacolor. Ke koupi byly také barevné přijímače Rubín ze Sovětského svazu. Prodej těchto televizorů ovšem kvůli vysoké ceně stagnoval (stál 10–15 tisíc korun, průměrná mzda byla 3 tisíce). Část programů přitom Československá televize stále vysílala černobíle (např. v roce 1980 celkem 27 % programů). V témže roce bylo v Československu již 4 291 633 televizních koncesionářů.³⁸

Když začali mít lidé v polovině 80. let o barevné televizory větší zájem, ekonomika nedokázala na poptávku pružně zareagovat, a proto se staly nedostatkovým zbožím, na které vznikaly pořadníky. V 70. a 80. letech se oblíbeným a hojně sledovaným typem pořadu stal televizní seriál. Zvláště televizní seriálová tvorba scenáristy a dramatika Jaroslava Dietla si v tomto období získala výraznou popularitu (a je reprízována dodnes) a stala se téměř symbolem normalizačního období.

Pevnou konstantou televizního programu ČST v 80. letech bylo vysílání hlavní zpravodajské relace *Televizní noviny* (se stopáží 30 minut), která měla od roku 1980 pevný vysílací čas denně v 19.30 hodin. Do té doby začínala hlavní zpravodajská re-

36 BOUČEK, Zdeněk – HUBIČKA, Jiří: Období normalizace, in: *Od mikrofonu k posluchačům: z osmi desetiletí Českého rozhlasu*, s. 337–396.

37 KOVAŘÍK, František: *Metody a formy plánování TV programu*. Praha, Československá televize, s. 14–15.

38 Tamtéž, s. 16.

lace již od 50. let v 19 hodin. Struktura televizního programu měla ve velké míře vliv na to, jak si lidé plánovali své činnosti v průběhu dne. V současnosti má divák technické možnosti pustit si televizní pořad v čase, který mu vyhovuje. Ovšem v 80. letech tuto možnost neměl, a proto si musel vše přesně naplánovat, pokud mu neměl jeho oblíbený pořad uniknout. Do problémů se divák dostal, i pokud se mu televizor porouchal, což bylo dost časté. U televizorů praskaly elektronky a někdy se muselo na opraváře čekat delší dobu. Informace o televizním programu získávali lidé hlavně z programových týdeníků *Československá televize* a *Televízia*, které za normalizace patřily k nejprodávanějším časopisům. Např. *Československé televize* se v průměru prodalo 500 000 výtisků. Nedostatkovým zbožím byla vydání programových týdeníků s vánočním a novoročním programem, kdy lidé projevovali o televizní program zvlášť velký zájem. Týdeníky rychle mizely z pultu, takže pokud chtěl mít člověk jistotu, že časopis s vánočním programem získá, bylo ideální mít dobré vztahy s prodejcem ve stánku Poštovní novinové služby. Dnes jsme zvyklí, že televizní program českých stanic najdeme v mnoha časopisech i v magazínech deníků, ale za normalizace tomu tak nebylo. Vznik magazínů je záležitostí až 90. let. V denících se objevovaly jen zcela základní informace – název pořadu a čas vysílání. Z časopisů otiskovaly podrobnější program jen *Květy*. Teletext začala ČST vysílat v roce 1988, ale většina lidí měla televizory, které jeho sledování neumožňovaly. Proto byly pro televizní diváky tak důležité programové časopisy. Stejně to bylo i u rozhlasového vysílání, takže časopis *Rozhlas* měl průměrný prodaný náklad 275 000 výtisků.³⁹

Československá televize zahajovala za normalizace vysílání v pracovní den na I. programu v 8.50 dopoledním vysíláním *Zpráv*, poté následovaly další pořady. Součástí dopoledního vysílání byly vzdělávací pořady pro mateřské a základní školy. Zároveň byly reprízovány atraktivní pořady z předchozího večera, aby o ně nepřišli diváci, kteří byli ve večerním čase na odpolední směně. Po posledním dopoledním pořadu bylo vysílání kolem 12. hodiny ukončeno, následovala přestávka cca do 15. hodiny. Vysílání na I. programu končilo kolem 23. hodiny odvysíláním deseti-minutových *Zpráv* (ty měly v průběhu dne několik vydání) a státní hymnou. Jinou podobu mělo pondělí, kdy se na I. programu začínalo až odpoledním vysíláním. I o víkendu televize většinou ukončila vysílání do půlnoci. II. program postupně rozšiřoval svoji vysílací plochu, v 80. letech začínalo v pracovní den vysílání až mezi 15. až 16. hodinou a končilo mezi 22. a 23. hodinou. Od roku 1984 vysílal II. program v sobotu a v neděli i dopoledne. K výraznějším změnám televizního programu docházelo v období letních prázdnin: v pracovní dny televize redukovala dopolední vysílání I. programu a odpolední vysílání II. programu.

39 KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*, s. 253.

Československá televize prováděla výzkumy. V roce 1988 prezentovala výsledky výzkumu za období 1981–1987. Podle zjištění bylo v té době již 90 % československých domácností vybaveno televizorem. Diváci jednoznačně preferovali seriály a inscenace na pokračování, které měly sledovanost 80–88 %.⁴⁰ Opravdu tedy platilo, že každý nový seriál ČST byl velkou událostí, o níž mluvili lidé v celé republice. Nový díl seriálu byl hned druhý den ráno námětem diskusí milionů diváků. Výzkum ukázal, že nejvíce diváků si zapnulo televizi při vysílání seriálů (82 %), televizních inscenací (56 %) a převzatých divadelních představení (43 %). V roce 1988 byl celodenní průměr sledovanosti ČST 21 % na prvním a 15 % na druhém programu. V hlavním vysílacím čase dosahovala sledovanost 46 % a 18 %. Vedení televize mohlo být určitě spokojeno se sledovaností hlavní zpravodajské relace *Televizní noviny*. V roce 1984 měla sledovanost 48 %, v roce 1988 již 58 %. Největší zájem o ni projevovali diváci se základním vzděláním (62 %), následovali středoškoláci (54 %) a vysokoškoláci (53 %).⁴¹

Zajímavá jsou i čísla vyjadřující zájem o média celkově. Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu publikoval v dubnu 1989 výsledky výzkumu vzorku 2 782 respondentů, kteří dostali otázku, jak často sledují média – odpověď denně uvedlo 57 % respondentů u tisku, 66 % u televize a 59 % u rozhlasu, tři- až čtyřikrát týdně uvedlo 7 % respondentů u tisku, 22 % u televize a 20 % u rozhlasu. Frekvenci jednou až dvakrát týdně uvedlo 16 % respondentů u tisku, 9 % u televize a 12 % u rozhlasu, méně 7 % u tisku, 2 % u tisku a 5 % u rozhlasu. Absolutní ignorování médií přiznalo 3 % respondentů u tisku, 1 % u televize a 4 % u rozhlasu. Z těchto čísel je patrné, že televizní vysílání bylo z dostupných médií nejsledovanější, KSČ si proto uvědomovala, jak velký je význam televize při propagandistickém působení na diváka. Na druhou stranu pro ni nemohla být nijak potěšující informace o stoupajícím počtu lidí, kteří sledovali rakouské a západoněmecké televizní stanice, což v západních a jižních oblastech republiky nepředstavovalo zásadní technický problém. Zatímco v roce 1982 uvedlo sledování západních televizí 22 % lidí, v roce 1988 to již bylo 27 %. Stoupalo ovšem i sledování sovětské televize, které bylo dostupné na části území republiky. V době gorbačovovské perestrojky začalo být pro diváky sovětské vysílání zajímavé, protože se tam většinou mohli setkat s otevřenějšími politickými názory než v Československé televizi. V roce 1982 sledovalo sovětskou televizi 3 % respondentů, v roce 1988 to již bylo 22 %. Vedení KSČ by v každé jiné době hodnotilo tyto výsledky pozitivně, ale v souvislosti s perestrojkou to byl naopak důkaz, že lidé raději zapínají program sovětské státní televize, aby se dozvěděli, co se v Sovětském svazu skutečně děje. Výzkum v roce 1988 dále zjišťoval zájem respondentů o stanice Svobodná Evropa, Hlas Ameriky a BBC, přičemž k jejich poslechu se jich hlásila jed-

40 CYSÁŘOVÁ, Jarmila: *Československá televize 1985–1990*. Praha, ÚSD AV ČR 1999, s. 33–34.

41 Tamtéž, s. 34.

na třetina.⁴² Komunistický režim se již od počátku 50. let snažil vysílání západních rozhlasových stanic rušit, ale ani ve spolupráci s dalšími zeměmi východního bloku nikdy nedosáhl stoprocentního úspěchu. Posлуhač v Československu často slyšel vysílání Hlasu Ameriky nebo Svobodné Ameriky ve zhoršené kvalitě, kdy se střídaly chvíle horšího a lepšího poslechu. Výsledkem gorbačovovské perestrojky byla mimo jiné skutečnost, že se Sovětský svaz rozhodl ukončit rušení západních stanic, a protože systém rušení byl technicky propojený, v roce 1988 k tomu přistoupilo i Československo. O událostech roku 1989 se tak mohli lidé z těchto stanic dozvídat bez jakýchkoliv technických omezení.

Období 70. a 80. let 20. století bylo v československém prostředí spojeno též s ustanovováním alternativního veřejného prostoru, jehož součástí se stala „samizdatová“ média vznikající přímo v hranicích československého státu (např. *Lidové noviny*, *Informace Charty 77*, *Revolver Revue*, *Vokno*). Na tomto procesu se významně podíleli i někteří novináři, kteří museli na začátku normalizace práci v médiích opustit (např. Jiří Ruml, Rudolf Zeman, Jiří Kantůrek, Jan Petránek, Jiří Dienstbier). Čtenáři samizdatu mohli informace a názory, které tyto tiskoviny přinášely, konfrontovat s názory oficiálních médií, což platilo až do listopadu 1989.

42 Tamtéž, s. 34–35.

ČESKOSLOVENSKÝ LID SE ROZLOUČIL S DR. EDVARDEM BENEŠEM

V Pantheonu Národního muzea vzal poslední poctu druhému prezidentu republiky představitelé celého národa a státu. Jejich smrem se se zesnulým rozloučil předseda vlády Antonín Zápotocký. Slib pronesený v závěru jeho projevu budeme se všech sil plnit. Tím nejlépe uctíme památku a odkaz druhého prezidenta dr. Edvarda Beneše

Ministerstvo informací začalo v roce 1945 vydávat časopis Svět v obrazech, který přinášel na svoji dobu velmi kvalitní fotografické zpravodajství. V září 1948 informoval o úmrtí Edvarda Beneše a jeho pohřbu.

Časopis *Vlasta* vycházel od roku 1947. Rychle se stal populárním ženským periodikem, což mu vydrželo po celou dobu existence komunistického režimu. Po únoru 1948 zdůrazňoval úlohy pracující ženy při budování socialistického Československa.

tvorba

Proletáři všech zemí, spojte se!

1

TÝDENÍK PRO KULTURU A POLITIKU

Ročník XX • Cena Kčs 3.50

V PRAZE DNE 4. LEDNA 1951

Klement Gottwald: Do roku nových vítězství

Lubomír Sochor

Třetí svazek Spisů J. V. Stalina

Pavel Reiman

Dělnický prezident nového Německa

Jiří Koťátko

Počátek obratu na naší vesnici

Miroslav Galuška

K výsledkům V. Valného shromáždění OSN

Václav Husa

Práce J. V. Stalina o jazykovědě a úkoly naší historické vědy

Vladimír Chamrád

Za krásnou socialistickou Prahu

Teodor Balk

„Ideologie“ titovské zrady

Ke studiu v RSŠ přetiskujeme článek A. Gorkína:

Sovětská demokracie — demokracie vyššího typu

Časopis *Tvorba* patřil na přelomu 40. a 50. let k nejvýznamnějším periodikům tohoto období. V jeho čele stál stalinista Gustav Bareš, obklopen mladými radikálními literáty. Pokud byl někdo negativně hodnocen v *Tvorbě*, mohl se obávat o svoji další uměleckou existenci.

OSTAV PRO TROCI A ČERNY
...
Inv. č. 1930/76

**POZDRAVNÝ PROJEV TAJEMNIKA ÚVKŠČ
SOUDRUHA OLDŘICHA ŠVESTKY
K 45. VÝROČÍ TVORBY**

Mila sourozky a souzrazi!
Deváté ml. abych jednom veducích orgánů naší strany pozdravil vyjímečně přáteli naší Tvorbě — jednoho z nejstarších stranických tajemníků.
Deváté, abych se nejdráhěji, souduzračky pozdravil vás — členy redakční rady a všechny pracovníky redakce Tvorbě a podřívenými vám na první, kterou jste vykonali pro obnovení Tvorbě pro realizaci politicky naší strany; pro pátý svátek XIV. srpna.
Mimulostí Tvorbě je slavné. Zároveň však prohlášení Tvorbě rovněž stíhání občinním. Člováci se dokonce přerušili tradití. Věděl, že ustanovení Tvorbě zůstává vyrovnané a bojovné. Čiřkovou Tvorbou.
Přes vás přejeme, aby se vaše dílo dále a abyste — na cestě k vaší budoucnosti — jako spolutvůrci psali váš specifickou šéru: souzračky aktivně a impozantně komunistické a věrně na podporu vašeho intelektu, vřelosti intelektuálů souzraček, pro uskutečnění všech a zvláštních cílů naší komunistické strany.
Váš intelektuál má při dalším rozvíjení naší souzračky společnosti velmi významnou roli: jak pro nás a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.
Vám, za Tvorbě se bude úspěšně podílet na rozvoji iniciativy naší intelektuální inteligence.
Cest vám doufáme přáteli
Zdar vaší práci budoucí!

třeba
TÝDENÍK PRO POLITIKU, VĚDU A KULTURU
7. 11. 1973
CENA 2.50 Kčs

Z OBSAHU: Zrození Fučíkovy Tvorbě (str. 3) ● Kdo vyhrál válku na Středním východě (str. 4) ● Světový kongres míru v Moskvě (str. 5) ● Rozhovor s předsedou ÚV ČSTV A. Himlem (str. 6-7) ● Kurt Hager o socialistické kultuře (str. 8)

POZDRAVY PŘÁTEL

RUDE PRAVO
Přátelové věrní souzračky souzračky pozdrav k 45. výročí založení listopadové Tvorbě. Je to i naša svátek, svátek každého intelektuála. Váš intelektuál má při dalším rozvíjení naší souzračky společnosti velmi významnou roli: jak pro nás a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.
Vám, za Tvorbě se bude úspěšně podílet na rozvoji iniciativy naší intelektuální inteligence.
Cest vám doufáme přáteli
Zdar vaší práci budoucí!

S. Mohr: Projevy - Oravský

PRÁVDA, Bratislava
D příležitosti 45. výročí vydání prvního čísla listopadové Tvorbě v redakční kolektiv tvorbě souzračky pozdrav, s kterým se věnujeme především redakčnímu kolektivu Tvorbě, který měl vždy intelektuálů.
V boji za přiblížení a bratrství českého a slovenského lidu s lidem socialistického světa.
Je zřejmé, že souzračky Tvorbě vedle společenství rozvoji funkcionářů tradice. Je její redakční rada vždy aktivní a v aktivnosti pro úspěšnou realizaci XIV. srpna naší strany.
Přejeme vám mnoho dalších úspěchů.

SOVĚTSKAJA KULTURA
Druhá souzračky a kolegové, redakční rada časopisu Sovětská kultura, celý redakční kolektiv vás a celou naši práci velmi pozdravil k 45. výročí založení Tvorbě. Váš intelektuál má při dalším rozvíjení naší souzračky společnosti velmi významnou roli: jak pro nás a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.
Vám, za Tvorbě se bude úspěšně podílet na rozvoji iniciativy naší intelektuální inteligence.
Cest vám doufáme přáteli
Zdar vaší práci budoucí!

Volksstimme, Rakusko
Vážení souzračky, redakce Volksstimme blahopřání k redakci Tvorbě k 45. výročí založení časopisu. Zvláštně oceňujeme zvláštní roli souzračky Tvorbě pro své obnovení doby a posílení lidí, v boji za konsolidaci marxisticko-leninského a komunistické strany v široké inteligence ČSR. Redakční kolektiv

Literatura - Umění - Kritika
Přiloha k 45. výročí Tvorbě
Bružek, Dostal, Májev, Nolačková, Misar, Stoll, Tyrdovskij, Vlašin

URSERE ZEIT, NSR
Milí přáteli, redakční kolektiv orgánu pro socialistickou stranu Evropy za tebe je radost a náš pozdrav k 45. výročí založení Tvorbě.
Je pozdrav mladých novinářů souzraček, který se otevírá v boji za nezávislost názoru příslušníka k rozvíjení všeho komunistického strany s nadšením, intelektuálně, vřelostí a slovenské inteligence. Je pro nás podporu časopisu, který má v rukou lidstvo, který má v rukou lidstvo a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.

o nových, socialisticky směřujících čtenářích, o čtenářích, jehož čtení přispívá k intelektuálněmu a kulturnímu rozvoji člověka. Je to i naša svátek, svátek každého intelektuála. Váš intelektuál má při dalším rozvíjení naší souzračky společnosti velmi významnou roli: jak pro nás a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.
Vám, za Tvorbě se bude úspěšně podílet na rozvoji iniciativy naší intelektuální inteligence.
Cest vám doufáme přáteli
Zdar vaší práci budoucí!

MILÍ PŘÁTELÉ,
Vážení souzračky redakce kolektiv orgánu pro socialistickou stranu Evropy za tebe je radost a náš pozdrav k 45. výročí založení Tvorbě.
Je pozdrav mladých novinářů souzraček, který se otevírá v boji za nezávislost názoru příslušníka k rozvíjení všeho komunistického strany s nadšením, intelektuálně, vřelostí a slovenské inteligence. Je pro nás podporu časopisu, který má v rukou lidstvo, který má v rukou lidstvo a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.

REVOLUCE VŠEDNÍCH DNŮ
Kvůli tomu, že souzračky Tvorbě se otevírá v boji za nezávislost názoru příslušníka k rozvíjení všeho komunistického strany s nadšením, intelektuálně, vřelostí a slovenské inteligence. Je pro nás podporu časopisu, který má v rukou lidstvo, který má v rukou lidstvo a zvláštně vidět a pod vedením naší strany tvoří každou chvíli.
Vám, za Tvorbě se bude úspěšně podílet na rozvoji iniciativy naší intelektuální inteligence.
Cest vám doufáme přáteli
Zdar vaší práci budoucí!

Vydávání Tvorbě bylo obnoveno na začátku normalizace s cílem podporovat kulturní politiku ÚV KSČ. Vedle úvah, komentářů, rozhovorů i na vyzrále také recenze hodnotící soudobou uměleckou tvorbu.

Vzhledem k všeobecné oblibě žádáme vydání i po deseti letech!

KOLAŽ HAĐÁK

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA - KRESBY A FOTOGRAFIE PANOVNÍKŮ - VLADÁŘI NÁRODA ČESKÉHO NA STRANÁCH 13-20 * *

KONTRAREVOLUČNÍ PODZEMÍ SE ODHALUJE

KAPITOLA Z „BÍLÉ KNIHY“, VYDANÉ V MOSKVE „TISKOVOU SKUPINOU SOVETSKÝCH ŽURNALISTŮ“ – STRANY 22–25.

mladý svět * 42

X. ROČNÍK • CENA 2 Kčs

**Věříme vám,
věřte nám!**

Časopis *Mladý svět* vycházející od roku 1959 jako periodikum Československého svazu mládeže se vyznačoval kvalitními fotografiemi a zajímavou grafickou úpravou. Vysokou popularitu si udržel po celá 60. léta (prezentovaná titulní strana je z roku 1968) i za normalizace.

Časopis *Film a doba* přinášel už od 50. let velmi zajímavé texty o současné kinematografii. Podařilo se mu udržet si solidní úroveň i v době normalizace, vychází dodnes.

orientace

L I T E R A T U R A

U M Ě N Í

K R I T I K A

I

grebeníčková

holub

karfík

kožmín

král

mokrejš

peterka

po chop

scheler

škrlant

Orientace patřila v 60. letech k nejvýznamnějším kulturním periodikům v Československu. Své texty v ní publikovali významní teoretici umění tohoto období.

Vydavateľstvo Obzor začína vydávať nový obrázkový týždenník SVET. Nový časopis si bude všimáť život vo všetkých krajinách sveta s prihliadnutím na záujmy zahraničnej politiky československej socialistickej vlády i na potreby všeobecnej obrazovej a textovej informovanosti.

Za mimoriadne vážnu úlohu pokladá časopis pôsobiť na stále zlepšovanie bratských vzťahov medzi Čechmi a Slováckmi a na najpriaznivejšie spožitie s národnosťami v republike.

Obzvlášť bude dbať na potreby mládeže, upevňovať v nej národné povedomie, správny vlastenecký vzťah k československej štátnosti, na jej rozťah v najrozličnejších oblastiach hospodárskeho, spoločenského a kultúrneho života.

Pracovníci nového časopisu vyhlasujú, že stoja pevne na pozíciách socializmu, obsiahnutých v Akčnom programe KSCS a že sa budú pite angažovať za realizovanie týchto obrrodných myšlienok.

Veríme vám, vy verte nám!

Cena 2 Kčs
3. IX. 1968

Periodika Pražského jara věnovala velkou pozornost osobě Alexandra Dubčeka a publikovala řadu jeho fotografií. Dubček se stal symbolem socialismu s lidskou tváří. Zde je jeho fotografie na titulní straně nového slovenského časopisu Svet.

REPORTÉR

... TADY OREL, TADY OREL!
HAVEL ŠKUBL LUSTREM ...
PROCHÁZKA TRHL SPLACHO-
VADLEM ... RÁZL PŘEVĚSIL
ZÁCLONY... DUBČEK NECHAL
KLEPAT KOBERCE ... PELNÁŘ
SI KUPUJE SÁDRU NA TU
DÍRU VE ZDI SDĚLTE
POSTUP, PŘEPÍNÁM!

KOLAŽ HAĐÁK

ROČNÍK IV. – 20. BŘEZNA 1969 – CENA 3,50 Kčs

11

POLITIKA · KULTURA · SPORT · KOMENTÁŘE

Reportér, jedno z významných periodik let 1968–1969, se věnoval současnému politickému, společenskému a kulturnímu dění v Československu. Jeho titulní strany měly velmi zajímavou grafickou úpravu.

SKAUT
Junák
ROČNÍK XXXII DUBEN 1969 CENA 2 KčS

K období Pražského jara patřilo také obnovení činnosti Skautu. Začal být opět vydáván časopis *Junák*, který vycházel do začátku normalizace. V čísle z dubna 1969 je fotografie postav Rychlých šípů z televizního seriálu *Záhada hlavolamu*, který v témže roce natočil podle Jaroslava Foglara režisér Hynek Bočan.

Rudé právo opět mluví k lidu

Spolu s námi jste jistě všichni uvítali zvláštní sjezdové číslo Rudého práva. Naši kolegové z redakce stranického deníku opět s volobodně píší a mobilizují lid v těchto osudových chvílích. 14. SJEZD ZASEDÁ. Pod tímto titulkem přináší Rudé právo podrobné informace o průběhu 14. sjezdu KSČ. Prohlášení sjezdu je jasné, pevné a statečné. Odsuzuje se v něm pošlapání svrchovanosti naší země a žádá okamžitě propuštění všech zadržaných stranických a státních činitelů. Sjezd se kromě toho obrací s rozhodným provokáním ke všem komunistickým a dělnickým stranám světa. V nové svolené Ústřednímu výboru je 142 členů, mezi nimi s. Dubček a všichni ostatní internovaní členové předsednictva, prezident republiky s. Svoboda a další političtí představitelé, kteří hájí vše lidu a za nimi stojí náš lid v dějinami neopomázané jednotě. Pro nás sportovce je jisté zejména, že sjezdové zasedání usavíral s. Fr. Vodaň, bývalý předseda ČSTV, který od září m. r. nekompromisně bojoval za prosazení pokrokové linie v naší straně. Zdravíme s. Vodaň a tímžem mu ruce!

KDO ZRADIL? Pod titulky Informace o osudné noci přináší Rudé právo poustavou reportáž o zasedání předsednictva ÚV KSČ v osudné noci z 21. na 22. srpna. Celý národ se dovidá, kdo zradil a kdo ne. Nezapomeneme, věrní státníci! ZDRAVÍME JIRŽE FRANKA! S. J. Franko demontoval nepravdivé zprávy o své zradě a přijetí funkce šéfredaktora v kolabozantním deníku. Srdcečné pozdravy nás a všech našich sportovců!

STANOVISKO RUDÉHO PŘÁVA. Redaktoři RP ujišťují, že budou dále pracovat tak, jak jim káže čest a svědomí. Budou podrobně informovat o průběhu jednání Rady bezpečnosti OSN o OSSE a o podpoře, která se našemu boji dostává ve světě. Čtěte a rozšiřujte RP, svobodný list KSČ, vedoucí síly našich národů!

Bude olympijský bojkot

Podle zpráv zahraničních agentur se koná v současné době mimořádné důležité zasedání Mezinárodního olympijského výboru - jde zřejmě o jeho exekutivu, poněvadž plénum nelze svolat v tak krátké době. Na prvním zasedání je jediný bod: návrh na zákeřný startu na olympijských hrách pro reprezentanty SSSR, NDR, FLE, MDR a BLR, tj. zemí, které se dopustily neodůvodněné a brutální agrese proti ČSSR.

Připomínáme, že jsme ve vícejakém vydání našeho dosud neumlčeného a svobodného listu vystoupili se stejným požadavkem a obrátili jsme se v tomto směru s výzvou na sportovce celého světa. Je to požadavek logický a spravedlivý.

Necítíme nenávisť ke sportovcům zemí, které se proti nám dopustily agrese. Zůstáváme jejich sportovními kamarády. Každý z nich si však musí uvědomit, že je občanem země, která pošlapala svou čest a zneuctila svou státní vlajku. Že tím ztratil národ nést tuto vlnu ve slavnostním pochodu na olympijský stadion.

Výzva všem sportovcům!

Všichni naši sportovci, kteří souhlasí se všelijakými výzvou manželů Zátopkových na olympijský bojkot pěti zemí - agresorů - ať se dostaví na ÚV ČSTV a podepíší tam podpisový arch. Přijďte a protestujte! Nemlčte v osudové chvíli všeho lidu!

PŘESIDENT REPUBLIKY LUDVÍK SVOBODA OZNÁMIL DOPOLEDNE V ROZHLASĚ, ŽE BYLA AKCEPTOVÁNA JEGO ŽÁDOST O PŘÍMÉ JEDNÁNÍ S NEJVYŠŠÍMI PŘEDSTAVITELI SSSR. K JEDNÁNÍ OCESTVOVALI SPOLU S PŘESIDENTEM L. SVOBODOU DR. MUŠÁK, INŽ. DŽÚR, J. PILLER, V. HLÁK, A. INDRÁ A DR. KUČERA. DELEGACE SE MÁ JEŠTĚ DNES VTRÁTIT DO PRAHY.

NEZÁVODIT S AGRESORY!

Situaci v Československu se nezabývají pouze světoví politici, ale i představitelé sportovních svazů. První se ozvali Švédové. Vedení všech sportovních svazů této země se rozhodlo přerušit dočasně všechny sportovní styky se SSSR, NDR, Polskem, Maďarskem a Bulharskem. Dále vyzvalo všechny sportovní organizace světa k následování.

Agresivní činnost armády své země poznaly na své kůži obějí země Polaka. Při mezinárodních utkáních ve švýcarské Raguse je hlediště zahrnulo pískem, vyřky a nakonec je donutilo k odchodu z dvorce.

Olympijská myšlenka KRUTĚ PORUŠENA

Prohlášení sekretariátu Československého olympijského výboru:

Ke vředu zahraničních voják na území Československé socialistické republiky bez vědomí a souhlasu Československých ústředních činitelů sekretariát Československého olympijského výboru připojuje se k prohlášení ÚV ČSTV a k tisícům rezolucí, které přicházejí ze všech stran naší vlasti a vyjadřují jednotnou vlnu našich národů.

Nedlouho před zahájením her XIX. olympiády v Mexiku toto hrubé porušení suverenity samostatného státu krutě porušuje olympijskou myšlenku přátelství a míru. Obracíme se se na olympijské výbory zemí, které vyslaly k nám své vojáky, olympijský výbor SSSR, Polské lidové republiky, NDR, Bulharské lidové republiky a Maďarské lidové republiky, aby zakročily u svých vlád, aby ihned odvolaly své vojáky z území OSSE.

Jedině takto bude možno zachovat přátelství našich sportovců se sportovci těchto zemí, jedině takto bude lze zachovat mír v roce her XIX. olympiády.

Přátelé, čtenáři! ČESKOSLOVENSKÝ SPORT pokračuje ve svém normálním vydávání, vše ostatní - redakční práce, výroba, tisk, expedice - je ovšem zcela neobvyklá. Víme, že v těchto hodinách, možná posledních, kdy ještě můžeme psát podle svého nejlepšího přesvědčení a srdce, vás vůbec nezajímají sportovní výsledky. Má také na. Přesto však přišme o sportu, o postojích sportovců k těmto dějinám dnů. A máme si také informovat o tom, že nejdeme sami světový sport je ořesen, protestuje, chytá se k bojkotu proti zemím agresorů. Máš náklad je omezen proto - rozšířte toto legální vydání ČESKOSLOVENSKÉHO SPORTU dál, vylepujte ho na veřejných sportovních oddílů, seznamujte s ním nejbližší okruh lidí. Nashledanou.

Ve dnech po intervenci vojsk zemí Varšavské smlouvy vycházela zvláštní čísla deníků. Vznikala improvizované a ve zvláštní grafické úpravě, ale byla schopna přinést čtenářům aktuální informace. Jako příklad slouží zvláštní vydání deníku Československý sport.

SEŠITY NOVINÁŘE

V. HUDEC
**OSOBNOST ŽURNALISTY,
ŘÍZENÍ JEHO PRÁCE,
VZDĚLÁVÁNÍ A VÝCHOVA
NOVÝCH KÁDRŮ**

S. B. STANČEV
**KRITIKA BUR-
ŽOAZNÍCH TEORIÍ
ŽURNALISTIKY**

J. BARTÁK
**ČITELNOST
NOVIN**

M. BERÁNKOVÁ
**PODÍL J. JUNGMANNA
NA VÝVOJI ČESKÝCH
ČASOPISŮ**

ROČNÍK VII. 1973 ČÍSLO 3

VYDÁVÁ ČESKOSLOVENSKÝ SVAZ NOVINÁŘŮ

Sešity novináře byly za normalizace periodikem Československého svazu novinářů, které vymezovalo úkoly tehdejšího novináře, ale publikovalo i texty z dějin médií.

rybářství 7 79

Zájemový měsíčník • Cena 3 Kčs

Za normalizace vycházelo v Československu velké množství zájemových časopisů. Režimu vyhovovalo, když se lidé věnovali různým apolitickým volnočasovým aktivitám, které jej nijak neohrožovaly. Příkladem byl časopis *Rybářství*.

0. 00769-46 11/104
le C IV/102
USD
mimořádně
číslo 13
Přel. číslo 5

Okamžitá opatření v Čs. televizi, v Čs. rozhlasu a v tisku.

Na základě usnesení vlády ze dne 24. ledna t.r. a jednání předsednictva ÚV KSČ ze dne 27. ledna t.r. se provádějí ihned následující opatření :

I. v Čs. televizi

1. U ústředního ředitele se zřizuje ideový sbor složený z politicky pevných zástupců aparátu ÚV KSČ, vlády a Národní fronty. Řídí jej usářední ředitel Čs. televize. Sbor pravidelně hodnotí pořady a projednává programové plány.

2. Ústřední ředitel jmenuje svým náměstkem pro zpravodajství a publicistiku Miroslava Moce nebo Jana Kašpara, náměstkem pro kulturní pořady Přemysla Kočího, technicko-ekonomickým náměstkem dr. Jiřího Würtherleho. Budou jím podléhat dva programoví a dále techničtí a ekonomičtí ředitelé, kteří budou jmenováni po jednání s novými náměstky. Dosavadní programový náměstek Zdeněk Noháč nastoupí po ustavení nového vedení dovolanou.

3. Okamžitě se zřizuje, že na obrazovce nebudou vystupovat Vl. Škutina, který z televize odejde, A. Kyncl a L. Daneš, kteří budou umístěni v zahraničí, dále Tonninger, Levička a Dvořáková. K. Moučková nastoupí 1 měsíční dovolanou a po té bude uváženo její další zařazení. Budou individuálně vyhodnoceny politické postoje dalších publicistů a podle potřeby budou učiněna další opatření.

4. Bude ihned rozváznán pracovní poměr s Toskem a K. Winterem.

5. Se všemi hlasateli bude projednána politická linie televizního vysílání, jakož i forma přednesu pořadů a zpráv na obrazovce.

94
12x ÚV-KSČ
1x Spitzma (plánováno)
Alco

Na konci ledna 1969 přijaly federální vláda a ÚV KSČ opatření, která znamenala personální zásahy do fungování československých médií. Reagovaly jimi na způsob, jakým média kriticky analyzovala současnou politickou situaci po smrti Jana Palacha (převzato z www.totalita.cz).

sport

časopis
pro kulturní
a společenskou
informaci

roč.1. čís.2

červenec 1989

v listě:

- komentář Zbynka Petráčka (1)
- dalsí "záškodnická vlna" (3)
- požár v Břevnově (4)
- konec nadějím na Tchien-an-men (7)
- navštěva v Tbilisi (14)
- případ "Čunas" (16)
- výlet na Krivoklát (17)
- slovo ma Čs.rozhlas (18)
- zpráva o volbách (19)
- odporovat zlu (21)
- útok na Stromovku (23)
- čestina v rozkladu (25)
- rozhovor s Miroslavem Jasinským (27)
- IRA versus SAS (31)
- zprávy (36)

konec hry? (komentář)

Svět už je takový, že i v nejdemokratičtějších zemích se občas demonstruje. Není na tom nic divného ani patologického - parlament funguje jako prostředník mezi názory voličů a činy vlády, a nereaguje-li dostatečně rychle, lidé vyjdou do ulic. Různé vlády se pak s takovou situací vypořádávají různě, podle míry své kompetence. Ta se dá totiž nejlépe posuzovat právě na zvládnání mimořádných případů. Pro názornost a konkrétnost zůstaneme na naší straně železné opony. Po letech naprostého ztvrzení se začínají ve zdejších končinách projevovat rozpory, s nimiž by se těžko potýkal i demokratický parlament, a na druhé straně se dostávají ke slovu běžné projevy občanských postojů - následkem toho vidíme i jejich nejmarkantnější formy, totiž demonstrace. Ale ouha, právě dlouholetou neexistencí demokratických tradic se tu věc neposuzuje podle toho, co

se děje, ale jak se to děje. Díky tomu se i v nejperestrojkovatějších zemích dostávají do jedné přihrádky pokojné manifestace občanů, vyjadřující jejich politické požadavky, a např. nacionalistické pogromy, vyvolané rádo by zdola příživováním patřičných nálad shora. Prostě a jasně řečeno, vždy tu máme ony tradiční vášně, chaos, anarchii a rozvrat, a to přece nechceme. Nezbyvá, než se s tím důsledně vypořádat, a právě v poslední době jsme měli možnost vidět a posoudit takové vypořádání na několika příkladech:

Bulharsko, aneb nic se nestalo

Před několika lety zahájilo Bulharsko ostrou asimilační kampaň vůči etnickým Turkům na svém území. Tito občané (podle statistik 5% obyvatelstva, tedy cca 450 000

Název časopisu *Sport* navozoval představu, že se věnuje sportu, ve skutečnosti se však jednalo o samizdatové periodikum z konce 80. let, které se zaměřovalo na analýzu současného politického a kulturního dění v Československu.

LIDOVÉ NOVINY

ROČ. 2. ČÍSLO 4

DUBEN 1989

Csehszlovákia

Per Prágában

Vaclav Havel higgadt érvei

Adamec levelet kapott

MAGYARORSZÁG

POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI NETILAP · XXVI. ÉVFOLYAM · 9. (1310.) SZÁM · 1989. MÁRCIUS 3. · ÁRA: 6,50 FORINT

Z maďarského týdeníku: Soudní proces v Praze
Pokojné argumenty Václava Havla
Adamec obdržel dopis

Rozhovor s Václavem Havlem

Člen redakční rady Lidových novin dramatik Václav Havel byl odsouzen k osmi měsícům vězení v I. nápravně výchovné skupině. Na svobodu má být propuštěn dne 15. září tohoto roku. Otázky v tomto rozhovoru jsou uváděny tak, jak byly pochoopeny, nikoliv jak byly vysloveny. Odpovědi jsou stylisticky upraveny.

Je nám líto, že jste nečetl žádná z letošních tří čísel Lidových novin. Jistě však pečlivě sledujete - možná pečlivěji než naši čtenáři - oficiální listy, zejména Rudé právo. Jaký máš z nich dojem? Vedle Rudého práva dostávám z domova a od přátel různé jiné noviny a časopisy. Když čtu Scénu, Ateliér, Gramorevue a jiné kulturní časopisy, mám pocit, že čtu literaturu ze zcela jiné země či z jiné epochy, než když čtu Rudé právo. Čtu všechno, od nadpisů až po titráž, a samozřejmě se raduji z toho, že hraji Topola, že se mluvím o Krausovi, Machoninovi, o Škvoreckém, o komkoliv (mimo mě samozřejmě) a překvapuje mě, co všechno je možné - a potom nejednou čtu v Rudém právu dopis trest. Máš zde možnost vedle čtení i něco psát?

Napsal jsem jedno maličké libreto - a dobře víte, jaké jsou problémy, než to dojde domů. Já bych docela rád psal, ale buví mě psát něco, o čem vím, že bude někdo číst. Psát jen tak pro sebe, a tím, že mi to může být odněto anebo že to budu muset zahodit, to mě nebaví a nikdy nebavilo. Kdybych měl jistotu, že se to k vám dostane, třeba esej, kterou bych tady na-

psal, tak bych klidně psal - teď vlastně už ne, končí mi vzaba a ve výkonu trestu nebude na to žádný čas. Ten trest bych si ovšem nejraději odseděl tady v Ruzyni. Celý den si čtu, mám zde klid, žádné úřadování...

To tě čeká po propuštění. Myslíš, že se hned dostaneš ke své kře? Mám takovou představu, že jakmile se vrátím, bude nejprve nějaký večírek na uvítanou, pak půjdu k zubaře, do sauny a tak podobně. Potom se uchýlím na Hrádeček a tam budu čtrnáct dní studovat všechno, o co jsem přišel během trestu, všechny noviny, samizdaty, pásky a vše, abych byl v atmosféře, a pak teprve začnu normálně žít a odjedu psát hru, od které jsem byl vytržen.

Poslední otázka: co říkáš té odězvě, učinil sis, že ve srovnání s tvým zavřením před deseti roky je nepoměrně úžasnější a ze zcela nečekaných stran?

Toho jsem si povšiml a je to věc velice důležitá i pro mě, protože mě ujišťuje, že to všechno k něčemu je, že to má smysl. Je mi o mnoho líp, když vím, že se lidé osvobozují. Milochodem, na tom, co se děje, je nejjasnější, jak se po dvaceti letech zhodnocuje Paleschův čin.

Ruzyně, březen 1989

POLOČAS ROZPADU

Říkali ti, že pravda zvítězí, ale zapomněli říct kdy. Říkali ti, že neš se oženíš, všechno se ti zahojí. Říkali ti, že lhat se nemá, a taky říkali, kdo lže, ten krače. Říkali ti, že krádež se nemá, a mešttím ti ukradli celý život.

Todřili se nesištně, když ti prohrabovali kapes, a umřvali se vídně, když ti za rohem skrutčili ruce, a pak tě pozvali na skleničku a říkali, co jsme si, to jsme si, a pravda zase zvítězila a ani o tom nevěděla.

Ref:

*Nesapomeň - co chceš.
Nesapomeň - kdo es.
Nesapomeň - odkud přicházíš.
Nesapomeň - kam jdeš.
Je zima a jaro už bylo,
krdšeme pozadu.
Je zima a co zbylo -
poločas rozpadu.*

Milá něco o božích mýnech a o tom, že si máme pomáhat, a tak ti pomohli, aniž by ses někoho prosil, a pak ti dali přelíb věčnosti a doložku nejujšších vědností, tekoucí vodu a kanalizaaci, kam bys mohl spldnohtnout svoje pochybnosti.

Ref:

*Nesapomeň - co chceš.
Nesapomeň - kdo es.
Nesapomeň - odkud přicházíš.
Nesapomeň - kam jdeš.
Je zima a jaro už bylo,
krdšeme pozadu.
Je zima a co zbylo -
poločas rozpadu.*

(Hudba i text Petr Skoumal.)

Samizdatové Lidové noviny vycházely jako měsíčník od začátku roku 1988. Jejich hlavními redaktory byli Jiří Ruml a Rudolf Zeman. I svojí grafickou úpravou se hlásily k odkazu prvorepublikových Lidových novin.

Sviatok a jeho inštitucionalizácia v období socializmu (1948–1989) ako nástroj politického marketingu¹

Zuzana Beňušková

Čo je sviatok?

Ľudské spoločenstvá zvyknú deliť čas na každodenný a sviatočný, ktorý je vnímaný ako výnimočný, nekaždodenný. Niektorým dňom či obdobiam roka alebo životného cyklu pripisujú zvláštny význam, spájajú s nimi zvláštne praktiky, dbajú o ich dodržiavanie. Delenie času pomocou významných momentov, symbolických medzníkov sprevádzaných rituálmi, možno označiť ako antropologickú konštantu – univerzálny znak ľudskej kultúry. Výnimočné momenty súvisia buď s plynutím biologického, rodinného či pracovného života jednotlivca, ale aj s jeho príslušnosťou k spoločnosti či spoločenstvám, ktorých je členom. Nazývame ich sviatkami. Slovo sviatok úzko súvisí s pojmom svätiteľ.² Základom je opozitum posvätné (sagrálne) a svetské (profánne). Posvätné nemusí byť výlučne spojené s transcendentálnom, ale môže to byť aj všeobecne uznávaná hodnota, ktorá má podobu kultovej veci, významnej osobnosti, priestoru či času. Obvykle sa posvätné spája s náboženstvom, pre ktoré sú sviatky a obradové aktivity významnou výkonnou a fenomenálnou zložkou. Mnohí autori však upozorňujú, že v modernej spoločnosti môžu funkcie zodpovedajúce posvätnosti plniť aj momenty a aktivity, ktoré s náboženským posvätnom nesúvisia – napr. významné športové podujatia (označované aj ako športové sviatky), akými sú vrcholové turnaje privádzajúce fanúšikov do stavu spoluprežívania, až extázy (hokejový ošiaľ, olympiády) či akými za socializmu boli celoštátne spartakiády.³ „Za-
znamenané spôsoby svätenia, pripomínania a oslavovania rozličných pre ľudí významných momentov, nie je možné považovať iba za pozostatky nefunkčného, zanikajúceho modelu

1 Tento príspevok vznikol v rámci projektu Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre (VEGA 1/0644/14 – *Etnologické aspekty tradičnej kalendárnej obyčajovej kultúry v súčasnej vidieckej spoločnosti*). Autorka je tiež dlhoročnou pracovníčkou Ústavu etnológie SAV, kde v roku 1996 obhájila kandidátsku prácu na tému *Vplyv inštitúcií na formovanie obradovej kultúry (Základné vývinové tendencie)*, v ktorej čerpá údaje z výskumov občianskych obradov, realizovaných v druhej polovici 80. rokov 20. storočia.

2 KELLER, Jan: *Nedomyšlená spoločnosť*. Brno, Doplněk 1992, s. 67.

3 Pozri BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: *Masové cvičenia za socializmu ako ľudová zábava a nástroj politického marketingu*, in: *Žili sme v socializme*. Ed. Zuzana Profantová. Bratislava, Ústav etnológie SAV 2012, s. 196 – 222.

sociálnej komunikácie s vysokým podielom duchovných, magických, rituálnych či iracionálnych motivácií k symbolickému konaniu.“⁴ Sviatky si zachovávajú veľkú mieru tradicionalizmu, avšak aj ony sa menia, vyvíjajú. Každá doba hodnotila niektoré stránky života spoločnosti ako prežitky, ktoré stratili svoju aktuálnosť.

Prečo sviatok ako nástroj politického marketingu?

Názov marketing sme si prepožičali na označenie stratégií zameraných na dosiahnutie žiaduceho politického efektu. Podľa niektorých autorov existuje len v demokratických spoločnostiach, v totalitných režimoch je adekvátnejší pojem propaganda.⁵ Je pravda, že pojem marketing súvisí s trhom, v prenesenom význame ho však aj v podmienkach totality môžeme symbolicky vnímať ako boj o zákazníka. Aj cirkvi, ktoré mali v histórii objektívne väčšiu či menšiu politickú moc, sú určitým politikom a nie náhodou používajú podobné nástroje v boji o svojich klientov ako politické inštitúcie. Jedným z týchto nástrojov je sviatok. Je to „príležitosť alebo cyklicky sa opakujúci rozlične dlhý časový úsek, v ktorom sa odohráva či pripomína niečo významné alebo mimoriadne. Počas sviatku sa predpokladajú alebo vyvolávajú konkrétne, do istej miery normatívne spôsoby správania, ktorému sa v rozličnej intenzite pripisujú symbolické významy.“⁶

Neoddeliteľnou súčasťou sú obrady, ktoré môžeme označiť ako „osobitnú kategóriu obyčají s najvyšším stupňom normatívnosti, stabilnosti, kolektívnosti, tradičnosti a sankcií za jeho nedodržanie. Obrady sprevádzajú významné udalosti v živote človeka, spoločnosti a prírody (napríklad narodenie, smrť, zimný či letný snovrat). Ich charakteristickým znakom je odlišnosť od každodennosti a symbolizmus. U účastníkov majú vyvolať určité psychické stavy – city, nálady.“⁷ Sviatkom spoločnosť potvrdzuje uznávané hodnoty a authority. Authority na čele spoločnosti prostredníctvom sviatkov však môžu ľudí aj usmerňovať a manipulovať tam, kde to potrebujú. Sviatky totiž vytvárajú atmosféru spoluprežívania, jednotnosti, súdržnosti, čím ľudské spoločenstvá upevňujú a integrujú. Sviatok má pre jednotlivca viacero významov, pričom niektoré z parciálnych významov môžu zatieniť kľúčové významy (ľudia často o význame sviatku nerozmýšľajú, ale vnímajú ho cez zdobnosť, pompéznosť, hojnosť, tradičnosť, veselosť či výnimočnosť atmosféry).

4 POPELKOVÁ, Katarína a kol.: *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?* Bratislava, Ústav etnológie SAV 2014. Etnologické štúdie, 21, s. 6.

5 ČEMEZ, Alexander: Politický marketing a politická komunikácia na Slovensku, in: *Ekonomika, manažment a právo*, 2000, in: <http://www.akademickyrepozitar.sk/Alexander-Cemez/Politicky-marketing-a-politicka-komunikacia-na-Slovensku> (citované 1. 9. 2015).

6 POPELKOVÁ, Katarína a kol.: *Čo je to sviatok v 21. storočí na Slovensku?*, s. 8.

7 JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Obrad*, in: *Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom. Elektronická encyklopédia*, http://www.ludov.akultura.sk/index.php?id=2661&no_cache=1&sword_list%5B%5D=obrad (citované 1. 9. 2015).

Premyslený systém sviatkov sa sformoval už v antických ríšach. V období stredoveku, keď sa svetská a cirkevná moc úzko prelínala, sviatočný život v kresťanských spoločenstvách určovala cirkev, ktorá novými obsahmi prevrstvila pohanskú i predkresťanskú sviatočnosť a vniesla do nej unifikované prvky. V novoveku význam sviatkov a obradov neunikol predstaviteľom formujúcich sa moderných občianskych štátov a boj o sviatky sa stal súčasťou sekularizačných procesov. V období socializmu sa sviatky stali arénou antagonistického boja medzi komunistickou a náboženskou ideológiou.⁸

Sviatky pod taktovkou kresťanskej cirkvi

V období antiky sa vstupovanie svetskej a klerikálnej moci do ľudových obradov dá ešte čiastočne odlišiť, tak ako boli odlišené ich mocenské kompetencie. V stredoveku došlo na našom území k prelínaniu unifikovanej kresťanskej kultúry s oficiálnou svetskou a predkresťanskou ľudovou kultúrou. Toto obdobie je charakteristické úsilím cirkvi o presadenie vlastných záujmov, noriem, hodnôt a vzťahov. V ľudovom prostredí prebiehal tento proces veľmi pomaly, nerovnomerne, závisel od podpory panovníkov, od spoločensko-politickej situácie, aj od dostatku či kvality kňazov. Vplyvom cirkevných nariadení sa počas stredoveku na Slovensku rozšírilo kostrové pochovávanie, boli vytvorené spoločenské i materiálne predpoklady pre ovládnutie súkromného sviatočného i každodenného života človeka kresťanskou ideológiou.

Počas celého stredoveku vznikali nove rituály, feudálna spoločnosť bola založená na reglementovanom jednaní jej členov i na pravidelnej návšteve kostolov, bohoslužieb, cirkevných slávností, procesií, púťí, náboženský život začal byť súčasťou všedného i sviatočného života. Ak uvážime, že v niektorých rímskokatolíckych diecézach bola v 15. storočí viac než tretina dní v roku venovaná sviatkovaniu,⁹ bola obradová kultúra dôležitou zložkou každodennej kultúry stredovekého človeka.

8 Konštatovanie ilustruje zavádzanie nových podôb Vianoc po vzore Sovietskeho zväzu. V roku 1950 bol v Jičine Mikuláš a Ježiško po prvýkrát nahradený Dedom Mrázom. Príbeh o strastiplnom putovaní Dedu Mrázom z najsevernejšieho bodu sovietskej pevniny vzápätí používala propaganda v celom Československu. V roku 1953 o celoštátnej akcii Príjazd Dedu Mrázom jednal dokonca Ústredný výbor Komunistickej strany Československa. Bližšie pozri KOURA, Petr – KOUROVÁ, Pavlína: *České Vánoce. Od vzniku republiky do sametové revoluce*. Praha, Dokořán – Máj 2010, s. 193 – 208. „Akcija“ sa nestretla s prílišným úspechom ani v mnohých malých lokalitách, o čom svedčí citácia v jednej zo školských kroník: „V decembri so po celej našej republike rozbehla akcija ‚Dedo Mráz‘ po prvý raz. Akcija sa mala previesť aj u nás. No zlé pochopenie akcie zo strany rodičov, ba aj samého MNV aj ostatných masových zložiek zapríčinilo, že sa akcija nepreviedla.“ *Kronika školy, Liptovská Teplička, rok 1951* – dostupná v škole.

9 GUREVIČ, Aron Jakovlevič: *Kategorie středověké kultury*. Praha, Mladá fronta 1978, s. 113.

Spontánne vzniknuté obyčajové tradície, protipól cirkevných obradov, sú len málo známe z tohto obdobia. Jednu z ich podôb, ľudovú smiechovú kultúru, priblížil a analyzoval M. M. Bachtin. Konštatuje: „Protože byly zmíněné obřadní a mimetické formy založeny na smíchovém principu, odlišovaly se neobyčejně ostře – možno říci principiálně – od vážných oficiálních ceremoniálů a kulturních forem, ať už církevních, nebo spjatých s feudální státností. Tlumočily docela jiný, výrazně neoficiální, mimocírkevní a nestátotvorný aspekt světa, člověka a lidských vztahů...“¹⁰

Z hľadiska rituálov bol základným predpokladom na ovládnutie pohanskej kultúry kresťanskou cirkvou krst. Obrad pokrstenia nemal len nábožensky zmysel. Aktom krstu človek prežíval znovuzrodenie, obnovenie. Z prírodnej bytosti sa stával členom spoločnosti, do ktorej mohli vstúpiť len kresťania. Jednoduchý ľud bol často krstený hromadne. Neskôr, keď už bol krst individuálny, nekonal sa hneď po narodení, ale krstilo sa v stanovených dňoch – jeden, dvakrát do roka. Krsty detí v kresťanských kostoloch boli síce obvyklé už v 5. storočí, ale až v roku 813 na koncile v Mainzi bolo kmotrovstvo oficiálne zavedené, pričom dieťa malo mať jedného krstného rodiča. Hlboko do stredoveku boli uprednostňovanými termínmi pre krst veľkonočná a turíčna vigília, v niektorých krajinách aj noc pred Zjavením Pána (6. 1.). Dôvodom bola snaha o úzke spojenie krstu s Kristovými skutkami spásy.

Vzhľadom na vysokú úmrtnosť detí a na rozšírený názor, že duše nepokrstených detí sú stratené, boli neskôr predpisy upravené tak, aby bolo dieťa pokrstené hneď v prvých dňoch po narodení.

Do obradov životného cyklu vstupovali aj inštitúcie nie vyslovene cirkevné, aj ich činnosť sa však v niektorých ohľadoch prelínala s náboženskými úkonmi. Také boli napríklad pôrodné baby, ktoré boli „nástrojom religióznej kontroly a sociálnej disciplíny“. Nie náhodou v období reformácie bol na ich nezávislosť od cirkvi kladený v niektorých krajinách podobný akcent ako na formu uzavretia manželstva.

Profesia pôrodných báb sa od 15. storočia v Európe inštitucionalizovala, objavovali sa prvé štatúty vymedzujúce ich práva a povinnosti. Prvý bol vydaný v roku 1453 v Rezne. Zriaďoval sa ním dohľad nad babicami v meste. Z územia Slovenska máme prvé zmienky o mestskej pôrodnej babe z roku 1581 z Košíc. V Čechách sa spomínajú už v 14. storočí, keď mestská správa povoľovala živnosť babíc. Nad prácou pôrodných báb vykonávali dozor neškolené prísažné panie. Okrem zdravotníckych povinností bola podľa štatútu pôrodná baba oprávnená pokrstiť novorodenca. Bola spojivom medzi cirkvou, svetskou správou a ľudom. Pôrodné baby neboli len zdravotníckymi pracovníčkami, ale prislúchali im tradíciou vymedzené sociálne roly v komplexe

10 BACHTIN, Michail Michajlovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Odeon 1975, s. 8.

obyčají pri narodení dieťaťa. Plnenie obyčajových úkonov a spoločenských funkcií sa od baby očakávalo ešte aj v prvej polovici 20. storočia a ona ich ochotne vykonávala, pretože bola za ne odmeňovaná. Podľa údajov poľského etnológa J. S. Bystroňa zo začiatku tohto storočia na území Bieloruska a Poľska bola obradová funkcia pôrodných báb dominantná.¹¹

Christianizácia rituálov úspešnejšie postupovala v prípade hromadných obradových príležitostí, častejšie sa vyskytujúcich v kalendárnom obradovom cykle. Do intímnej sféry rodinných obradov prenikla pomalšie. Napr. ešte v 16. storočí kazatelia často nariekali, že ľudia znesväcujú nevede a sviatky, zanedbávajú pôsty, zriedka prístupujú k sviatostiam a žijú v tajných manželstvách, dokonca že zneuctujú kostoly na svetské ciele, na tance a trhy.

Z oficiálneho hľadiska predstavoval u katolíckej cirkvi historický zlom Tridentský koncil v rokoch 1545 – 1564. Ustálil počet sviatostí na sedem. Snem odsúdil opakovanie krstu a nariadil, aby sviatok birmovania udeľoval biskup. Ustanovil aj povinnosť spovede veriacich a sviatosť pomazania nemocných. Dekrétom o sviatosti manželstva zdôraznil nerozlučiteľnosť manželstva a upravil manželské prekážky. Dekrét určil, že za právoplatné manželstvo je možné považovať len také, ktoré je uzavreté pred katolíckym kňazom a dvoma svedkami. V tomto období však bolo málo vysvätených kňazov, preto ich doplnili licenciáti, vysvätení správcovia farností, aj ženatí, ktorí len krstili, asistovali pri sobášoch a viedli matriky. V čase prijímania týchto dekrétov zástupcovia protestantskej cirkvi na koncile neboli prítomní, čo sa neskôr odrazilo aj na odlišnosti povinných foriem obradov u oboch cirkví. Tridentský koncil upravil aj niektoré ďalšie každodenné aktivity jednotlivcov. Zaviedol povinnosť biskupov a farárov katechizovať (dovtedy náboženská výchova prebiehala iba v rodinách), prikázal im vo sviatok kázať, dekrétom o uctievaní svätých, relikvií a obrazov dal základ kultom, ktoré sa naplno rozvinuli v období rekatolizácie v 17. a 18. storočí.

Najneskôr od druhej polovice 12. storočia všeobecne známe učenie o sakramentovom charaktere manželstva viedlo v priebehu stredoveku k tomu, že cirkev získala pod sféru svojho vplyvu inštitúciu manželstva, ktoré bolo až do pokročilého stredoveku vecou rodinného spoločenstva. Príčiny tohto vývinu treba hľadať v spoločenskej a politickej oblasti, najmä v rozpadávajúcom sa pokrvnom, kmeňovom príbuzenstve, ako aj vo vzostupe rozvíjajúcich sa moderných štátov s ich administratívno-byrokratickými záujmami. Potvrdením sakramentálneho charakteru manželstva a juristickej dikcie Tridentským koncilom (za sviatosť bolo manželstvo uznané už v roku 1439 na Florentskom koncile) v katolíckych krajinách si cirkev na

11 BYSTROŇ, Jan Stanislaw: *Kultura ludowa*. Warszawa, Trzaska, Evert i Michalski 1947, s. 161.

dlhé obdobie zabezpečila kompetencie v matrimoniálnej (t. j. súvisiacej s manželstvom) sfére. Postupne sa šírila predstava, že uzavretie manželstva je viazané na návštevu kostola, a že cirkev má pravo na spolurozhodovanie v manželských a rodinných záležitostiach. Od 16. storočia vystupuje pri obrade do popredia kňaz, dovtedy mal len vedľajšiu rolu. V neskorom stredoveku už bola potreba definovať zvlášť tzv. sacerdotium a imperium – výraz monopolizujúcich tendencií svetskej a duchovnej vlády. Od konca stredoveku sa dá pozorovať vývinová línia sekularizácie, t. j. čiastočného, alebo úplného oslobodzovania od cirkevného disponovania občanmi. Sekularizácia postihla najmä sociálnu a zdravotnú starostlivosť, školský a výchovný systém ako aj inštitucionálne obrady. Po vylúčení manželstva zo zoznamu sviatostí v rámci reformácie bol v protestantskej oblasti duchovný a teologický predpoklad na plný prechod matrimoniálnych kompetencií na štátno-občianske inštitúcie. Dôsledky sa však dlhodobo prejavili len v Holandsku a Anglicku. Ostatné protestantské krajiny uprednostnili pri uzatváraní manželstva rovnakú prax ako katolícke. Pod znamienkom ortodoxie začala reštitúcia kanonického manželského práva. Protestantské cirkvi zaujali popri štáte pri ovládnutí manželského práva kľúčové miesto.

Inak prebehol vývin v severoholandských provinciách s kalvínskym vierovyznaním v polovici 17. storočia, kde sekularizačný proces zašiel obzvlášť ďaleko. Holandsko sa zrieklo nielen administratívno-byrokratickej pomoci cirkvi, ale aj vynútenej religiózno-sakrálnej sankcionalizácie takých centrálnych spoločenských inštitúcií, akými je manželstvo a rodina. Ako alternatíva k cirkevnému bol zavedený civilný sobáš – sekularizovaný variant praxe uzatvárania manželstva. Nie je však podrobne preskúmané, ktoré sociálne skupiny alebo jednotlivci sa obmedzili len na uzavretie sobáša civilnou formou. Nie je tiež jasné, ako to bolo v prípade konfesiónalno miešaných manželstiev, ak také v tej dobe vôbec boli uzatvárané.

Štúdie o tomto období však naznačujú, že „*protestantskí disidenti po uzavretí civilného sobáša dostali následne cirkevné požehnanie a dobrovoľne sa podriadili sakrálnemu aktu*“.¹² Aj v katolíckych krajinách sa objavili už v 18. storočí náznaky civilného sobáša. Na pár týždňov bol po prvýkrát zavedený v roku 1685 vo Francúzsku, keď francúzsky štát určil uzavretie sobáša v protestantských regiónoch pod štátnym dohľadom.

Protestantská cirkev sériu nariadení o obradoch neformulovala centrálnie ako katolícka, ale regulovala ich regionálne, pričom vystupovala proti okázalým katolíckym ceremóniám i proti pohanským zvyklostiam. Napríklad v Čechách mal evanjelický kňaz pri krste vziať dieťa bez podušky, aby v poduške nebol zabalený chlieb, alebo iné veci týkajúce sa povier. Na Slovensku sa zachovali Muránske artikuly z roku

12 SCHILING, Heinz: Religion und Gesellschaft in der calvinistischen Republik der vereinigten Niederlande, in: *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit*. Ed. Franz Petri. Wien, Böhlau 1983, s. 23.

1585. Z príkazov sa dá usúdiť, čo nebolo v každodennej kultúre v Gemerskej župe koncom 16. storočia samozrejmosťou: „Kdy bôh nkterymu s swogow hospodarinow dite nahodj, tehdy sam otec ma poctiwe swogiho farare za posaluženj k tu swatyho prosyti, rowne tež i krstnych otcow a mater tenže otec sam ma žiadati. Ženu pak žiadnu ani babu nema posylati, gestliby se pak přitrefilo, že by otec djtete sam doma nebyl, tehdy na to mjsto geho ma to wykonati některj z pratelow nebo susedow. Jak aby djte to do druhého a třtjeho dne bez křtu doma zadržano nebylo. Kmotrowe pak a kmotrř magj byti stjzlivwj a pri rozume. Krstnej take nech se od gedniho wecz nesprawuje a y to aby bylo bez vszeckych zbytkow a pohorsenj.“¹³

Toto nariadenie bolo čítané v každej obci Gemera, jeho vypočutie bolo potvrdené richtárom obce a obecnou pečaťou. Osvojovanie si týchto oficiálnych nariadení trvalo medzi ľudovými vrstvami v niektorých oblastiach aj vyše dvoch storočí. Ako ukazuje originálne dielo Z. Wintera z územia Čiech, s osvojovaním si cirkevných nariadení mali problémy aj samotní kňazi. Zo 17. storočia pochádzajú sťažnosti, že pri krste katolíkov slúži kňaz zámožným ľuďom aj doma, hoci v roku 1605 to katolícka synoda zakázala, niektorí kňazi krstia po česky, namiesto oleja, na ktorý sa obec skladala, používajú nepravé masti, špik, či dokonca slaninu. Svadby sa konali často mimo kostola, bez ohlások, príprav. Ak bránili mladým rodičia, našli si v kláštore kňaza, ktorý ich požehnal. Cirkevné služby neboli zadarmo, o čom svedčia tiež výčitky určené kňazom: „... niektorí kňazi sa nenáležíte správajú, lidí mimo desiatok nariadený, platmi nespravodlivými obťažujú, i přídu kvôli krstu, i dodavkom [...] že berú viac od mrtveho tela než majú.“¹⁴ Vykonávanie cirkevných obradov bolo aj v neskorších obdobiach pomerne dôležitou zložkou kňazského príjmu. Kapitoulou samou o sebe sú obrady v živote samotných kňazov, najmä obchádzanie celibátu.

Evanjelická cirkev vstúpila do vývinu cirkevných rodinných obradov v podstate vo vrcholnom období ich formovania. Zatiaľ čo zaužívané výročné obrady výrazne redukovala, na rodinných obradoch zanechala svoju pečať badateľnú aj v neformálnej, ľudovej časti týchto obradov, a to hlavne v slovesnej forme. Jedná sa o svadobné príhovory starejších, vychádzajúce pôvodne z biblickej češtiny, vyjadrujúce biblické podobenstvá a motívy.

Iným podobným žánrom sú pohrebné verše a vinše, ktoré sú pôvodne neľudovým výtvorom, majúcim pravdepodobne za úlohu vytlačiť predkresťanský prejav – vykladanie nad mŕtvym. „Ich vznik a prienik súvisí so vznikom a vydávaním spevníkovej literatúry, ktorá je presne datovaná. Jej šírenie má vzťah k myšlienkovým prúdom reformá-

13 VARSÍK, Branislav: Muránske artikuly z roku 1985, in: Bratislava, 1929, č. 1, s. 129.

14 WINTER, Zikmund: Život cirkevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století. Sv. 2. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1896, s. 576.

cie a protireformácie. Preto majú rozlúčkové piesne výpovednú hodnotu o dosahu pôsobenia neludových vrstiev (cirkevi) na ľudový pohrebný obrad.¹⁵ Tieto verše majú síce náboženský pôvod, ale ich šíreniu a transformovaniu do ľudovej kultúry prispeli svetské inštitúcie – cechové a podporné spolky, ktoré zabezpečovali pohrebný obrad a cez ne sa pôvodne evanjelické texty dostali aj do katolíckych spoločenstiev. Podobným procesom prešli aj svadobné vinše a verše, pri ktorých sprostredkovateľa medzi oficiálnou inštitúciou a ľudovou vrstvou zohrávala inštitúcia starejšieho (svata).

Tradičné formy rodinných obradov sa v podstate sformovali v 17. a 19. storočí. Podľa výskumov českého etnológa K. Fojtíka ešte v 17. storočí pri svadbe zostávali na vidieku temer vždy na ústnej dohode a viac než v mestách sa spoliehali na pamäť svedkov, ktorí niesli tiež zodpovednosť za usporiadaný život rodiny. Cirkevné potvrdenie manželstva nebolo pocítované ako nutné. Stopy po takomto postoji k oficiálnemu obradu sú doložené ešte z 19. i 20. storočia z prostredia Rómov. Aj v goralských oblastiach Poľska v obciach viac vzdialených od kostolov ešte v 1. pol. 19. stor. uzatvárali manželstvá bez asistencie duchovných.¹⁶

K. Fojtík dedukuje i postupné oslabovanie ľudových poloprofesionálnych svadobných funkcionárov, spočiatku iba kontrolovaných cirkevným oddávateľom (copulatorom) počas sobášov uskutočnených v dome nevestiných rodičov, ich nahrádzanie kňazmi a presun sobášov do kostolov. Aj k časovému zblížovaniu cirkevného a ľudového obradu dochádzalo len postupne. Cirkevný obrad sa podľa neho dostal do stredu komplexu svadobných obyčají v podstate ako cudzorodá vsuvka.¹⁷ Obdobný vývin ako na Morave zrejme prebiehal i na Slovensku, pretože napr. ešte zo 17. storočia pochádzajú sťažnosti z Horehronia na nedodržiavanie ceremónií pri pochovávaní, neskoré krštenie detí a sobáše, konajúce sa v noci.¹⁸ Naproti tomu K. Jakubíková na základe výskumov na Orave konštatuje, že „v našej oblasti niet výraznejších prejavov dokazujúcich, že cirkevný sobáš je zložkou v podstate cudzou, nasilu vnútenou do sledu svadobných obyčají relatívne neskoro [...] Neúčast' rodičov na sobáši nemožno chápať ako dôkaz toho, že ľud neprikladal sobášu význam. Mnohých významných obradov sa rodičia nezúčastňovali.“¹⁹

15 CHORVÁTHOVÁ, Ľubica: Obrad a jeho slovesné útvary ako prameň štúdia procesov sociálnej a etnickej identifikácie, in: *Slovenský národopis*, 1992, roč. 40, č. 1, s. 12.

16 KROPILÁKOVÁ-JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Rodinné zvyky a ich premeny v podmienkach socializmu na slovensko-poľskom pohraničí*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 1978, s. 113.

17 FOJTÍK, Karel: Svatba na střední a západní Moravě v 17. století, in: *Český lid*, 1965, roč. 52, s. 332 – 343.

18 HORVÁTHOVÁ, Emília: Rodinné zvyky, in: *Horehronie II*. Bratislava 1974, s. 241 – 300.

19 KROPILÁKOVÁ-JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Rodinné zvyky a ich premeny v podmienkach socializmu na slovensko-poľskom pohraničí*, s. 112.

Sekularizácia obradov v Európe a na území Československa

V polovici 18. storočia sa v dôsledku racionalistických koncepcií osvietenstva začína vplyv cirkvi zmiernovať. Osvietenstvo, francúzska revolúcia, zrušenie duchovných kniežat, oslobodzovacie vojny a reštavrácia znamenali útok na náboženstvo ako formu života. Osvietenstvo odmietlo kresťanské pravdy cirkvi a redukovalo ju na jej sociálnu funkciu. Vytvorilo tak základy spoločenského života, ale i základy modernej kresťanskej spoločnosti. K oživeniu náboženského života došlo v dobe rekatolizácie, no náboženská aktivita laikov stúpala po napoleonských vojnách aj v reformných oblastiach.

Osvietenský vzdelanci, z ktorých boli mnohí kňazi, snažili sa v súlade s potrebami štátu zlepšiť vzdelanosť širokých vrstiev ľudu, chrániť ho pred iracionálnym správaním, postojmi, vierou, aj prílišným oslavovaním. Objavujú sa práce usilujúce sa o reguláciu obradov. V osvietenskom období sa formovali zárodky budúcich štátov, ktoré si začali nárokovať aj na účasť pri obradových príležitostiach svojich občanov. *„Moderné ponímanie zvrchovanosti štátnej moci, ktoré sa začínalo presadzovať v buržoáznom zákonodarstve, prelomilo predchádzajúcu výlučnosť kompetencie cirkvi a náboženských spoločností v oblasti náboženského práva. Po ťažkostiach spôsobovaných vysokou šľachtou a zástupcami katolíckej cirkvi bol v Uhorsku už v roku 1894 vydaný zákonný článok XXXI o manželskom práve. Tento zaviedol obligatórny civilný sobáš. Podľa tohto zákonného článku sa manželstvo nepovažovalo za uzavreté, ak prehlásenie manželského súhlasu nebolo urobene pred svetským úradníkom, ktorým bol v prípade uzavretia manželstva štátny matrikár.“*²⁰ Obligatórny civilný sobáš bol v druhej polovici 19. storočia zavedený aj vo viacerých západoeurópskych protestantských krajinách (napr. Švajčiarsko, Holandsko). Potvrdenie manželstva v kostole bolo v protestantských krajinách akceptované ako časť civilného sobáša. Katolícka cirkev kombináciu svetských a cirkevných prvkov v obrade v zásade odmieta. Podľa bulharsko-nemeckých etnológov, manželov J. a K. Rothovcov sa vznikom buržoáznych štátov začína obdobie riadenia kultúry politickou elitou.²¹

Od vzniku Československa, po prijatí manželskej novely roku 1919, bol u nás platný cirkevný aj civilný sobáš, pre uzavretie manželstva bol kompetentný buď občiansky úradník, alebo duchovný. Výber miesta sobáša, odhliadnuc od tradičných noriem, závisel od slobodného rozhodnutia jednotlivca.

Okrem oficiálneho krstu kňazom v kostole ešte v prvej polovici 20. storočia bol v ľudovom prostredí rozšírený aj tzv. krst z núdze. Povoľený bol len u rímskokatolí-

20 MOZOLÍK, Peter: Civilný sobášny obrad na Slovensku a jeho vývin, in: *Slovenský národopis*, 1989, roč. 37, č. 1 – 2, s. 26.

21 ROTH, Julian – ROTH, Katherine: The system of socialist Holidays and Rituals in Bulgaria, in: *Ethnologia Europea*, XX, 1990, č. 2, s. 107 – 120.

kov a greckokatolíkov v prípadoch, keď bol život dieťaťa ohrozený. Pokiaľ sa rodilo doma, tento krst obvykle vykonala pôrodná baba. Ako pri krste z núdze postupovať, inštruovali pôrodné baby podrobné predpisy: Trikrát mala poliať hlavu dieťaťa čistou vodou a prehovoriť: „Krstím ťa v mene Otca, Syna i Ducha svätého“. Osobitné predpisy platili v prípade, že sa objavila len ruka, alebo noha plodu a baba sa domnievala, že plod odumrel. Vtedy mala pridať formulku: „*Plod, ak žiješ, ja ťa krstím...*“ Zároveň bolo povinnosťou pôrodnej baby oznámiť farárovi, za akých okolností krst z núdze prebehol. Ani tieto predpisy sa však dôsledne nedodržiavali. Niektoré baby preventívne krstili každé dieťa, aby v prípade úmrtia mohlo mať kresťanský pohreb. Pôrodné baby boli teda pri narodení dieťaťa akousi predĺženou rukou kňaza i štátu, prepájali biologické a spoločenské aktivity.²²

V totalitnom režime Slovenského štátu legislatívny stav rovnoplatnosti štátnych i cirkevných obradov síce oficiálne zotrval, no existovali nepriame i priame tlaky na preferenciu cirkevných obradov štátom povolených náboženstiev. Ako nepriamy tlak možno označiť ideologickú klerikálnu propagandu, priamym tlakom bolo napr. vyžadovanie aby každý občan mal náboženskú príslušnosť. Ateistické, resp. nekresťanské zmýšľanie si v tomto období mohli dovoliť proklamovať len ľudia s osobitným postavením. Objektom ideologických nátlakov boli marginálne skupiny, odchyľujúce sa od katolícko-nacionalistickej orientácie.

Sviatky za socializmu

Počas socializmu v novo sa formujúcom systéme sviatkov boli svetské i občianske hodnoty dômyselne poprepávané s väzbami na socialistický štát a komunistickú ideológiu. To ich odlišovalo od občianskych pendantov obradov a sviatkov v krajinách západnej Európy. Nešlo teda o porovnateľný sekularizačný vývin. Formovanie tzv. novej alebo socialistickej obradovosti bolo prejavom systematickej, neraz aj násilnej ateizácie spoločenského života v Československu. Ako vzor slúžil Sovietsky zväz, kde s ateizáciou obradov životného cyklu, zavádzanou umelo a často i násilne, už mali určité skúsenosti a ideologická účelnosť tohto procesu bola nepochybná.

V priebehu päťdesiatych rokov sa sformovali štátne sviatky, ktoré reagovali na novodobé historické medzníky vo vývine spoločnosti²³ a v rámci tradičných sviatkov

22 AMBRO, Ján: *Kniha o pôrodníctve pre baby*. Skalica 1883.

23 Každý rok zakončený číslom 1 a 6 sa všetko konalo na počesť výročia vzniku Komunistickej strany Československa a ZSSR (1921), v rokoch zakončených na číslo 2 a 7 bolo leitmotívom oslavovania výročie Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie (1917), v rokoch s koncovým číslom 3 a 8 sa oslavoval Víťazný február (1948) a trojsviatok – vznik ČSR (1918), Deň znárodnenia (1948), podpísanie československej federácie (1968), roky ukončené číslom 4 a 9 boli oslavou výročia SNP (1944), ale aj vzniku Pionierskej organizácie (1949), v rokoch s koncovkou o a 5 sa slávil oslobodenie sovietskou armádou (1945). Okrem týchto opakovaných výročí boli kľúčovými udalosťami roka zjazdy KSČ a nové päťročné plány.

akcentovali nové hodnoty. Štátom zavádzané sviatky a ich ritualizované podoby fungovali ako nástroje na internalizovanie socialistických hodnôt a noriem a súčasne ako emocionálny ventil.: „Rituály a sviatočné dni ako symbolické konania sa tým stali významnou náhradou pluralizmu a participácie. Nemožno zabúdať ani na ateistický systém rituálov ako možné zintenzívnenie boja proti cirkvi, keďže socialistické sviatky, sviatočné dni a rituály mali cirkevné a tradičné, ktoré boli nábožensky podložené, nahradiť.“²⁴ V podmienkach socialistického režimu siahala škála od ich úplného odmietania cez rozličné varianty adaptácie na vlastné potreby či Istitivé obchádzanie až po ich bezvýhradnú akceptáciu.

K uznaným dňom pracovného pokoja v Československu v 80. rokoch 20. storočia patrili: 1. január – Nový rok, Veľkonočný pondelok, 1. máj – Sviatok práce, 9. máj – koniec druhej svetovej vojny – Sviatok víťazstva nad fašizmom,²⁵ 28. október – vznik ČSR, znárodnenie a federácia (od roku 1988), 25. a 26. december – prvý a druhý sviatok vianočný.²⁶ Významnými sviatkami bol aj 25. február – Víťazný február, 7. november – Veľká októbrová socialistická revolúcia a na Slovensku 29. august – výročie SNP²⁷ (v Čechách 5. máj – výročie Pražského povstania).

Po vzore Sovietskeho zväzu sa v Československu začali formovať občianske obrady. Ukážkami radikálneho pretvárania oficiálnej obradovej kultúry sú roky 1948 – 1989. V tomto období bol vytvorený komplex svetských obradov a slávností životného cyklu, nazvaných občianskymi, civilnými alebo socialistickými obradmi, a tiež inštitúcia, ktorej povinnosťou bolo tieto obrady vykonávať a rozvíjať. Z pôvodných úradných priestorov sa tieto obrady postupne sťahovali do nových obradných miestností, slúžiacich výlučne na svetské obrady. Jediný právne vynútený obrad – sobáš bol platný len v civilnej podobe a celý komplex obradového systému umožňoval človeku nezávislosť na náboženských obradoch. Postupným obsiahnutím všetkých dôležitých momentov v živote človeka sa stali občianske obrady dôležitou súčasťou spôsobu života v bývalom komunistickom režime. Komunistická ideológia v praxi vďačne prijala pronatalitné a promanzželské dedičstvo inak zatracovaného katolicizmu, keďže jej veľmi vyhovovalo na zaviazanie si mladých ľudí. Uzavretím manželstva

24 ROTH, Julian – ROTH, Katherine: *The system of socialist Holidays and Rituals in Bulgaria*, s. 108.

25 Podľa sovietskeho termínu, keďže v ZSSR bolo v deň oslobodenia Prahy už po polnoci.

26 Podľa záznamu z 27. spoločnej schôdze Snemovne ľudu a Snemovne národov, 18. – 24. apríla 1990, in: <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/027schuz/so27o45.htm> (citované 1. 9. 2015). Poslanec M. Šútovec: „Podľa zákona č. 93/1951 Zb., štátny sviatok bol iba jeden, a to 9. máj. Na tom nič nezmenila ani pozdejšia úprava z r. 1975, ktorá iba stanovila, že 9. máj je dňom pracovného pokoja. V § 2 z r. 1951, v ktorom sa hovorilo o dňoch pracovného pokoja, sa stanovovalo, že dni pracovného pokoja, okrem nedeľ, sú: 1. január (Nový rok), Veľkonočný pondelok, 1. máj ako Sviatok práce, potom 28. október (Deň znárodnenia), 25. december a 26. december ako 1. a 2. sviatok vianočný. To boli všetky dni pracovného pokoja.“

27 BEŇUŠKOVÁ, Zuzana: Oslavy pamätných dní, výročných a štátnych sviatkov v Bratislave vo svetle školských a pionierskych kroník, in: *Etnologické rozpravy*, 1994, roč. 1, č. 1, s. 29 – 39.

občianskou formou bolo podmienené získanie štátnej sociálnej podpory – mlado-manželskej pôžičky, tiež nárok na zaradenie do sociálneho poradovníka na byt, pre mladých ľudí predstavovalo dôležitý a často jediný predpoklad pre osamostatnenie sa od rodičov. Prostredníctvom obradov totalitná vláda s obľubou demonštrovala starostlivosť spoločnosti o každého jednotlivca. Dôležitosť, ktorú občianskym obradom prikladala, dokumentuje úryvok z denníka Pravda z roku 1982: „*Aby sa socialistické obrady stali významným činiteľom pri výchove mladej generácie robotníckej triedy, treba ešte veľa urobiť pre spojenie jednotného výchovného pôsobenia obradov s politicko-výchovnými podujatiami, ktoré im neraz predchádzajú [...] Len takto si môže osvojiť socialistickú morálku, úctu k dielu svojich predchodcov, úctu k rodine, k ľuďom, s ktorými pracuje, lásku k závodu, k národu, k vlasti, k socialistickému spoločenstvu. Formovať mladú robotnícku generáciu v ideovo vyspelých občanov je hlavným najdôležitejším poslaním nových obradov a sviatkov. Preto opäť zdôrazňujeme, že popri občianskych obradoch – slávnostnom privítaní detí do života, sobášoch, občianskych pohreboch – veľkú pozornosť musíme venovať slávnostnému odovzdaniu občianskych preukazov, odovzdávaniu výučných listov a vstupu do radov robotníckej triedy, vypravádzaniu brancov a slávnostiam spojených so skončením vojenskej základnej služby, životným a pracovným jubileám. Pre formovanie mladej generácie sú významné aj slávnosti spojené s udeľovaním čestného názvu Brigáda socialistickej práce, večery pracovnej cti a slávy, či rozlúčky s pracovníkmi odchádzajúcimi do dôchodku.*“²⁸

Pôvodne vznikli občianske obrady len pre ateisticky orientovaných občanov, resp. rámec obradov sa diferencoval podľa svetonázorového postoja ich účastníkov. Postupne však došlo k prehodnoteniu významu občianskych obradov na formovanie svetonázoru a ideologickej orientácie jednotlivcov a pozornosť štátu sa rovnakou mierou ako na ateistov rozšírila aj na veriacich, resp. svetonázorovo nevyhranených občanov. Pôvodne sa občianske obrady zameriavali len na organizáciu troch základných obradov – slávnostného zápisu novorodenca do matriky, teda víťanie detí do života, svadby a pohrebu.

Spočiatku iba reagovali na cirkevné obrady, mali slúžiť ako ich náhrada, neskôr sa však rozvinuli a zasahovali aj do takých oblastí, ktoré neboli nikdy predmetom záujmu cirkvi. Zároveň však možno konštatovať, že občianske obrady na cirkevné nielen reagovali, ale aj spätne vplývali. Nútili cirkev upúšťať od niektorých neaktuálnych obradových prvkov (napr. vytrácal sa úvod do ďalšieho života po období šestonedelia, predsvadobné ohlášky), ale zároveň nútili cirkev robiť obrady atraktívnejšími, zapájať do nich väčšie množstvo ľudí (napr. účasť rodičov a súrodencov pri krste, zavedenie omší bezprostredne po cirkevnom sobáši a po pohrebe a pod.). Tieto inovácie v cirkevných obradoch neboli len reakciou na zmeny obradovosti

28 KOPČAN, Štefan: Poslanie občianskych obradov, in: *Pravda*, 16. 2. 1982, č. 39, s. 5.

v socialistických krajinách, ale na celkové sekularizačné procesy vo svete.²⁹ Občianske formy obradov znamenali istú konkurenciu, ktorá nemohla zostať bez povšimnutia. Integrácia niektorých občianskych obradov do tradičnej obradovej kultúry bola procesuálna, samotné zákonné opatrenia i predpísané formy nestačili k zmene tradičných uznávaných noriem, ktorých životnosť najmä vo vidieckom prostredí je obzvlášť silná.

V mestách boli netradičné prvky obradov prijaté ľahšie, s výnimkou legislatívne podmieneného občianskeho sobáša sa tu vo väčšej miere uplatňovala možnosť výberu, vrátane neúčasti na inštitucionálnom obrade.

Právne a inštitucionálne podmienky formovania občianskych obradov na Slovensku

V roku 1950 nadobudol platnosť nový zákon o rodinnom práve, podľa ktorého sa uzavretie manželstva na národnom výbore stalo jedinou platnou formou a cirkevný sobáš sa stal nepovinným, dobrovoľným. Národné výbory boli poverené aj vedením matrík, ktoré boli dovtedy aj v kompetencii cirkvi. Pomocným článkom národných výborov sa v roku 1953 stali inštitúcie, ktorých pracovnou náplňou bolo formovanie tzv. socialistickej obradovosti. Pôsobili pri osvetových besedách pod názvom Aktívy pre občianske záležitosti. Ich činnosť usmerňovalo od roku 1957 Ministerstvo školstva. V roku 1963 sa premenovali na Zbory pre občianske záležitosti (ZPOZ) a boli schválené prvé smernice o poslaní a úlohách ZPOZ-ov. Názov Aktív pre občianske záležitosti zostal pre bunky fungujúce pri väčších podnikoch, ktoré mali spolupracovať so ZPOZ-mi a hlavne upozorňovať na ľudí, ktorí stáli pred dôležitým životným prechodom, a teda potenciálnych účastníkov socialistických obradov. Centrálnym riadiacim orgánom ZPOZ-ov bola Rada pre občianske záležitosti pri Ministerstve kultúry SR. Podnecovala spracovanie metodických príručiek pre aktivistov zborov, prehliadky umeleckých programov pre občianske obrady, pod jej záštitou vychádzal metodický časopis *Nová cesta* zameraný na tvorbu občianskej obradovosti a jej filozofické problémy. Samotná činnosť ZPOZ-ov v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch narážala na svoje vnútorné problémy. Vyplývali jednak z nedostatočného koncepčného usmerňovania, ale i z celkovej spoločensko-politickej atmosféry v závere tohto obdobia. Kvalitatívny zlom v činnosti ZPOZ-ov bol rok 1972, keď boli na Slovensku schválené nové smernice pre organizovanie občianskej obradovosti. Tento dokument obsahoval základnú koncepciu práce zborov, ktoré sa v tzv. období normalizácie stali širiteľmi presadzovanej ideológie a ich občianska funkcia sa spojila s propagandistickou na novej kvalitatívnej úrovni. Podľa týchto smerníc základným poslaním zborov bolo

29 Úpravy schválil II. vatikánsky koncil, ktorý prebiehal v rokoch 1962 – 1965.

„pomáhať národným výborom, aby sa občianske obrady uskutočňovali v socialistickom duchu; aby sa ustavične zvyšovala ich ideová a kultúrna úroveň tak, aby významné chvíle v živote občana a jeho rodiny, ako je narodenie, uzavretie manželstva, úmrtie, významné pracovné a životné jubileá boli predmetom starostlivosti našej spoločnosti“.³⁰

V 70. rokoch sa sformovalo jadro aktivistov pracujúcich v ZPOZ-och. Prevažnú časť aktivistov ZPOZ-ov tvorili administratívni pracovníci národných výborov, alebo iných štátnych inštitúcií, viac ako štvrtinu tvorili učitelia. Ťažisko aktivít bolo na strednej generácii. Zaujímavé sú údaje o aktivite žien v organizovaní spoločenského a kultúrneho života na vidieku. V tomto smere prekonala slovenská dedina obrovsky prerod. Iste mala na tom zásluhu zmena ekonomického postavenia ženy, úroveň jej vzdelania, zmena v postavení ženy v rodine a pod. V práci ZPOZ boli početne viac zastúpené ženy a častejšie tiež boli hlavné organizátorky kultúrnych podujatí. Pre mnohé z nich predstavovalo organizačné a umelecké zabezpečovanie obradov osobitú formu sebarealizácie vo voľnom čase, hobby, na vidieku spojené s určitým spoločenským uznaním a symbolickým honorárom, ktorý mal slúžiť najmä na kompenzáciu nákladov na odev (cca 30 Kčs za obrad).

Prijatie a rešpektovanie aktivistov ZPOZ-ov napokon dokumentuje obyčaj, po obrade ich obdarovať tradičným spôsobom – fľašou alkoholu a zákuskami. Vo vidieckom prostredí boli často pozývaní aj na svadby, pri hromadnom vítaní do života sa na národnom výbore konalo krátke pohostenie zástupcov ZPOZ-ov. Podobne obdarovaní bývali a bývajú po rodinných obradoch i kňazi.

ZPOZ-y úzko spolupracovali s rôznymi spoločenskými a politickými organizáciami združenými v tzv. Národnom fronte – Červeným krížom, Slovenským zväzom žien, Socialistickým zväzom mládeže, Zväzom protifašistických bojovníkov a školami. Účasť na občianskych obradoch bola chápaná ako súčasť svetonázorovej výchovy. Ilustruje to i záznam v kronike bratislavskej základnej školy z prelomu 50. a 60. rokov: „Vítanie novorodeniatoč obyvateľov okresu Vinohrady.

Deti pripravili program a rodičom dávali kytice. Týmto si mohli utvrdiť, že novorodeniatoč treba prijať takýmto spôsobom. Tento spôsob prijatia detí iste zostane v nich dostávajúci.“³¹

Rozvoj občianskej obradovosti na Slovensku kulminoval v druhej polovici 70. a prvej polovici 80. rokov. Bolo to približne o 10 rokov neskoršie než v Čechách. Ako

30 „Zbory pre občianske záležitosti ako dobrovoľné aktívy boli pri radách národných výborov všetkých stupňov vytvorené Uznesením vlády SSR číslo 478 zo dňa 6. decembra 1972 – o novej koncepcii práce zborov pre občianske záležitosti. Na tento dokument nadviazalo Uznesenie Predsedníctva vlády SSR z 28. marca 1973, číslo 28, ktoré schválilo Smernice o postavení a úlohách zborov pre občianske záležitosti.“ Bližšie ŤUREKOVÁ, Anna: História a súčasnosť Zborov pre občianske záležitosti, in: *Občianske obrady a slávnosti v miestnej a regionálnej kultúre*. Ed. Svetlana Chomová. Bratislava, NOC 2004, s. 6.

31 *Kronika školy ZDŠ Vazovova, roky 1959/60* – dostupná v škole.

sme už uviedli, jediným povinným (obligatónym) v rámci občianskych obradov bol civilný sobáš. Priblížme si preto jeho vývin:

Sobáš na národnom výbore bol v prvých rokoch po jeho uzákonení vnímaný iba ako úradný akt, ktorého sa snúbenci zúčastnili niekoľko dní pred cirkevným obradom. Na vidieku, ako i u religiózne založených rodín v meste, sa spočiatku občianske sobáše stretávali s rozpačitými i odmietavými postojmi ľudí.

O tom, že najprv sobáš pôsobil ako cudzí prvok, svedčí i skutočnosť, že sa k nemu spočiatku neviazali, ani naň nenadväzovali nijaké obyčaje. Aj tu však v niektorých lokalitách fungoval pre obradovú kultúru príznačný princíp, podľa ktorého adaptácia na nový jav nastáva ľahšie, keď je priradený k tradičným obradovým prvkom. Ako uvádza K. Jakubíková, civilný obrad bol v niektorých hornooravských lokalitách (Novot' a Leštiny) spájaný so zásnubami, konal sa minimálne tri týždne pred cirkevným, vo všedný deň (takáto praktika je známa aj z iného prostredia, aj u niektorých mestských rodín).³² V iných lokalitách sa konal vo štvrtok, dva dni pred cirkevným obradom. Úradné potvrdenie o sobáši bolo predpokladom pre účasť na ohláškach.

Dni konania svadby sa upravovali v závislosti od inštitucionalizácie pracovného rytmu. V tradičnom roľníckom prostredí bol obvyklým svadobným dňom utorok. Od 50. rokov svadobné dni určoval deň pracovného pokoja nedeľa a od druhej polovice 60. rokov (voľné soboty) sa svadba presunula na sobotu. Civilného sobáša sa zúčastňovali spočiatku len snúbenci so svedkami vo sviatočných, ale nie svadobných šatách. Od 60. rokov bola obvyklá aj prítomnosť rodičov mladého páru, postupne i príbuzenstva a známych. Zvyšovanie počtu účastníkov civilného obradu súviselo nielen s integráciou civilného sobáša do obradového komplexu, ale i s budovaním obradných siení, ktoré kapacitne prijali väčšie množstvo účastníkov, a tiež so znižovaním počtu hostí na svadobnej hostine. Civilný sobáš, podobne ako i cirkevný, sa stal priestorom pre vyjadrenie akceptácie zmeny sociálneho statusu priateľmi, susedmi, známymi, ktorí na svadobnú hostinu pozvaní neboli, ale k účasti ich zaväzovala osobná informovanosť o sobáši (napr. prostredníctvom svadobného oznámenia). Po civilnom obrade sa postupne ujal zvyk pohostiť organizátorov svadobnými koláčmi a alkoholom. O tom, že civilný sobáš bez dodatočného cirkevného bol v mnohých oblastiach, alebo rodinách považovaný za nedostatočný, svedčia jeho hanlivé prezývky, napr. „sobáš pod víbou“. Napriek oficiálnemu termínu uzavretia manželstva v deň civilného sobáša, sa za deň výročia sobáša považoval termín cirkevného obradu.

32 KROPILÁKOVÁ-JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: *Rodinné zvyky a ich premeny v podmienkach socializmu na slovensko-poľskom pohraničí*, s. 199.

V nadväznosti na obligatórnosť civilného sobáša zanikla aj funkcia tradičných ohlášok. Ohlášky zvyčajne nasledovali tesne po zásnubách, ich pôvodným zmyslom bolo zachytiť prípadné prekážky manželstva ešte pred jeho uzavretím. Keďže cirkevnému sobášu od roku 1950 musel predchádzať civilný obrad, ohlášky v termíne medzi oboma sobášmi boli nefunkčné, pretože pár bol už legislatívne zosobášený.

ZPOZ-y po svojom vzniku sa v prvom rade zamerali na sobášny obrad ako dominantný prvok občianskeho obradového komplexu. Už v 50. rokoch prevzali do svojej kompetencie sobáše v 27,3 % obcí, v šesťdesiatych rokoch v ďalších 9,5 % obcí. Na rozdiel od čisto úradného aktu na MNV začali mať sobáše u ZPOZ-ov obradnejší charakter. Pre sobášne obrady sa začali budovať špeciálne obradné siene, ktorých interiér vytváral dôstojný rámec obradu. Významným momentom bola i skutočnosť, že sa pri budovaní siení rátalo aj s účasťou rodiny, príbuzných a známych na obrade. Občiansky sobáš plynule prenikal do kolektívneho vedomia dediny. Úradný akt bol obohatený o príhovory zástupcov ZPOZ-y, zdôrazňujúce záujmy spoločnosti o novovznikajúce manželstvo a o kultúrno-umelecké vložky pôsobiace na emócie prítomných. Takýto občiansky sobáš začali postupne akceptovať aj veriaci, ako jeden z komponentov svadobných obyčají, ktorý im nebránil uzavrieť manželstvo aj v kostole.

K ďalším najobľúbenejším občianskym obradom patrili:

- víťanie novorodencov do života (existovala individuálna forma pre tých, čo dieťa nekrstili, alebo skupinová forma pre tých, čo mali aj cirkevný krst),
- pohreb, alebo občianska rozlúčka (v prípade cirkevného pohrebu),
- jubilejné sobáše – strieborné, zlaté a diamantové svadby,
- oslavy životných jubileí,
- rozlúčka s brancami a príchod brancov zo zálohy (nadväzovala na tradičné obyčaje odobierok regrútov),
- posedenie s dôchodcami,
- víťanie prvákov,
- odovzdávanie občianskych preukazov.

ZPOZ-y v niektorých lokalitách organizovali aj prijímanie učňov, odovzdávanie výučných listov, maturitných vysvedčení, odovzdávanie kľúčov od nových bytov, ale aj dožinky či oslavy SNP.³³

33 BEŇUŠKOVÁ, Zuzana – LEŠČÁK, Milan: Inštitucionalizované formy obradovej kultúry v súčasnom dedinskom prostredí, in: *Slovenský národopis*, 1987, roč. 35, č. 3, s. 191 – 225.

Občianske obrady v iných krajinách východného bloku

Sovietsky zväz

Občianska obradovosť sa v Sovietskom zväze začala naplno rozvíjať podobne ako vo väčšine ostatných socialistických krajín až od 50. rokov 20. storočia. Smerom od vládnych orgánov až po miestne občianske zastupiteľstvá bola postupne vytvorená sieť metodických a organizačných inštitúcií, ktoré v úzkej spolupráci s odborníkmi zo spoločenských vied a umelcami formovali a zabezpečovali komplex obradov viažucich sa na všetky významné momenty občianskeho života človeka. Tzv. obrjadotvorčstvo sa stalo štátom sledovanou a podporovanou disciplínou, zahrňujúcou architektúru, výtvarníctvo, slovesné a hudobné umenie i spoločenské vedy. Ťažisko pozornosti pri manipulácii s obradmi bolo v zdôrazňovaní národnej formy a internacionálneho obsahu obradov, v skúmaní etnických osobitostí občianskej obradovosti, špecifik pri etnicky zmiešaných manželstvách. Charakteristické bolo najmä opierať sa o štatistické výkazy úradov dokumentujúce široké spektrum obradov a účasť občanov výlučne na občianskych obradových formách bez polemického prístupu k týmto materiálom. Odborníci podrobovali kritike výtvarnú stránku obradov, osobitosti a variabilnosť obradových scenárov, progresívnosť obradnej symboliky, výchovné vplyvy obradov, zdôrazňovali nesprávnosť termínu „zavádzanie“ obradov a hľadali ich nový zmysel.

Bulharsko

Sovietskemu modelu občianskej obradovosti sa najviac podobal bulharský. Aj tu prostredníctvom rozvinutého inštitucionálneho zázemia bola venovaná pozornosť širokému spektru obradov, ich umeleckej stránke a vedeckému riadeniu. Bulharskí etnografi a folkloristi boli členmi Národnej komisie pre socialistické sviatky a obrady, zúčastňovali sa konferencií k problematike občianskej obradovosti. Podieľali sa na zakomponovaní tradičných obyčajových prvkov do novej obradovosti, na čo sa v Bulharsku kládol azda najväčší akcent zo spomenutých krajín. Osobitosťou Bulharska bolo rozšírenie záujmu riadiacich inštitúcií aj na neoficiálnu časť obradu s cieľom usmerňovať ju. Vznikol projekt, podľa ktorého bol vytvorený model občiansko-tradičných svadieb upravených podľa regionálnych osobitostí. Tieto modely boli predvádzané v príslušných regiónoch ako návod, podľa ktorého sa mala svadobná obradová kultúra ďalej rozvíjať. Podobne ako v Sovietskom zväze aj v Bulharsku predstavovali bezreligiózne obrady isté východisko pre stieranie rozdielov medzi kresťanskou a islamskou časťou obyvateľstva.

Maďarsko

V Maďarsku sa kládol akcent na slávnostné pomenovanie novorodencov, občiansky sobáš a pohreb. Do pozornosti etnológov sa občianske obrady dostávali len okrajovo. V roku 1983 sa napr. stretávame s konštatovaním, že náboženské obrady (napr. sobáš v kostole) nezávislé od svetonázorového presvedčenia účastníkov sú frekventovanejšie, lebo sa zdajú byť oveľa efektnejšie a slávnostnejšie ako napr. obrad na národnom výbore. Civilný sobáš je však v Maďarsku povinnou súčasťou svadobného obradového komplexu nepretržite od roku 1894. Občianske obrady sa tu pravdepodobne formovali skôr na princípoch sekularizácie každodennej kultúry a ideologickej tlaky sa prejavovali viac v kalendárnom sviatkovanií než v intímnej rodinnej sfére.

Nemecká demokratická republika

V Nemeckej demokratickej republike bol v roku 1965 schválený nový rodinný zákon, podľa ktorého bol civilný sobáš jediný právne uznaný. Predtým sa civilne obrady experimentálne konali na pôde závodov, čo však nemalo veľký úspech. V polovici 60. rokov mali občianske sobáše iba registrujúcu úradnú podobu, snúbenci prichádzali v každodennom odeve bez hostí (od roku 1955 v NDR svedkovia pri sobáši neboli povinní). Od polovice 70. rokov sa v NDR po vzore iných socialistických krajín začali budovať obradné siene, čo prispelo k posilneniu integrácie občianskych sobášov do obradovej kultúry. Podľa vzoru ZSSR tu bola snaha zaviesť po sobáši kladenie kytíc na hroby padlých vojakov, čo však nemalo veľkú odozvu. Víťanie novorodencov v NDR nemalo takú popularitu ako napr. u nás, a pokiaľ sa po narodení dieťaťa nekonal krst, oslavy boli často iba privátne.

Špecialitou NDR bol sviatok 14-ročných, Jugendweihe. Vznikol v polovici 19. storočia v sociálno-demokraticky orientovaných vrstvách obyvateľstva ako proletársky pendant ku konfirmácii a zároveň sviatok ukončenia školskej dochádzky. Sviatok bol šírený prostredníctvom bezvereckých spolkov, za fašizmu bol zakázaný. Od roku 1954 nadobudol nový obsah, rozvinul sa na jednu z najväčších rodinných slávností. Konala sa na viacerých úrovniach – inštitucionálnej (školy, kluby) i privátnej. Zúčastňovalo sa jej okolo sedemdesiat hostí a oslávenec dostával dary v hodnote 800 – 1000 DM. Kým v roku 1954 sa Jugendweihe zúčastnilo 17,2 % mladých ľudí, v roku 1984 to bolo už 97,4 %. Sviatok Jugendweihe v nedávnej minulosti mal predstavovať identifikáciu mládeže i rodičov so socialistickými ideami. Životnosť si zachoval aj po zjednotení Nemecka na území bývalej NDR.

Juhoslávia

V Juhoslávii rodinné a občianske obrady dôsledne nasledovali sovietsky vzor, mali viac registračnú funkciu. Rozdiely v prijímaní občianskych obradov boli v meste a na vidieku, ale aj medzi príslušníkmi rôznych konfesíí. Dominantné inštitucio-

nálne formy obradov boli náboženské, mimo nich boli rozvinuté aj privátne formy rodinnej obradovosti. Civilný sobáš však nadobudol slávnostný charakter s účasťou príbuzenstva a známych. Pre bývalú Juhosláviu bolo charakteristické, že tu nevznikli inštitúcie podľa sovietskeho vzoru, ani odborné diskusie, ktoré by sa špeciálne zaoberali tzv. socialistickými obradmi. Jednotlivcovi bola pozornosť venovaná minimálne, profánna zložka sviatkovania sa prejavovala viac v kalendárnych sviatkoch.

Poľsko

Podobná situácia bola i v Poľsku, kde vzhľadom na silne katolícke tradície občianske obrady nezískali takú popularitu, ani taký stupeň rozšírenia ako v susedných krajinách.

Vývin obradovej kultúry mal svoje etapy, úzko súvisiace s politickým vývinom spoločnosti. Napriek konfliktnosti a diskontinuite politického vývinu, nemožno obradovej kultúre, vrátane jej inštitucionálnej zložky, uprieť určitú fenomenálnu samostatnosť a nezávislosť, ktorá sa prejavila v jej kontinuálnom pretrvávaní aj napriek zásadným politickým zmenám. Príčiny tejto nezávislosti súvisia s integráciou inštitucionálnych zložiek obradov a slávností do tradičnej a každodennej kultúry, ktorá dokáže ideológiu a politiku transformovať do prijateľnej podoby, vyhovujúcej potrebám jej nositeľov.

Vo svojej podstate obsahli civilné obrady humánne myšlienky a poskytovali alternatívu v období sekularizácie života spoločnosti. V dôsledku týchto pozitívnych funkcií boli pomerne dobre prijaté a niektoré z nich sa stali integrálnou súčasťou kultúry spoločnosti. Paralelne s nimi existovali aj náboženské obrady a časť obyvateľov sa zúčastňovala aj jedných aj druhých, bez uvedomovania si ideologických tlakov. Dualita inštitucionálnych obradov, ktoré spolu s ľudovými neformálnymi obradmi tvorili trojzložkový obradový model, bola charakteristická najmä pre obdobie 70. a 80. rokov. V tomto období sa zavŕšil vývin socialistických obradov. Zmeny však neobišli ani cirkevné obrady, ktoré sa postupne prispôbovali súčasným potrebám ich nositeľov.

Po roku 1989 sa záujem štátu o občianske obrady minimalizoval, avšak v mnohých lokalitách sa zachovalo fungovanie zborov pre občianske záležitosti, pretože si občianske formy obradov vyžadovali občania. Od roku 1992 sa občiansky aj civilný sobáš stali rovnoprávnymi, katolícka cirkev zakázala na katolíckych pohreboch občianske rozlúčky so zosnulým. Spektrum občianskych obradov sa zredukovalo na najpopulárnejšie obrady. Občania sa môžu slobodne rozhodnúť pre civilnú alebo cirkevnú formu obradov. Záujmy novovytvorených štátov Českej i Slovenskej republiky sa preorientovali na vytvorenie novej štruktúry sviatkovania, rešpektujúcej historické a kultúrne hodnoty špecifické pre oba národy.

Rodičia Miroslav Moncol a Emília vz. Emília, priamo
vzpe vyvíčka

Mateja Moncola, nar. 12. 1. 1982 v Bratislave

za úctou slávnostného víťania do života a zapísan do záznamu do záznamu
knihy v Kokave nad Rimavicou. Slávnostný obiad vykonaný za prítomnosti
všetkých členov občianskeho združenia, ktoré pripravilo
kultúrny program a odovzdá darčeky. Súčasťou boli záznamy z 2011.

Kokava nad Rimavicou, - 29. januára 1983

Zyffonit M. V.
Slovakia

Kokava rodičia
Miroslav a
Emília Slova

Rodičia

Moncol Miroslav
Emília

Mateja Moncola

1983.

Kokava.

Miroslav
Emília
Slovakia

Zápis zo slávnostného víťania dieťaťa do života v Kokave nad Rimavicou, 29. 1. 1983.

(Pamätná kniha Zboru pre občianske záležitosti, Kokava nad Rimavicou 1983)

Stretnutie žien

s predstaviteľmi
obce.

MDŽ

1983

Ľubica Jurec
Jana Bečvářová Amála
Ladislava Maršala
Júlia Kocová
Katarína Lúka
Klára Doyadová Anna,
S. Leščiková Il.
Miroslava Jurec
Miklós Anna
Mikuláš Maria
Rybníková El.
Sociálna Ag.
Z. Pataková
Klára
Eugénia
Júlia
Klára

Kokavaⁿ / Rim. 8. III. 1983.

Zápis z oslavy MDŽ v Kokave nad Rimavicou, 8. 3. 1983.

(Pamätná kniha Zboru pre občianske záležitosti, Kokava nad Rimavicou 1983)

Dňa 15. marca 1983

konala sa v obradnej sieni MNV v Kokave nad Rim.

SLÁVNOSTNÁ ROZLŮČKA S BRANCAMI

KTORÍ MAJÚ NASTÚPIŤ ZÁKLADNÚ VOJENSKÚ SLUŽBU.

Rozlúčkový prejav k brancom mal predseda MNV
s. E. Peneš a poučenie, ako aj odovzdanie povolačiacich rozkazov
brancom vykonal zástupca OVŠ z Lučenca.

Kokava * / Rim. 15.3.1983.

Pre MNV:

Pre OVŠ:

Pre MO-SVÄZEM-u:

Hostia:

Pre ZPOZ:

BRANCI:

Dilek J. Jaroslav
Pápa Štefan
Kajuro Martin
Čavoň Daniel
Slobil Jaroslav
Kvanda Paul
Hronák Karol
Poc Porel
Ivan Konušin
Kajuro Štefan
Jan Kokiš
Lepš J.
Sokol P.
Ludmíl

Kabán Peter
Bedeň Jan
Kováč
Kučer
Kučer
Kučer
Kučer
Kučer
Kučer

Zápis zo slávnostnej rozlúčky s brancami v Kokave nad Rimavicou, 15. 3. 1983.

(Pamätná kniha Zboru pre občianske záležitosti, Kokava nad Rimavicou 1983)

Posedenie s dôchodcami

Vedenie Slovenských závodov lehnuteckého skla v Uhľavci
č.č. ROH a ZO SZĽ uskutočnilo posedenie s dôchodcami
Prítomní na zúčastnili predstava MNO v Kokave nad Rimavicou s Edward
Pruv a členovia ZPOZ-u, ktorí odovzdali upomienkovú dielku a por-
uši občanom na dôchodku do budovnice v dňu dobrego zdravia

V Kokave nad Rim- Uhľavci - 4. septembra 1983

Za MNO:

Za SZĽS:

Uča [signature]
č.č. ROH [signature]

Za SZĽ:

[signature]

Z POZ:

[signature]

Kubincová Elna
Glungová Ana
Ruzičková Ján
Horečková Anna
Lebomorská Anna
Uhrinová Helena
Belaniová Maria

Horka
Stuhngová M
Horková Maria
Jarminec Mojim
Nováček Jozef
Horková Juba
Nováček Joz
Emba Dranka
Pachová Guľa
Juhonidesová An
Kováčková
Nováček Julena
Eibová J.
Kováčková Hela

Kromajer An
Kromajerová J.
Mládková Alžbeta
Sedláková Terezia
Langšová Elena
Langšová Hlora
Kučánková Mária
Kučánková Lenka
Jozefová Zuzana
Horečková Mamo
Horečková Jozef
Mária Marína
Anna Berničáková
Kučánková Anna

Zápis z posedenia s dôchodcami v Kokave nad Rimavicou, 4. 9. 1983.
(Pamätná kniha Zboru pre občianske záležitosti, Kokava nad Rimavicou 1983)

Slávnostné víťanie dieťaťa do života, Bratislava 1987.

(Súkromý archív Zuzany Beňuškovej)

Odborové rekreace v Československu v padesátých a šedesátých letech

Alžběta Čornejová

Kolektivně trávená dovolená organizovaná odborovými organizacemi patří k prožitkům, které si většina lidí starší a střední generace dosud pamatuje z vlastní zkušenosti. Mnohým se možná ani nezdá, že by něco takového patřilo do oddílu „historie“. Ovšem zájem badatelů i širší veřejnosti o problematiku trávení dovolených a volného času svědčí o opaku. Množí se názory, že odborové rekreace byly to jediné pozitivní, co odbory v době komunistické nadvlády dělaly pro své členy. Není to zcela pravdivé tvrzení. Odbory se snažily, kromě jiného, poskytovat pestrou škálu právního poradenství a sociální podpory a do jisté míry zaručovaly ochranu pracujících vůči zaměstnavatelům. Bohužel nyní se na odbory nahlíží s despektem a jejich činnost za minulého režimu je chápána tak, jako kdyby odborové hnutí těch čtyřicet jedna let fungovalo jen pod nadvládou KSČ. Odborové rekreace zůstávají zachovány v kolektivním povědomí, kromě již výše zmíněných osobních zážitků, nejspíše také díky filmům s revizorem Gustavem Andělem. Tyto dovolené však měly prozaičtější vývoj a méně zábavný průběh, jak se pokusím dokázat na následujících stránkách.

Myšlenka na pořádání kolektivně trávené dovolené se zrodila v dobách nacistického Německa. S tímto nápadem vystoupila organizace Kraft durch Freude (KdF, Radostí k síle), která byla založena v roce 1933 v Berlíně jako součást Deutsche Arbeitsfront (Německá pracovní fronta). KdF měla na starosti dohled nad využitím volného času – od dovolené přes divadlo po turistiku a sport. Volný čas musel být tráven účelně a stát měl mít ve všem poslední slovo. Navíc další povinností KdF bylo pečovat o vzdělávání dospělých a celého národa a tím přispívat k jeho stabilitě a „neporazitelnosti“. K tomu všemu měla dopomoci i obří střediska, kde by svou dovolenou trávilo 20 000 rekreatantů ročně. Plánováno jich bylo několik, nejznámější je Prora na Rujáně u Baltského moře, pět kilometrů od vyhlášeného střediska Binz. Tento záměr podporoval i Adolf Hitler, který řekl: „*Chtěl bych pro pracující dostatečně pestrou dovolenou a chci, aby na této dovolené užitečně trávili svůj volný čas. Přeji si to, protože pouze národ se silnými nervy, jeden národ, může úspěšně dělat velkou politiku.*“¹

1 SPURZEM, Peter: *Das „Paradies“ der „Volksgemeinschaft“*. Berlin, Stiftung Neue Kultur 2008, s. 34.

Dle dobové propagandy se měli Němci do budoucna oprostít od soukromých starostí. Hitler nepostupoval cestou sociální a historické revoluce, nýbrž formou rasové národního boje. Sliboval rovnost všech členů, rozumějme vůdce a jeho následovníků, bohatství Německa mělo růst na úkor poražených národů. Nacisté nezaručovali život v míru, ale spoléhali na „konzumentské štěstí“ přísliby osobních automobilů, ledniček, vícepokojových bytů a právě cestování s KdF. „*Když spíte, je to vaše soukromá věc, ale brzy se opět vzbudíte, stejně jako ostatní lidé, a uvědomíte si, že jste všichni vojáci Adolfa Hitlera. Doba, kdy si každý dělal, co chtěl, je pryč. Nezajímají nás liberální názory, protože voják musí poslouchat!*“, hlásala dobová propaganda.²

Výstavba obřího rekreačního střediska v Proře podle návrhu architekta Clemense Clotze byla zahájena roku 1936, ale kvůli přepracovávání původních plánů se stavět začalo až o dva roky později. Rozpoutání války v září 1939 pak stavbu definitivně zastavilo, zůstala zde pouze malá část dělníků, nuceně nasazených lidí z Československa, Polska, Ruska, Ukrajiny a Litvy. Za války sloužila Prora jako lazaret, v dobách NDR zde sídlila Národní lidová armáda. Několik kilometrů dlouhý betonový kolos v současné době pomalu chátrá. Je totiž natolik obrovský, že i jeho zbourání by stálo ohromné množství peněz.

O tomto projektu zcela jistě věděl i Reinhard Heydrich, zastupující říšský protektor v Čechách a na Moravě, který v zájmu zlepšení postavení dělníků – především zvýšení jejich výkonnosti a podpoře loajality k Říši – provedl řadu zajímavých opatření, k nimž patřilo mj. zajištění dodávek alespoň jednoho teplého jídla denně do továren, budování závodních kuchyní, později přiděly bot a zvýšené přiděly tuků. Ve své koncepci se opíral o sjednocené odbory – Národní odborovou ústřednu zaměstnaneckou (NOÚZ). Dělníkům se jejím prostřednictvím mělo dostat odměny, a sice pobytů na zotavenou v zařízeních, na které by jinak nemohli ani pomyslet. Heydrich inicioval proměnu prvotřídních hotelů na rekreační střediska. Jednalo se např. o hotely a penziony v Luhačovicích, Kdyni, Kokoříně, na Hrubé Skále, ve Starých Hamrech či Dolní Bečvě. První ročník pobytů ovšem odstartoval nedlouho před atentátem, a tak v následujících letech nesla zotavovací akce název *Odkaz Reinharda Heydricha*.³

Nacistické rekreační akce se velmi nápadně podobaly pozdějším komunistickým dovoleným. Souvislost zde není zcela náhodná, neboť na pobyty, které v době protektorátu organizovala NOÚZ, takřka bezprostředně navázalo Revoluční odborové hnutí (ROH). O této souvislosti se v žádném případě nehovořilo, rekreace byly nadále prezentovány jako výdobytek moderního socialistického systému.

2 Tamtéž, s. 8.

3 Všeodborový archiv Českomoravské komory odborových svazů (dále VOA ČMKOS), f. Národní odborová ústředna zaměstnanecká, inv. č. 102/18, kart. 207, Seznam objektů zotavovací akce.

Počátky odborové, kolektivně trávené dovolené jsou spjaty s obdobím bezprostředně po skončení druhé světové války. V květnu 1945 se hlavním odborovým orgánem stala Ústřední rada odborů (ÚRO), ta byla pověřena převzetím všech starších odborových svazů a spolků v českých zemích. Tehdy také odjížděli na dovolenou první rekreanti. Nemůžeme ještě hovořit o masově organizovaných akcích, jednalo se o bývalé vězně z koncentračních táborů a nacistických káznic. V létě 1945 se vyhledávaly první vhodné objekty v turisticky atraktivních oblastech, např. v Krkonoších, na Šumavě nebo v Jeseníkách. Přirozeně se jednalo o bývalé německé hotely či objekty po „zrádcích a kolaborantech“, které po odsunu německého obyvatelstva zely prázdnotou a bylo je možno koupit za pár set korun. Hotely a chalupy získávali noví majitelé s celým vnitřním vybavením. Záhy po převzetí hotelů docházelo ke změně jejich názvů. Hezký příklad se dochoval z Lázní Jeseník (Gräfenberg). Pověřený národní správce psal předsedovi ÚRO Antonínu Zápotockému a mimo jiné mu navrhoval, zda by mohl bývalý hotel Gräfenberger Hof přejmenovat na Pension Zápotocký, hotel Exner na hotel Marx atd. Zápotocký pojmenování hotelu po své osobě odmítl, argumentoval tehdy tím, že pomníky se mají stavět až mrtvým velikánům.⁴

Organizování rekreací se kvalitativně i kvantitativně změnilo po únoru 1948. Do této doby probíhala rekreace převážně ve smluvních podnicích, po převratu přešly zotavovny a další zařízení do správy ROH. Bylo zřízeno Ústřední rekreační oddělení, později Ústřední správa rekreační péče (ÚSRP) ROH, která měla na starosti vše týkající se dovolené. Tehdy se také odlišily tři základní typy dovolené: ústředně řízená výběrová rekreace (domácí a zahraniční), podniková rekreace a od roku 1955 pionýrská (dětská) rekreace. Akcent na zasloužený odpočinek po práci se stal nedílnou součástí oficiální propagandy. Volný čas se však neměl stát výhradní doménou jednotlivce, naopak měl být podřízen přísnému dohledu. Lepší možnosti regenerace sil po práci měli zaměstnanci ve zvýhodňovaných odvětvích, tedy v těžkém a těžebním průmyslu.

Domácí výběrová rekreace probíhala v tzv. výběrových zotavovnách a byla organizována Ústředním rekreačním oddělením. Byla určena především těm pracovníkům, kteří vykazovali skvělé pracovní výsledky a o několik desítek procent překračovali pracovní plán. Tito lidé měli pobyt za odměnu, tedy zdarma. Tak tomu bylo zejména v prvních letech. „*Na rekreaci patří jen nejlepší a nejzasloužilejší zaměstnanci: nejlepší pracovníci oborů, podniků, dílen a part, nejlepší úderníci a zlepšovatelé, výkonní zaměstnanci, pracující za zvlášť ztížených podmínek v těžkém a klíčovém průmyslu, vzorní dlouhodobí brigádníci v hornictví a hutnictví.*“⁵ Výběrová rekreace trvala zpravidla čtrnáct dní v létě a týden v zimě. Závodní rady obdržely od krajské odborové rady poukazy do

4 VOA ČMKOS, f. Antonín Zápotocký, inv. č. 23, kart. 1, Korespondence A. Z.

5 ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem. Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha, Academia 2014, s. 74.

zotavoven, které následně rozdělily mezi své členy vybrané na základě směrnic. Tento typ rekreace se odehrával bez účasti rodinných příslušníků, výjimečně a za poplatek s sebou bylo možno vzít partnera či partnerku. Bylo zakázáno brát na zotavenou děti, a to až do zavedení rodinné rekreace v roce 1960. Nicméně již na začátku padesátých let byly vytipovány zotavovny, kde byl pobyt dětí výjimečně povolen. Přesná pravidla organizace byla vždy stanovena ve směrnících vydávaných ROH.⁶

Rekreanti se na zotavené měli chovat jako „uvědomělí a ukáznění odboráři“. Do jaké míry byla tato výzva naplněna, se lze pouze domýšlet. Rekreace (letní i zimní) probíhala v atraktivních lokalitách – v Krkonoších, na Šumavě, v Orlických a Krušných horách, v Jeseníkách, Beskydech, Vysokých a Nízkých Tatrách. V severních a severovýchodních Čechách mělo ROH následující výběrové zotavovny: K. H. Mácha a Rudý říjen ve Starých Splavech, Mikoláš Aleš na Malé Skále u Turnova, Sedmihorky v Karlovicích, zámek Hrubá Skála či Zvonici v Kořenově.⁷

Dalším „podtypem“ ústředně řízené rekreace byla rekreace kulturní. Trvala zpravidla týden a byla pořádána pro lidi, kteří žili daleko od velkých měst. Zájemce mohl během ní navštívit různé galerie, muzea, divadla, kina, kulturní památky. Účastníci takové rekreace v Praze byli ubytováni v Domě rekreace na Poříčí, kde je dnes luxusní hotel Imperial s vyhlášenou gastronomií.

Měnová reforma v roce 1953 měla obrovský a pro mnoho lidí tragický dopad na jejich finanční situaci, jistý posun zaznamenalo i organizování rekreací. Jednak byl zrušen přidělový systém, dále mezi roky 1954 a 1955 došlo k úbytku počtu rekreatů, protože některé zotavovny byly předány do služeb veřejného cestovního ruchu.

Významným momentem bylo zkrácení pracovní doby ze čtyřiceti osmi na čtyřicet šest hodin týdně, takže opět o něco přibýlo volného času. Stalo se tak v roce 1956, kdy došlo k protikomunistickým povstáním v Maďarsku a Polsku. Československu se nepokoje vyhnuly, ale vláda i stranické vedení se případných projevů nespokojenosti obávaly, a proto došlo k určitému uvolnění. Změnu politiky komunistických stran přinesl i projev Nikity Sergejeviče Chruščova na XX. sjezdu KSSS v únoru téhož roku, v němž podrobil kritice svého předchůdce Stalina a nasměroval komunistické strany k boji proti důsledkům kultu osobnosti.⁸

Šedesátá léta 20. století přinesla v oblasti rekreací výraznou změnu. Důležitým zlomem se stalo zavedení rodinné rekreace, k němuž došlo již v roce 1960. Ještě před schválením tohoto opatření byla v osmi zotavovnách na zkoušku povolena účast dětí ve věku od tří let. Děti do sedmi let nepotřebovaly poukaz, cena činila cca 20 Kčs na den. Starší děti už jezdily na poukaz stejně jako dospělí. Někteří členové Ústřední

6 Tamtéž, s. 72–80.

7 SEKEROVÁ, Drahomíra: *Popisník zotavoven výběrové rekreace ROH*. Praha, Práce 1986, s. 71–86.

8 ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem*, s. 82–88.

radly odborů se zavedením rodinné rekreace nesouhlasili, obávali se hlavně toho, že se sníží organizování kolektivního života a vzroste vybírání dovolené v době hlavních prázdnin. Navíc chování některých rekreantů mohlo podle nich mít nepříznivý vliv na vývoj dětí. Definitivně byly rodinné rekreace schváleny 11. října 1960. Vzhledem k tomu, že se zvýšil počet účastníků domácí rekreace, stavěly se nové objekty. Dalším plusem bylo, že se rekreace mohli účastnit, pokud to kapacita objektu dovolovala, i samoplátci (tzn. osoby, které nebyly vybrány a hradily si plnou cenu poukazu).⁹

Na jaře roku 1966 zintenzivnila debata (která probíhala již pár let předtím) o volném víkendů. Byla zavedena jedna volná sobota v měsíci (původně se uvažovalo také o pondělí – to jistě proto, aby nové volno nepřipomínalo „anglickou“ sobotu), od června téhož roku již byla volná každá sudá sobota. Pětidenní pracovní týden, jak ho známe dnes, definitivně ustanovila vyhláška ministerstva práce a sociálních věcí z 10. června 1968. Díky zavedení volného víkendu se zvýšilo množství volného času a lidé získali nový prostor k jeho využívání (např. nastal velký rozvoj chataření a chalupaření či víkendových rekreací). Je ale třeba připomenout, že ne všechny soboty měly být napříště zcela volné. Před rokem 1989 vedení státu vyhlášovalo tzv. pracovní soboty, údajně náhradou za pracovní dobu zameškanou o svátcích. Ekonomický efekt byl však pramalý, vznikala spíše chaos.

Socialističtí pracující se nemuseli spokojit jen s výběrovými, centrálně organizovanými rekreacemi. Mnoho podniků nabízelo svým zaměstnancům možnost strávit dovolenou v rámci podnikových rekreací v menších, závodních zotavovnách (podnikových chatách) s nižším počtem lůžek. Chaty, sruby nebo stanové tábory vybavovaly podniky podle svých možností. Je jasné, že hutě, doly nebo strojírny disponovaly většími finančními prostředky a jejich rekreační zařízení byla luxusnější; od šedesátých let měli možnost zotavovat se i u jižních moří: v Bulharsku, Rumunsku či Jugoslávii.

I domácí podnikové objekty se samozřejmě nacházely v turisticky exponovaných oblastech. O závodní rekreace byl po celá padesátá i šedesátá léta poměrně velký zájem, na což mohla mít vliv i kratší doba pobytu (6–8 dní) a zejména možnost rekreace rodinné, a to ještě před zavedením tohoto typu výběrových rekreací v roce 1960. Zpočátku se prováděl také přísnější výběr účastníků (nejlepších pracovníků), tento aspekt během pozdějších let ustupoval do pozadí a v šedesátých letech rekreační komise už jen zajišťovala distribuci poukazů.

Nejvíce rekreačních objektů vždy patřilo preferovanému Svazu zaměstnanců v hornictví. V padesátých letech měl hned devět zotavoven: zotavovnu Dukla ve Špindlerově Mlýně (dnes hotel Palace Club), Devět Skal v Milovech na Českomoravské vysočině, Šumavanka u Babylonu (Český les), Na Výsluní v Rožnově pod Radhoš-

9 VOA ČMKOS, f. ÚRO – Předsednictvo, inv. č. 326/2/7, kart. 47, Usnesení Předsednictva ÚRO k zavedení rodinné rekreace v rámci výběrové rekreace v roce 1960, s. 1.

těm či Budovatel' ve Starém Smokovci ve Vysokých Tatrách. Do poloviny padesátých let platil přísný zákaz poskytovat cokoliv ze služeb závodní zotavovny tzv. pasantům (průchozím návštěvníkům). Poté bylo povoleno podávat jim jídlo, nápoje, a pokud to kapacita umožňovala, pronajímat i pokoje.¹⁰

Na rekreaci se volily rekreační komise, které po návratu z dovolené podávaly zprávu o průběhu pobytu. Protože byly často stylizovány nezkušenými „reportéry“, jejich sdělení nepostrádají určitou dávkou komiky. To jistě platí i o následující zajímavé zprávě o průběhu dovolené v zotavovně Šumavanka u Babylonu u Domažlic: „Účastníci si stěžují, že nepříjemnou skutečností pro ně bylo, že za chladných a deštivých večerů nebylo možno shromážďovat kolektiv účastníků a provádět kulturně masovou práci i společenskou zábavu. Většina rekreatantů trávil čas ve svých pokojích neb sousedních restauracích, což budilo špatný dojem domácího občanstva, jelikož to vedlo i k případům opilství.“¹¹

Textilana, někdejší největší textilní závod v současném Libereckém kraji, měla své oblíbené podnikové rekreační středisko v Jinolicích v Českém ráji. Sloužilo nejen aktivním zaměstnancům, ale i důchodcům. Dalším cílem podnikových rekreací bylo později Bulharsko, konkrétně Emona, kde zaměstnanci trávili dovolenou ve stanovém táboře.

O zážitcích z rekreačních středisek se pravidelně objevovaly zprávy jejich návštěvníků na stránkách podnikového časopisu *Vlna* (později *Vlnář*).¹² V jeho druhém čísle z roku 1946 popisuje muž s přezdívkou Horal svůj prožitek z výletu do Krkonoš. Tehdy akci organizovala „závodní UNRRA“: „[...] Za vydatného deště dojeli jsme do Špindlerova Mlýnu. Krásné boudy, všude plno lidí, bohatých i chudších, ale všech, zdá se spokojených, čerpající zde sílu i radost do další práce. [...] A protože přišlo, vyskytly se hlasy z naší výpravy vrátit se domů. A tak se demokraticky hlasovalo tajně na lístcích zhotovených z ubrousku. [...] Hlasování velkou převahou vyznělo zůstat, nejlepší znamení, že se výlet líbil. [...] A jeden poznatek: Naše hory nepatří již jen vrstvám zámožným. Viděli jsme výpravy z jiných závodů, stejně jako naše, v závodních nákladních automobilech, dělníků i úředníků, a konstatovali jsme, že ceny jsou dokonce až překvapivě nízké, vždyť večere míchané brambory a párek v rohlíku za 13 Kčs není jistě nic předraženého, uvážíme-li, že jde o Krkonoše.“¹³ Z této poněkud delší ukázky je snad patrné nadšení z prvních rekreačních akcí.

Vedle domácí výběrové a závodní rekreace organizovalo ROH také dovolenou v zahraničí. S určitostí (dle dochovaných pramenů) víme, že se rekreace v cizině konala v roce 1947, což ovšem neznamená, že by neprobíhala už předtím. Na zahranič-

10 ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem*, s. 99–101.

11 VOA ČMKOS, f. Ústřední výbor odborového svazu zaměstnanců v hornictví, inv. č. 2, kart. 57, Zotavovna Šumavanka – stížnost účastníků, nestránkováno.

12 BERGMANOVÁ, Vlasta: *Textilana v obrazech a datech*. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2008, s. 148.

13 HORAL: Krkonoše našima očima, in: *Vlna – Měsíčník národního podniku České vlnářské závody Liberec*, 1946, roč. 1, č. 2, s. 14–15.

ní rekreaci se oproti domácí dostalo ještě méně účastníků, což vysvětlovaly směrnice z roku 1948, kde se jako hlavní důvody uváděly problémy finanční, devizové a dopravní. Jak bylo zejména v raných padesátých letech zvykem, zdůrazňovala se striktní výběrovost zaměstnanců. Údajně se nemělo stát, aby se na dovolenou dostal jedinec, který sice pobyt plně uhradil, ale neprošel „selekcí“ závodních skupin ROH. Přednost dostávali ti, kteří dovolenou u moře potřebovali ze zdravotních důvodů. Uchazeči se hledali mezi „*nejuvědomělejšími a nejaktivnějšími členy naprosto státně spolehlivými, plně oddaným lidově demokratickému socializujícímu zřízení*“.¹⁴ Na dovolenou vyjížděla i pracující mládež ve věku od patnácti do osmnácti let. Účast rodinných příslušníků byla velmi omezená, jednalo se o partnera či partnerku vybraných jedinců, pokud ovšem potřebovali pobyt ze zdravotních důvodů. Účast dětí byla zcela vyloučená. Jak ale bývalo v oněch dobách zvykem, různí funkcionáři měli přístup k rekreačním pobytům usnadněný. Poplatky za rekreaci v cizině byly přirozeně vyšší než za domácí rekreaci. Pobyt v zahraničí nemohl být poskytován zdarma, ale část ceny mohl hradit zaměstnavatel, pouze nekrytou část platil zaměstnanec.

Rekreanti vyjížděli na dovolenou do spřátelených socialistických zemí, tedy do Jugoslávie (do roztržky se SFRJ v roce 1949, poté až v šedesátých letech), NDR, Polska, Maďarska, SSSR, Rumunska, Mongolska, Bulharska atd. Pokud byl rekreant vybrán na zahraniční dovolenou, obdržel pokyny pro účastníky rekreačního zájezdu do zahraničí, dále poukaz na zájezd s úvěrovou stvrzenkou a složenku na zaplacení kapesného. Rekreanti byli na místo pobytu (stejně jako u rekreace domácí) dopravováni vyhrazenými vlaky, autobusy či letadly. Pečlivě hlídaná byla finanční stránka věci. Na osobní útratu (kapesné) si rekreant musel poukázat určitou částku složenkou na účet Ústředního rekreačního oddělení. Pro dovolenou v Maďarsku v roce 1948 činila částka 650 Kčs, za které rekreant na místě obdržel 150 forintů. Přísně zakázán byl vývoz československých peněz, stejně tak se nesměly vyvážet žádné věci vyjma cestovních potřeb. To vše pod pohrůžkou trestního řízení. Věci dovážené do ČSR nesměly překročit limit 500 Kčs.¹⁵ Veškeré dovezené zboží se stejně jako v případech jiných zahraničních výjezdů zapisovalo do tzv. celních prohlášení a příslušní celní úředníci na hranicích pravdivost těchto zápisů bedlivě kontrolovali. Zahraniční rekreace byla především výměnná, to znamená, že kolik československých odborářů vyjelo za hranice, zhruba tolik jich přijelo do ČSR ze spřátelených zemí.

V šedesátých letech můžeme zaznamenat jisté uvolnění i v oblasti zahraničních rekreací. Usnesení politického byra ÚV KSČ z 10. února 1960 umožnilo Ústřední radě odborů a příslušným ministerstvům organizovat zájezdy odborářů, především

¹⁴ ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem*, s. 133.

¹⁵ VOA ČMKOS, f. ÚRO – Kulturní oddělení, nečíslovaný karton označený Rekreace – formuláře, Pokyny pro účastníky rekreačních zájezdů v roce 1951, nestránkováno.

z dělnických profesí, z kapitalistického Západu. V těchto dělnických zájezdech se nemalou měrou angažovala i cestovní kancelář Čedok. Zájezdy byly cenově výhodné, zahrnovaly ubytování, stravování, dopravu do ČSR a zpět či návštěvy různých podniků a exkurzí.

Od roku 1961 se zvýšil rozsah zahraniční rekreace díky zakoupení zhruba 10 tisíc pobytů od Čedoku, a tak se do ciziny vypravilo více československých odborářů. Dalším zajímavým faktorem bylo zavedení tzv. akcí sociální turistiky, navazující na dělnické pobyty. Sociální turistiku organizovala Ústřední rada oborů společně s Ústřední správou rekreační péče od roku 1964. Na základě tohoto rozhodnutí se do ČSR mohli vypravit turisté ze Západu, stejně tak Čechoslováci mohli vyjet do „kapitalistických“ zemí (tedy ne již pouze dělníci). Zahraniční turisté absolvovali, mimo poznávání krás Československa, besedy s funkcionáři odborů. Vedoucí zájezdů do zahraničí schvalovalo kulturní oddělení Ústřední rady odborů a Ústřední správa rekreační péče, přihlíželo se zejména kádrové „bezúhonnosti“ a zkušenostem a jazykovým znalostem jednotlivých adeptů. I průvodci Čedoku provázející naše turisty na Západ museli být pečlivě prověřeni a nadto měli často vykonávat dozor nad svými svěřenci.

Bylo obnoveno přátelství s Jugoslávií, kam turisté opět s oblibou vyjžděli, ovšem za pevně stanovených devizových předpisů a kontrol. Zahájila se výstavba nových rekreačních objektů, například kdysi mezi českými rekreanty proslulého hotelu Plavi Horizont v Bečiči u Tivatu v Černé Hoře. Počet účastníků zahraniční rekreace se tak zvýšil. Závodní výbory stále více vysílaly na dovolenou manželské dvojice. Objevily se námitky proti sociálnímu složení rekreačních zájezdů, jezdilo totiž stále méně dělníků.

Pro rok 1968 plánovala ÚSRP dodržet dosavadní formy zájezdů, tedy zájezdů do socialistických zemí, kde byla rekreace výměnná, turistických zájezdů (tematických, např. do SSSR), dále se objevila možnost pobytů „na vodě“ – na palubě zájezdní lodi ROH Družba, jež vozila turisty do Jugoslávie či Maďarska. Kromě výše zmíněných variant si mohl zájemce rozšířit obzor i v kapitalistických zemích, a to v Rakousku či Itálii.¹⁶

Velice důležitou součástí rekreačních pobytů byla, zejména v počátečních letech, přesná organizace volného času. Ten se měl trávit především kulturně a při zdravém pohybu. O to se měli starat příslušní školení referenti: kulturní a sportovní. Na výběrových domácích i zahraničních rekreacích to byli vesměs stálí zaměstnanci ROH. V případě sportovních referentů se požadovala hlavně tělesná zdatnost a znalost sportů, které přicházely v úvahu; v létě volejbal a plavání, v zimě lyžování. Kulturní referenti museli být politicky na výši, bylo totiž zvykem zařazovat i jakési zpravodajské pětiminutovky. Všichni referenti pak museli být komunikativní a museli umět

¹⁶ ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem*, s. 140–145.

pracovat s kolektivem. Společenská zábava v zotavovnách měla především „spojovat lidi, sjednotit je na základě společných zájmů, pobavit je, vyprovokovat jejich aktivitu, ale také – a na to nezapomínejme, přinést zdroj poučení [...] Nejvýznamnější úlohu v úsilí společnosti o ovlivnění oddechu, zábavy a rekreace má kulturně výchovná činnost jako taková“.¹⁷

Snad každé rekreační zařízení disponovalo sportovním náradím a náčiním, které si mohli ubytovaní zdarma zapůjčit, stejně tak různými společenskými hrami (šachy, dáma, karty) a samozřejmě knihovnou. Existovala přesná doporučení, jak vybírat vhodné knihy a noviny, hudbu či filmy. Účastníci rekreace si mohli, pokud byla zotavovna vybavená hudebním koutkem, zahrát na nějaký hudební nástroj. Doporučoval se také poslech gramofonových desek, především českých klasiků – Smetany, Dvořáka, Fibicha atd., a samozřejmě děl ruských, sovětských a dalších světových autorů. I promítání filmů, později sledování televize a poslech rozhlasu v klubovnách a společenských místnostech měly výchovné cíle. Velice oblíbené byly podvečerní besedy. Rekreati mnohdy se skutečným zájmem naslouchali výkladu přizvaných hostů. Populární bylo zejména vyprávění členů Horské služby o nebezpečí hor (především v Krkonoších a Vysokých Tatrách), dále byli zvaní pamětníci, seznamující se zajímavostmi kraje, kde zotavená probíhala, místní výtvarníci i znalci hub.

Rekreati si program mohli sestavit sami, v tom případě se ovšem mělo dbát na to, aby se nezpívaly odrhovačky a nepředváděly dvojsmyslné scénky. Téměř obligatorní byly na výběrových rekreacích úvodní (seznamovací) a závěrečné večírky s hudbou a tancem. Na nich byla účast prakticky povinná.

Zajímavou skutečností je, že na přelomu čtyřicátých a padesátých let se mohli rekreati setkat s Vlastou Burianem. Slavný herec byl po válce obviněn z kolaborace s nacisty a herecká činnost mu byla zapovězena. Putoval tedy autem po horských chatách, zejména v Krkonoších, a de facto pokoutně si přivydělával hraním scének. V roce 1950 sekretariát ÚRO projednával, zda by bylo možné uzavřít s Vlastou Burianem pracovní poměr na dobu jednoho měsíce. Jeho měsíční plat byl stanoven na 10 000 Kčs za patnáct celovečerních vystoupení. Před měnovou reformou to nebyl nijak závratný honorář. Sekretariát ÚRO s uzavřením pracovního poměru nesouhlasil, povolil však, aby byl Burian za činnost, kterou pro ÚRO vykonal, honorován.¹⁸ Stejným způsobem jako Burian se v tuto dobu živil i herec Dalibor Pták.¹⁹

Neméně důležitou součástí rekreace byl sport. V něm se dala využít tehdy velmi podporovaná soutěživost. Doporučovaly se pravidelné ranní rozcvičky, které měly probíhat před snídaní nejlépe venku v okolí zotavovny, účast rekreatů na nich byla dobrovolná. Rozcvička měla obsahovat až deset různých cviků, zakončená byla chů-

17 Tamtéž, s. 153–156.

18 VOA ČMKOS, f. ÚRO – Sekretariát, inv. č. 350, kart. 10, Služební poměr s Vlastou Burianem, s. 9.

19 Dalibor Pták (1894–1960) byl český herec, který si se svým dlouholetým přítelem Burianem zahrál v epizodních rolích např. ve filmech *Funebrák* či *Přednosta stanice*.

zí, při níž si mohli rekreatanti zpívat nějakou veselou písničku. Do sportovní výchovy se zařazovaly prvky lehké atletiky, jako běh a skok, a koupání spojené s plaveckým výcvikem. U zotavoven nechybělo hřiště na volejbal a popularitě se těšily ruské kuželky.

Pro ty méně zdatné zbývala turistika. Pokud byl rekreatant „zdatný turista“, mohl získat ocenění v podobě odznaku „Rekreační kilometry“. Nešlo ale o nijak enormní výkon: odznak dostávali ti, kdo za týden ušli dvacet kilometrů. Každý výlet byl předem naplánován, zájemci byli seznámeni s trasou a její náročností. Na rekreacích se pořádaly i půldenní či jednodenní zájezdy spojené s poznáváním památek v okolí.

Posledním, ale nezanedbatelným typem rekreace byla dětská nebo také pionýrská rekreace. Zásadním datem pro pořádání pionýrských táborů bylo 9. září 1955, kdy vláda schválila, že dětské tábory budou spadat především do péče ROH.²⁰ Tábory samozřejmě organizovala i jiná uskupení, například ministerstvo vnitra a Československý červený kříž, ovšem v počtu účastníků jasně vedlo ROH. V roce 1965 se pionýrských táborů ROH zúčastnilo 294 017 dětí, akce pořádané ministerstvem vnitra navštívilo 2 500 dětí.²¹ Pionýrské tábory v podstatě navazovaly na akce, které připravovalo v meziválečném období hnutí skautů (junáků). Po nástupu komunistů k moci byli skauti zakázáni a stejně jako v období druhé světové války tvrdě perzekvováni. Někteří členové tohoto nyní nežádoucího sdružení mohli působit i jako vedoucí na pionýrských táborech a pokračovat v práci s dětmi. Byly to však spíše výjimky. Na to, že tábory mají kořeny v období první republiky, se vůbec neupozorňovalo. Dětské pobyty se prezentovaly jako výdobytek nového socialistického společenství, což zahrnovalo i povinné penzum ideologických frází, kterými, zejména v padesátých letech, vedoucí „krmili“ své svěřence.

Nejčastější formou dětské rekreace byly letní, zpravidla třítydenní pobyty nejčastěji ve stanových táborech, ale i ve srubech či různých jiných podnikových zařízeních. Mládež si měla především utužit zdraví, ale také se naučit žít v organizovaném socialistickém kolektivu. Dětská rekreace se však stala i praktickým opatřením. Od padesátých let prudce vzrostla zaměstnanost žen (dle statistik tvořily až 42 % všech zaměstnanců), i prarodiče mnohdy ještě pracovali, tudíž tábory skýtaly vítanou možnost trávení letních prázdnin.

Na pořádání táborů dohlížela Ústřední správa rekreační péče, organizační pokyny byly uvedeny ve směrnících vydávaných na každý rok. Zúčastnit se jich směly děti od sedmi do čtrnácti let, po příjezdu na místo je rozdělili do skupin podle věku.²²

20 BARTONÍČEK, Stanislav: Význam a poslání pionýrských táborů, in: *Pionýrské tábory ROH*. Praha, Práce 1957, s. 4.

21 VOA ČMKOS, f. ÚRO – Předsednictvo, inv. č. 436 I/1, kart. 82, Pionýrská rekreace v roce 1965.

22 První skupinu tvořily děti od sedmi do devíti let, druhou od devíti do jedenácti let, poslední skupinu pak mládež od jedenácti do čtrnácti let. Třetí skupina měla již oddělené ubytování pro chlapce a dívky. Kolektiv autorů: *Pionýrské tábory o hlavních prázdninách v roce 1957. Směrnice pro organizaci pionýrských táborů*. Praha, Práce 1957, s. 1.

Zejména v padesátých letech byl výběr dětí na tábor značně byrokratickou procedurou. Rozhodující slovo v tom, kdo bude vybrán, měl příslušný závodní výbor, poté třídní učitel předal vyplněnou přihlášku řediteli školy, který vše projednal s pedagogickou radou a vedoucím pionýrské skupiny Československého svazu mládeže. Přihlíželo se k prospěchu dítěte, ale také k jeho „bezúhonnosti“. Stejně bezúhonní, především politicky a kádrově, museli být jeho rodiče.²³ Stejně jako v případě rekreace pro dospělé však nebyla výše uváděná ustanovení směrnice vždy tak přísně dodržována, záleželo na konkrétních okolnostech.

V roce 1957 neměla cena za pobyt za žáka překročit 500 Kčs (připomínám, že se jednalo o tři týdny), režijní příspěvek poskytovaný ústředními výbory odborových svazů činil 250 Kčs, dalších 100 Kčs platil závodní výbor. Zbytek částky hradili rodiče, přičemž se dbalo na to, aby jejich příspěvek nikdy nepřekročil částku 150 Kčs, pobyty tedy byly i finančně výhodné.²⁴

Na programu měly děti v jednotlivých oddílech kromě výchovných her také pracovní výchovu (veřejně prospěšnou práci). Ta však nesměla trvat déle než dvě hodiny denně, a tak většinou uklízely prostory tábořiště nebo vypomáhaly při zemědělských pracích. V padesátých letech také pomáhaly při sběru mandelinky bramborové, již tehdejší propaganda líčila jako nebezpečného imperialistického brouka. Motivaci dětí k plnění úkolů a účasti na hrách zvyšovala možnost získat některý z odznaků: Mladý turista ČSR, Mladý plavec, Mladý technik, Mladý mičurinec, Buď připraven ke zdravotnické obraně (BPZO), Buď připraven k práci a obraně vlasti (BPPOV). První tři, o které se děti ucházely z přirozeného zájmu, se pochopitelně těšily větší oblibě než ty zbývající. Všechny akce v táboře se měly odehrávat pod záštitou pionýrských symbolů, zejména praporu, s pionýrskými šátky na krku, někdy se doporučoval i doprovod trubky a bubínku.²⁵

V šedesátých letech nastalo, stejně jako u ostatních typů rekreace, určité uvolnění ideologických pravidel, děti si spíše užívaly pobytu v přírodě a zábavných her bez povinné politické výchovy. Novým prvkem se stala městská pionýrská rekreace, obdoba dnešních příměstských táborů, kdy děti neodjížděly z města, ale přes den se věnovaly pestrému programu, který pro ně vymysleli vedoucí.²⁶ Kladl se také větší důraz na turistiku a pohybovou činnost, oblíbené byly zejména putovní tábory (např. přechod Tater), přihlíželo se více k zájmům účastníků. Takové pobyty mohly mít jednotnou tematickou náplň – účastníci se ocitli třeba na Divokém západě, inspirování tehdy populárními příběhy Karla Maye o Vinnetouovi a Old Shatterhandovi.

23 Tamtéž, s. 3.

24 Tamtéž, s. 15.

25 SPALOVÁ, Gabriela: Výchovná práce v pionýrském táboře, in: *Pionýrské tábory ROH*. Praha, Práce 1957, s. 23–39.

26 VOA ČMKOS, f. ÚRO – Předsednictvo, inv. č. 379/II/2, kart. 64.

Velký důraz se kladl i na stravování. Děti si na táborech měly nejen odpočinout a načerpat nové síly, ale zejména v poválečných letech i přibrat na váze. Během pobytu se proto vážily a váhové přírůstky se průběžně zapisovaly. Strava se podávala pětkrát denně, po snídani následovala první svačina, oběd, druhá svačina a večeře. Vydávaly se odborné příručky, které stanovovaly, jak má vypadat nejhodnější strava pro malé pionýry. Přísné hygienické podmínky měly zaručit čistotu a čerstvost připravovaných pokrmů, jak tomu však bývá, ne vždy se normy dodržovaly. Samozřejmostí bylo vyvěšování jídelních lístků. Děti si mohly dopřát třeba dušené hovězí maso, roštěnky, dušené telecí maso, vepřový řízek, pečené kuře či (již od padesátých let) dnes tolik populární i proklínaný smažený sýr. Zdravotníci, přítomní na každém táboře, ve svých zápiscích uváděli, že by se mělo více dohlížet na to, co si děti s sebou na tábor přivážejí a co jim rodiče posílají poštou. Měli na mysli především velké množství sladkostí a pamlsků.²⁷ Různé pochutiny totiž děti na táboře dostávaly za úspěchy v soutěžích.

„Venku byla zima a uvnitř vepřo-knedlo-zelo, ale hlavně knedlo, co se na talíř vešlo, pro 180 dětí z 20 kil mouky. [...] Osmnáct dnů budou děti v pionýrském táboře. Když jsem tam byl, měly zrovna týden za sebou. To už byly uděleny první pochvaly v podobě čokolád, karamelů a tatranečků. Sladko v puse měl III. oddíl za úpravu doskočiště a VII. oddíl za úpravu prostoru před vlajkou. Ale také trestné body byly rozdány. Po nich sladko v puse nebylo, spíš hořko z ostudy po pohledech kamarádů. Ale ani bez toho by se tábor neobešel. O zábavu je v táboře vždycky dobře postaráno a poslední týden zvlášť. V neděli byl na programu celodenní výlet, v půlce týdne sportovní olympiáda, v pátek velký táborák a v sobotu dětský den se soutěžemi, s odpoledním karnevalem a průvodem masek.“²⁸ Tato citace z kroniky podnikového pionýrského tábora v Jinolicích, kde trávily prázdniny děti zaměstnanců Textilany, snad názorně dokládá výše napsané.

Obecně se pionýrské tábory těšily velké oblibě, jak u rodičů, tak především u dětí. Pamětníci, kteří tábory zažili i v tuhých padesátých letech, se shodují, že si užívali především příjemný pobyt v přírodě s kamarády, ideologii, byla-li jim podsouvána, příliš nevnímali. Záleželo hlavně na vedoucích, kteří byli buď zapálení, nebo se o politice zmínili jen z povinnosti. Pionýrské tábory se tedy příliš nelišily od těch dnešních, jisté je, že většina tehdejších dětí na ně vzpomíná ráda.

Odborové rekreace bezpochyby patří k nepominutelným fenoménům minulé doby. Jednalo se o levnou alternativu dovolené, pro mnoho lidí znamenaly mnohdy jedinou možnost, jak se podívat do zahraničí. Možná že určitá ostalgie, která je dnes u nás patrná, zejména z množství televizních pořadů, způsobila, že o problemati-

27 KLIMENTOVÁ Marie – MORAVEC, Rudolf: *Stravování a hygiena v pionýrských táborech ROH*. Praha, Práce 1959, s. 177–190.

28 šifra (on): Za reportáží do Jinolic. Křiklouni od Oborského rybníka, in: *Vlnář – Časopis pracujících národního podniku Textilana, závody Václava Kopeckého v Liberci*, 1965, roč. 16, č. 27, s. 3.

ku rekreací je stále větší zájem. Vznikají absolventské práce s podobnou tematikou, v nichž se využívá metody orální historie, takže se nejspíš brzy dočkáme zveřejnění autentických vzpomínek lidí, kteří výše popsané události sami zažili. Snad pak tyto pobyty uvidíme z trochu jiné perspektivy, než jak je ztvárňují filmy o revizoru Andělovi, kterými nás televize „krmí“ minimálně třikrát (až desetkrát) do roka. A pak, nesmíme zapomínat ani na nezanedbatelný faktor skupinového chování: lidé v různých dobách a v různých režimech velmi rádi podléhají masové zábavě všeho druhu, pokud jim ji někdo organizuje, tím spíše, je-li jim poskytována za více než přijatelnou cenu.

Kuranstalt Š e t ř í m e p a p í r r e p u b l i c e .

Gräfenberger Hof

Gräfenberg bei Freiwaldau Ost, Sudetenland

Besitzer: M. & H. Müller. Ganzjährig geöffnet! Fernsprecher: Freiwaldau Nr. 126. Bankverbindung: Städtische Sparkasse Freiwaldau.

Rekreační podniky Ústřední rady odborů v Gräfenberku, tel. č. 109.

František B o l e k, národní správce.

Č. j. 39/45

Vážený soudruh

Antonín Zápotocký,
předseda ÚRO

v P r a z e .

Jsem jmenovaný národním správcem v zastoupení ÚRO v podnicích lázní Gräfenberg: Pension Gräfenberský dvůr - Hotel Exner Vila Zusi - Pension Silesia.

Jelikož pojmenování podniků nevyhovuje dnešní době proto činím návrh ku přejmenování Gräfenberského dvora na Pension " Z á p o t o c k ý ".

Po mé dobré úvaze rozhodl jsem se Vás požádati zda-li svolíte by podnik nesl Vaše ctěné jméno jako čelného odborového pracovníka z řad pracujících lidu.

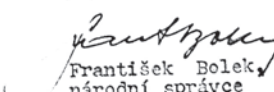
Zároveň mám návrh na přejmenování dalších podniků Hotel Exner na Hotel "Marx" a Vila Zusi na Vila Anežka.

Obracím se na Vás jako předsedy ÚRO zda souhlasíte s přejmenování jmenovaných podniků, poněvadž dle směrnic národních správců mají býti podniky přejmenovány.

Jsem velmi rád, že mně byla dána možnost vedení rekreačních podniků ÚRO a vynasnažím se aby moje zkušenosti ve svém oboru hotelovém i restauračním uplatňoval, posloužil pracujícím lidu. Bude mým potěšením, budoucí dělníci z Gräfenberku odjížděti se spokojenosti. Hlav-^{stíc}bu se zajímáti o vědeckou výživu pracujících jako horníků, kováků a u jiných pracujících.

Očekávám Vaši odpověď

P r á c i č e s t

František Bolek,
národní správce
podniků ÚRO.

V Gräfenberku, dne 19. září 1945.

Takřka ihned po skončení druhé světové války se objevily snahy přejmenovat zotavovací zařízení, zde konkrétně v Lázních Jeseník (tehdejším Gräfenbergu). Žádost národního správce Lázní Gräfenberg Františka Bolka předsedovi Ústřední rady odborů Antonínu Zápotockému o souhlas s přejmenováním rekreačních zařízení spadajících do tohoto podniku, 19. 9. 1945.

(VOA ČMKOS, f. Antonín Zápotocký, inv. č. 23, karton č. 1, Korespondence A. Z.)

Zejména v první půli padesátých let na rekreaci vyjížděli dělníci z tehdy preferovaných odvětví, především horníci a slévači.

(VOA ČMKOS, sbírka plakátů, plakát Nejlepším v práci rekreaci, r. 1954, bez uvedení autora)

ZAHRA NIČNÍ REKREACE PRO NEJLEPŠÍ Z NEJLEPŠÍCH!

Polské, bulharské, maďarské a rumunské odbory provádějí výměnnou rekreaci nejzasloužilých pracovníků s československými odbory.

K Baltickému i Černému moři jezdí dnes na zotavenou ti, kteří si toho svými vynikajícími výkony při výstavbě socialismu zaslouhují.

Písečná pláž v Miedzyzdrojach i písečná pláž ve Varně u Stalínu jsou nejvyhledávanějšími místy našich rekreatantů.

Zahraníční rekreace posiluje mezinárodní solidaritu pracujících.

PRŮKOPNÍCI SOCIALISTICKÉ PRÁCE NA REKREACI ROH

Na zahraniční rekreaci se jezdilo především do spřátelených socialistických zemí.
(VOA ČMKOS, sbírka plakátů, plakát Zahraniční rekreace pro nejlepší z nejlepších, r. 1953, bez uvedení autora)

Letní rekreace v Hamru na
Jezeře, 9. 6. 1953.
(VOA ČMKOS, sbírka fotografií,
foto Hanka 40/1880)

Rekreanti hrají volejbal před
zotavovnou Morava v Tatranské
Lomnici, 1951.
(VOA ČMKOS, sbírka fotografií,
foto Hanka 34/1638)

Odpolední odpočinek na zimní rekreaci v Harrachově, 1956.
(VOA ČMKOS, sbírka fotografií, foto Hanka 84/3985)

Seznamovací večírek v zotavovně Pětiletka ve Špindlerově Mlýně na jedné z dobových pohlednic.
(Osobní archiv Alžběty Čornejové)

Na cestě k lidovému vozu

Stručná charakteristika československého a amerického automobilového průmyslu od počátku hospodářské krize po období revolučních technologických změn v šedesátých letech 20. století

Michal Ulvr

Motto: „*Prosím vás, co by vám řekli v ulici? Amerika by vám kádrově udělala takovou bouli, že byste ani nezavřel občanskéj průkaz.*“

Josef Kemr ve filmu *Král Králů*

Automobil. Pro většinu světové populace po druhé světové válce nespelnitelný sen, pro jiné ovšem samozřejmost, a dokonce životní nutnost. První dvě poválečné dekády do značné míry charakterizuje snaha o vývoj snadno dostupného a lehce vyrobitelného dopravního prostředku pro masu. Soukromá doprava představovala dostatečně nevyužitý trh a potenciálně i trh velmi lukrativní. Je velice zajímavé, že se během padesáti let od konce druhé světové války objevilo množství diametrálně odlišných představ, kde hledat cílovou skupinu pro odbyt automobilů a jak v souvislosti s tím vozy konstruovat. I proto vznikla obrovská disproportionality v cenách a v podobách automobilů v různých částech světa, která mizí teprve v průběhu posledních dvaceti let díky globalizaci, existenci nadnárodních koncernů a celosvětovému trhu. Cílem této studie, která se soustřeďuje na československý a americký automobilový průmysl od vypuknutí velké hospodářské krize, rozhodně není podrobná komparace. Jednak nelze podobné téma v krátké studii ani obecně podchytit, jednak bychom srovnávali aspekty z velké většiny nesrovnatelné. Text proto sleduje hlavní konstrukčně-obchodní, ale i koncepční trendy v důležitých obdobích těchto dvou automobilových průmyslů a jejich až překvapivě časté prolínání.

Srdcem a svaelem světového automobilismu byly od počátku 20. století Spojené státy americké, v nichž až do třicátých let zcela nepochybně hrály dominantní roli Fordovy automobilové závody, které koneckonců rozpoutaly světovou automobilovou horečku. Když Henry Ford v roce 1903 již podruhé zakládal společnost pro výrobu automobilů, motorizované vozy stále patřily do kategorie výstředních koníčků různých podivínů či k symbolům okázalosti, kterými bohatí dokazovali svému okolí, že si mohou dovolit vydržovat jedinečnou, ale stále velmi nespolehlivou náhradu

1 *Král Králů*, 1963, režie Martin Frič, 00:11:40.

živé koňské síly.² V každém případě se jednalo o počáteční investici šplhající na konci prvního desetiletí nového století k jednomu tisíci dolarů,³ což byla částka rovnající se v roce 1910 čtyřicetinásobku týdenního platu zkušeného prodejce Fordových automobilů.⁴ A tím to ani zdaleka nekončilo, velmi drahou položkou bylo palivo. Benzin nebyl z pochopitelných důvodů volně k dostání na každém rohu, spolehlivě se dal získat pouze v lékárnách. I proto model T umožňoval spalovat mnoho různých paliv včetně etanolu, jenž si vyráběli američtí farmáři již od dob George Washingtona pro vnitřní užití sami. V roce 1925 klesla cena základní verze modelu T zvané Runabout na 260 dolarů. Na jaře 1927, kdy byla výroba navenek již značně odlišného⁵ modelu T zastavena,⁶ končila na rozumných 360 dolarech,⁷ aby připravila vhodné tržní podmínky pro svého následovníka, tedy model A. Přestože jeho nástupní cena na americkém trhu byla lidová, podobně jako u předešlé „lízinky“, jak si model T láskyplně pojmenovali američtí řidiči, Ford již na domácím trhu⁸ zápolil s litou konkurencí jiných značek.

Československé automobilové podniky nastoupily, podobně jako některé zahraniční automobilky, cestu k lidovému vozu až během třicátých let dvacátého století. Mezi tehdejšími československými automobilkami vynikla v tomto ohledu především obchodní i konstruktérská koncepce mladoboleslavských závodů ASAP.⁹ Na počátku změn stála obchodní strategie nového ředitele automobilky Karla Hrdličky, jenž byl jmenován do čela mladoboleslavských závodů v neklidné finanční situaci počínající hospodářské krize na počátku roku 1930.¹⁰ Především těsné spojení podniku s plzeňskou Škodou a francouzským kapitálem a jeho aktivní snaha o reorganizaci a racionalizaci chodu celého závodu i samotné výroby přinesly tendenci vyrábět snadno, levně a účelně. Prostředkem k tomu mělo být právě přejímání amerických výrobních metod a postupů, které Petr Hrdlička nazval „fordismem“.¹¹ Přesto je nut-

2 K roku 1900 vlastnil automobil pouze jeden z 9 500 Američanů, přičemž jen 22 % procent využívalo motor s vnitřním spalováním, 40 % z nich poháněla pára a 38 % baterie. Viz *The History of American Technology, The Automobile Industry, 1900–1909 – Fall 1998*, in: http://web.bryant.edu/~ehu/h364/materials/cars/cars%20_10.htm (citováno k 2. 9. 2015).

3 První modely T přišly zákazníkům na 850 dolarů.

4 Viz <http://www.gt1.net/mocolib1/prices/1910.html> (citováno k 2. 9. 2015).

5 Vůz vypadal sice odlišně, ovšem koncepčně, pokud šlo o pohonnou jednotku (stále řadový čtyřválec o objemu 2,9 litru, podvozková část), byl prakticky shodný s prvními sériemi.

6 Ford do té doby vyprodukoval přes 15 milionů kusů modelu T v různých provedeních.

7 *Original Model T Ford Prices by Model and Year*, in: http://www.modelt.org/index.php?option=com_content&view=article&id=11:original-model-t-ford-prices-by-model-and-year&catid=5:history-and-lore&Itemid=1 (citováno k 2. 9. 2015).

8 Vzhledem k vysokým ochrannářským clům a komplikacím se zajištěním distribuční sítě s náhradními díly se na americký trh dostalo jen malé množství evropských automobilů, viz např. RUIGROK, Winfried – TULDER, Rob van: *The Logic of International Restructuring: The Management of Dependencies in Rival Industrial Complexes*. Oxford, Routledge 2013, s. 41.

9 ASAP – Akciová společnost pro automobilový průmysl.

10 O jmenování a působení ve funkci hovoří velmi zajímavě jeho syn Petr Hrdlička, viz KRÁLÍK, Jan: *V soukolí okřídleného šípů*. Praha, Grada, 2008, s. 14–31.

11 Tamtéž, s. 21.

né si uvědomit, že co do objemu, automatizace a zavedení pásové výroby měl i ASAP značné rezervy nejen ve srovnání s proslulými americkými automobilkami, ale s evropskými konkurenty.¹² Modelová řada 420, kterou odstartoval Standard v roce 1933, nakonec dostala automobilku v průběhu třicátých let na první místo v prodeji v tuzemsku a posílila renomé značky v zahraničí,¹³ jelikož právě prostřednictvím jeho následovníka, Popularu, rapidně vzrostl vývoz československých vozů. Za úspěchem vozu stála koncepce, která přinesla automobilce mnoho úspěchů i v desetiletích po válce.¹⁴ Především se jednalo o racionalizaci konstrukce, která se vyráběla snáz a rychleji. Namísto komplikovaného žebřinového rámu skládajícího se z více slabých částí získal vůz vyspělejší páteřový rám¹⁵ s výkyvnými koly zadní nápravy namísto zadní nápravy s pevným uložením. Tehdy si jistě dokázali konstruktéři jen stěží představit, že se tato koncepce udrží v mladoboleslavských vozech více než čtyřicet let. Pro pasažéry vozu znamenala tato změna mnohem pohodlnější a bezpečnější jízdu po hrbolatých silnicích první republiky a také menší šanci na selhání nebo kroucení nosné části vozu.

Komparovat americké a československé modely po výrobní i finanční stránce je (nejen v tomto období) problematické. Nesrovnatelný je už jen objem výroby. Od roku 1898, kdy z kopřivnické vagonky vyjel první vůz poháněný benzinovým motorem, až do konce roku 2012 vyprodukovaly české země monarchie, československý a následně český automobilový průmysl celkem 26 384 660 vozů (užitkových i osobních).¹⁶ Jenom Fordu model T, jenž pochopitelně nebyl na americkém trhu osamocen, se mezi roky 1908 a 1927 vyrobilo 15 milionů kusů.¹⁷

I proto československé automobilky produkovaly ve třicátých letech osobní vozy srovnatelných kvalit a podobné kategorie (rozuměj zaměřené na určitou společenskou třídu) zhruba dvakrát draž než americké. Zatímco „lidový“ Ford model B stál mezi pěti sty a sedmi sty dolary, Škoda Popular se svým zaměřením na lidové vrstvy i tak stála 17 800 korun.¹⁸

12 KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky 1918–1938. Díl druhý, Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*. Praha, Libri 2002, s. 418; KRÁLÍK, Jan: *V soukolí okřídleného šípů*, s. 21.

13 Roku 1933 měl čtrnáctiprocentní podíl na československém trhu, v roce 1938 se už jednalo o 39 %. Viz údaje Sdružení pro automobilový průmysl in: <http://www.autosap.cz/trochu-z-historie/#rok1898> (citováno k 2. 9. 2015).

14 TUČEK, Jan: *Škoda Popular a Rapid*. Praha, Grada 2011, s. 7.

15 Ten ovšem proslavil spíše konkurenční Tatra a jejího šéfkonstruktéra do roku 1945 Hanse Ledwinku, jenž ji navrhl.

16 Viz údaje Sdružení pro automobilový průmysl in: <http://www.autosap.cz/trochu-z-historie/#rok1898> (citováno k 2. 9. 2015).

17 COLLINS, Tom: *The Legendary Model T Ford: The Ultimate History of America's First Great Automobile*. Iola, Krause Publications 2007.

18 Kurz koruny k dolaru byl v roce 1934 23:1; zřejmě nejlevnější sériově vyráběný Willys 77 stál méně než 500 dolarů.

Fordovy závody byly zároveň i nejdravějším exportérem, jenž ovšem v Evropě již od druhého desetiletí 20. století neslavil zdaleka takový úspěch jako ve své domovině. Americkým vozům stály v cestě především převozní poplatky a vysoká ochranná dovozní cla. Poplatky za dovoz vyřešily některé americké automobilky výstavbou pobočných závodů: Fordovy továrny vyrostly kupříkladu na britských ostrovech, ve Francii a v Německu. Ovšem ochranným clům jiných států se takto pochopitelně vyhnout nedalo. Konkrétně československý průmysl chránila cla na zahraniční automobily, pneumatiky a součástky, která tvořila až 64 % ceny.¹⁹ Dovozu nepomáhal ani jiný charakter cílového zákazníka a automobilismu, dražší provoz i způsob zdanění osobních motorových vozidel u nás, jenž byl podobný tomu, který fungoval v celé západní Evropě.²⁰ Vycházel z výkonu nebo častěji přímo z objemu válců.²¹ Přestože se výroba ve Spojených státech začala v průběhu třicátých let orientovat mnohem více na mohutné řadové osmiválcové motory, později typu V8, které ji v různých variacích charakterizovaly až do ropných krizí v sedmdesátých letech, osobní vozy pro evropský trh se vybavovaly spíše slabšími čtyřválcovými motory, jejichž zdvihový objem ovšem stále překračoval tři litry.²² Jak je zřejmé z tabulky I na s. 148, provoz těchto původních amerických vozů oproti tuzemským vyšel velmi draho i po daňové stránce.²³ V tomto kontextu je třeba vzít v úvahu i to, že nejluxusnější prvorepublikové tuzemské vozy třicátých let, jako byla Škoda Superb, nebo modely vyšší střední třídy, jako byla Škoda Favorit, měly objem motoru do tří litrů. Teprve přizpůsobením se evropskému trhu a zefektivněním funkce evropských poboček se podařilo Fordu, jenž byl v tomto ohledu nejprogresivnější z amerických automobilek, vyrábět konkurenceschopné vozy pro zahraniční trhy. Jednalo se kupříkladu o Ford model Y, evropského nástupce zde neúspěšného modelu A. Šlo ovšem již o čistě evropský vůz. Vyráběl se s evropskými parametry převážně v Anglii, Francii, ale také ve Španělsku a Japonsku. Ve Spojených státech nebyla jeho výroba nikdy zavedena, tamější trend totiž směřoval k větším, pohodlnějším a luxusnějším automobilům. Luxus, prostornost a pohodlnost zákonitě zvyšovaly i hmotnost vozu, instalace silnějších

19 KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky 1918–1938. Díl druhý, Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, s. 418.

20 Výpočet daně z výkonu nebo zdvihového objemu motoru nebyl každopádně jev paušální, spíše se jednalo o evropský trend, který přijaly i některé americké státy. Výjimku představovalo Německo, které v roce 1933 po nástupu nacionálních socialistů k moci tuto každoroční daň v zájmu svého populistického promotoristického programu úplně zrušilo.

21 Viz § 63, in: Poslanecká sněmovna N. S. R. Č. 1935, III. volební období. 12. zasedání. 2967, Zpráva výboru technicko-dopravního a rozpočtového o usnesení senátu (tisk 2931) k vládnímu návrhu zákona (tisk sen. 1447 a 1495) o dopravě motorovými vozidly a jich zdanění, in: http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2967_01.htm, (citováno k 2. 9. 2015).

22 Kupříkladu čtyřválcový motor Fordu model A z roku 1932.

23 Dovezené původní americké osmiválce měly navíc obvykle objem přes pět litrů. To platilo i pro objem modelu A v osmiválcové variantě.

motorů (převážně koncepce V8) se stala nutností. Ve Spojených státech amerických spotřeba pochopitelně nepředstavovala žádný zásadní problém, galon benzínu stál 10 centů.²⁴ Američan s průměrným měsíčním platem 148 dolarů si za něj mohl v roce 1934 koupit 5 535 litrů benzínu,²⁵ kdežto průměrně placený Čechoslovák se zhruba 1 100 korunami za měsíc²⁶ jen přibližně desetinu tohoto množství. Průměrná spotřeba mírně nad sedm litrů na sto kilometrů byla i proto dalším důležitým lákadlem Popularu.

Příchod druhé světové války znamenal ve všech státech účastnících se bojových operací omezení nebo úplné zastavení výroby osobních vozů, a dokonce i jejich používání pro neválečné účely. V civilní sféře naráželi řidiči především na nedostatek pneumatik, paliva a náhradních dílů. Mladoboleslavský ASAP se stal součástí Reichswerke „Hermann Göring“.²⁷ V průběhu války sice výroba osobních automobilů zcela neustala, ale byla postupně omezována až na 35 vozů v roce 1944.²⁸ Provozy automobilky byly ještě 9. května 1945 bombardovány sovětským letectvem, které se snažilo omezit ústup německých vojáků k americkým liniím, což bylo v rozporu s podmínkami kapitulace. Především zničená montážní hala a sklad kuličkových ložisek a pneumatik automobilce v poválečném období značně ublížily.²⁹ Snad ještě horší osud stihl provozy továrny Praga. Naopak kopřivnická továrna Tatra byla osvobozena Rudou armádou bez větších škod. Obnovení výroby velmi pomohlo, že „tatrovácké“ osobní vozy T 57B³⁰ a T 87 zůstaly v produkci ve velkých počtech i v průběhu války. T 57K využíval především Wehrmacht, T 87 obvykle sloužily jako velitelské vozy německých pozemních sil i letectva.³¹ Rozšířená pověra tvrdí, že T 87 za války bojovala na straně Spojenců, když efektivně likvidovala německé důstojníky, kteří s ní příliš horlivě najížděli do zatáček a nepočítali s tím, že těžký motor uložený za zadními koly vynese auto ze silnice.³² Není divu, že se československou poválečnou

24 Srov. <http://www.paper-dragon.com/1939/priceguide.html> (citováno k 2. 9. 2015).

25 Cena paliva v USA se pohybovala kolem 10 centů za galon, v Československu kolem 3,10 korun za litr.

26 Tento propočít je třeba brát s jistou tolerancí, jelikož žádný z titulů odborné literatury, které se autorovi podařilo dohledat, neuvádí obecnou průměrnou mzdu explicitně. To se týká i zápisů Poslanecké sněmovny N. S. R. Č., které se obvykle soustředí na konkrétní skupinu nebo společenskou třídu. Kupříkladu Kárníkův údaj o mzdě průmyslového dělníka 479,33 korun za měsíc je v tomto případě bezpředmětný (koneckonců automobil byl výsadou převážně vyšší střední třídy a movitějších lidí) a i záznamy z Poslanecké sněmovny svědčí o to, že i mezi dělníky byly platy o něco vyšší. Nejrelevantnější se zdá být údaj Všeobecného penzijního ústavu o povinných pojištěncích, jenž mužům přiřazuje průměrný roční plat 18 600 korun a ženám 10 000 korun, viz <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/057schuz/so57002.htm> (citováno k 2. 9. 2015).

27 Reichswerke AG für Erzbergbau und Eisenhütten „Hermann Göring“.

28 POVŠÍK, Matěj: *Protektorátní Mladá Boleslav na sklonku války*. Diplomová práce. Liberec, Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci 2015, s. 53.

29 Tamtéž, s. 79.

30 Vojenská verze nesla označení T 57K.

31 TUČEK, Jan: *Škoda Popular a Rapid*, s. 24.

32 Viz kupříkladu WOLLEN, Peter – KERR, Joe: *Autopia: Cars and Culture*. London, Reaktion Books 2002.

automobilovou produkci podařilo obnovit nejdříve právě v Kopřivnici. Přestože se T 87 a souběžně vyráběný zcela nový Tatraplan (T 600) staly nepochybně hvězdami poválečného exportu,³³ o vozu pro masy se rozhodně nedalo mluvit.³⁴ V tuzemsku se automobily využívaly převážně pro služební účely.

Nebylo pochyb o tom, že i obyčejní lidé touží po svém vlastním automobilu, který chtěli využívat pro vlastní povyražení a zábavu. Dva ročníky *Svět motorů* vydané ještě před únorem 1948 tuto touhu vyjadřují zcela jasně a i koncepce časopisu vycházela z předpokladu, že československý automobilový průmysl čeká rychlá obnova. Velmi zajímavý je článek R. Vykoukala v druhém ročníku,³⁵ jenž se inspiroval článkem publikovaným v anglickém časopise *The Motor* (z něhož i část přetiskl) a který shrnoval, o co budou evropské automobilky v následujících desetiletích usilovat: „*Malý, úsporný, jednoduchý a hlavně levný automobil je hledán obyčejnými lidmi — můžeme říci — skoro celého světa. Je pravdou, že v Americe dovedou udělati velký a složitý automobil také levně, ale to je zatím pouze v Americe [...] Hlavní cesta našeho znárodněného průmyslu automobilového zdá se býti naprosto jasná. Je to cesta malého, jednoduchého a levného vozu, vyráběného ve velkých sériích. Zatím stojíme na začátku této cesty, nepochybujeme však o tom, že po ní dojdeme do cíle: levného, malého automobilu.*“³⁶

Na přelomu čtyřicátých a padesátých let lze jen velmi obtížně nalézt nově vyráběný vůz, který by mohl nést přízvisko „lidový“. Pamětníkům jistě přijde na mysl vůz Aero Minor, jenž byl ještě během druhé světové války mírně přepracován z předválečného stroje Jawa Minor a jehož výroba se z Jawy musela přesunout, aby se podnik mohl v zestátněném průmyslu věnovat výlučně výrobě motocyklů. Objemově však Aero nemohlo svou produkcí konkurovat mladoboleslavskému provozu, představovalo všeho všudy 22,16 % celostátní automobilové produkce v roce 1948,³⁷ a tak se k titulu „vozu pro masy“ dostává s 69,56 %³⁸ celostátní produkce mnohem blíže Škoda 1101 (1102) zvaná Tudor. I přes odlišné jméno a vzhled vycházela velmi důsledně z předválečných modelů, což znamenalo i rozsáhlé využití konstrukčních prvků ze dřeva. V rámci obrody domácího průmyslu však nebyla většina vozů určena pro domácí trhy, nýbrž pro zahraniční zákazníky.³⁹ Do Spojených států se Tudor, podobně jako většina budoucích škodovek, nevyvážel. Mimo východní blok⁴⁰ putovalo nejvíce

33 Obliba T 600 v zahraničí povážlivě klesla po převedení jeho výroby do Mladé Boleslavi v roce 1951.

34 Zřejmé je to z tabulky II na s. 148.

35 VYKOUKAL, R.: Svět hledá malý automobil, in: *Svět motorů*, 1948, roč. II, č. 33, s. 228–229.

36 Tamtéž.

37 Viz údaje Sdružení pro automobilový průmysl in: <http://www.autosap.cz/trochu-z-historie/#rok1898> (citováno ke 2. 9. 2015).

38 Tamtéž.

39 KEMPNÁ, Lucie: *Škodovky do celého světa. Export automobilů L&K a Škoda v letech 1905–1991*. Praha, Národní technické muzeum 2011, s. 84.

40 To se týkalo především Polska, viz tamtéž, s. 130–131.

vozů do Nizozemska a Belgie, ale velký zájem o tyto československé automobily byl i v zámoří, kupříkladu v Kanadě, Brazílii a Austrálii.⁴¹ Ještě v roce 1950 si redaktor melbournského deníku *The Age* v motoristické rubrice postěžoval, že čerstvá dodávka dvou set padesáti těchto „čím dál populárnějších“ československých vozů jistě neuspokojí všechny objednávky.⁴² Podle listu si Australané především považovali velké světlosti vozu a nízké spotřeby.⁴³ Ovšem pro drtivou většinu, byť movitých, Čechoslováků patřil tento vůz do říše snů. Vzhledem k měnové reformě roku 1945 a existenci vázaných vkladů prakticky nebylo možné běžnou (rozuměj i poctivou) cestou ušetřit požadovanou finanční částku. Velmi uštěpačně se k této problematice vyjadřoval i americký tisk. Kupříkladu *St. Petersburg Times* uvedly zprávu tiskové agentury United Press: „*Pokud si chcete koupit auto za 8 000 dolarů, potom to tady jde velmi snadno. JEDNODUŠE SI DOJDĚTE do kterékoliv prodejny zdejšího znárodněného československého automobilového průmyslu a můžete zde získat jeden dvoudveřový sedan Škodu 1101 za pouhých 415 858,80 korun (8 317,16 dolarů). Máte-li přidělovou poukázku, potom zaplatíte pouze polovinu, tedy 203 505,40 korun, ale budete muset dokázat velmi přesvědčivě, že pro vlastnictví automobilu máte opravdu vážný důvod. Ve volném prodeji nemusíte dokazovat nic, pouze to, že máte požadované peníze. (400 000 korun zde dnes představuje 80 průměrných dělnických měsíčních platů nebo 10 průměrných platů vrcholného managementu). Škoda 1101 je malý vůz, znatelně menší než Chevrolet z roku 1933, ale trochu větší než německý Volkswagen.*“⁴⁴ Podobně laděným výrokům se ovšem nelze divit, když i základní cena nejluxusnějších Cadillaců modelového roku 1949 dosahovala pouhých 5 170 dolarů a začínala na 2 788 dolarech.⁴⁵ Čísla amerických žurnalistů potvrzují i československé časopisy, v nichž nalezneme další důležité údaje týkající se cen ostatních osobních dopravních prostředků ve volném prodeji a především cen benzínu, jenž bez poukázky stál ve zmiňovaném roce 60 Kčs/litr a s poukázkou 12 a 18 Kčs/litr (nákladní a osobní vozy).⁴⁶

Zvýšení cen v důsledku zavedení volného prodeje, poukázky, objem výroby a legislativa k roku 1949 zcela jasně hovořily ve prospěch nákupu a používání motocyk-

41 Tamtéž, s. 130–131.

42 Skodas on way to Australia, in: *The Age*, Melbourne, 2. 2. 1950, s. 7.

43 Tamtéž.

44 „*If you want to buy a car for \$8,000, it can be done easily here. JUST WALK into any outlel for the nationalized automobile industry in Czechoslovakia and you can get a Skoda 1101 tudor sedan for a mere 415.858.80 crowns (\$8,317.16). If you have a ration permit, it will set you back only half that, 203,505.40 crowns, but you will have to prove very specifically that you have some really valid reason for needing a car. ON THE FREE market you needn't prove anything except that you have the money. (400,000 crowns represents about 80 months of the average worker's pay, or about 10 months of the average top managerial salary in this country today). The Skoda 1101 is a small car, considerably smaller than the 1933 Chevrolet but a little larger than the German Volkswagen.*“ UP: Czech Can Buy Auto for \$8,000, in: *St. Petersburg Times*, St. Petersburg, 19. 2. 1949, s. 24;

45 Viz FLORY, J., Jr.; *American Cars, 1946–1959: Every Model, Year by Year*. Jefferson, McFarland 2008, s. 90.

46 TŮMA, Adolf: Volný prodej motorových vozidel a nové ceny na poukazy, in: *Svět motorů*, 1949, roč. III, č. 48, s. 1.

lů, což je očividné i z tabulky II na s. 148. Toto byl každopádně trend i v předešlých letech, které se nepokoušely o takovou mravokárnost a mile doporučovaly motocykl jako prostředek relaxace pro lidové masy. Kupříkladu na obálce *Světa motorů* z června 1947 sedí v trávě uprostřed rozkvetlého háje mladý zamilovaný pár, přičemž slečna se lehce opírá o motocykl Jawa, jímž očividně přijeli. Titulek pod fotografií hlásá: „*Krásné dny pozdního jara patří motocyklistům. Jejich stroje za levný peníz dopraví je daleko od zakouřených měst do kvetoucí přírody.*“⁴⁷ Na tomto přístupu se v zásadě nic nezměnilo ani po roce 1948, zřejmě je to už jen z „reklam“ národního podniku Mototechna na osobní dopravní prostředky, výrobky československého strojírenství, prezentovaných na obálkách motoristických časopisů, které přinášely hodnocení automobilů a motocyklů od jejich uživatelů. Můžeme si tak přečíst hodnocení Aera Minor od automobilového závodníka Otty Krattnera, Škody 1101 od jednoho z mála pražských taxikářů,⁴⁸ jenž zůstal v oboru i v poválečném období, Jana Štěpánka.⁴⁹ Tatra 111 hodnotil Vladimír Ručka, řidič ČSAD. Ve všech případech se tedy jednalo o řidiče z povolání. Pouze u motocyklů udělali tvůrci reklamy výjimku. ČZ 125 hodnotil „muž z lidu“, údržbář Vladimír Tetour slovy: „*Čízo je motorkou pro každodenní službu,*“ Jawu 350 ocenil úderník Bohuslav Poisl, jehož maminka si prý v sajdkáře libuje a říká, že „*jede jako v Tatraplánu.*“⁵⁰

O nedostupnosti osobních vozů tedy nebylo pochyb, ovšem legislativa i dobová morálka odsuzovaly soukromé jízdy jako nevhodný luxus. Zákony je dokonce zcela zakazovaly v neděli a ve zbylém čase je různými způsoby znevýhodňovaly. „*Jezděte opatrně, abyste nepoškodili národní majetek,*“⁵¹ hlásal popisek u fotky Tatraplanu projíždějícího sněhovými závějemi, jako kdyby ani nebyla možnost, že by automobil mohl být v soukromých rukou. Nebylo skutečně mnoho prostoru pro pochyby, dokonce v již citovaném úvodníku k tomuto číslu šéfredaktor připouští: „*Ale jsou-li ceny osobních automobilů vysoké, necht' jsou. Žádný příslušník dělnické třídy si nebude moci koupit automobil ani na poukaz, ani volně [...] chce-li někdo mít mermomocí osobní automobil k výletům, necht' to pořádně zaplatí. Vždyť ho ke koupi nikdo nenutí [...] Ale ony tu zájmy motoristů nejsou protichůdné zájmům státního hospodářství. To jsou zájmy jen části motoristů, motoristů reakcionářských. A o takové motoristy my nestojíme a za jejich zájmy bojovat nebudeme.*“⁵²

47 *Svět motorů*, 1947, roč. I, č. 2, s. 1

48 V předválečné Praze působilo zhruba 2 500 taxikářů, na konci padesátých let se jejich počet snížil na 500; viz např. UP: Czech Can Buy Auto for \$8,000, in: *St. Petersburg Times*, St. Petersburg, 19. 2. 1949, s. 24.

49 *Svět motorů*, 1950, roč. IV, č. 76, s. 192.

50 *Svět motorů*, 1950, roč. IV, č. 82, přebal.

51 *Svět motorů*, 1949, roč. III, č. 48, s. 58.

52 TŮMA, Adolf: Volný prodej motorových vozidel a nové ceny na poukazy, in: *Svět motorů*, 1949, roč. III, č. 48, s. 1–2.

Pro československé řidiče měla nedostupnost osobních vozů představovat spíše pozitivum než negativum, alespoň se to snažil naznačit odborný tisk po roce 1948, jenž pochopitelně nasazoval poněkud ostřejší tón a některá témata již trvale zpracovával podle ideologické, nikoliv odborné metodiky.⁵³ Milan Blažej ve svém článku „Vliv budoucí hospodářské krise na automobilní průmysl kapitalistických států“⁵⁴ z listopadu 1949 vycházel s neotřesitelnou jistotou z předpokladu, že pravděpodobně již v roce 1950 udeří na Spojené státy nová hospodářská krize, kterou Trumanova administrativa uměle oddalovala mimo jiné zbrojnými zakázkami a zákeřným Marshallovým plánem.⁵⁵ Z nižší produkce vozů v Československu obvinil lidi na důležitých místech, „kteří se nedokázali odpoutat od starých výrobních a organizačních zásad“.⁵⁶ Bez opory v konkrétních faktech autor prorocky konstatoval: „*Budoucnost, to je slovo, které naopak straší kapitány amerických a západoevropských automobilek, kteří dobře větří vražednou krizi, jež s konečnou platností umlčí chvalo zpěvy na ekonomiku kapitalistické volné soutěže a povídačky o neproduktivnosti znárodněných podniků a plánovaného hospodářství [...] proto se dnešní stav nemůže brát za základ pro porovnávání životní úrovně u nás a v US, jež by ostatně nevyzněla v přílišný náš neprospěch. Během dvou až tří let se situace změní a pak uvidíme, kdo s koho!*“⁵⁷

Americké vozy dostaly oficiálně nálepku „žravých“, „nabubřelých“, překomplikovaných a nespolehlivých korábů dálnic, které jsou pro racionálně myslícího Čechoslováka zcela nevhodné. Koneckonců i Josef Kemr ve filmu *Král Králů* z roku 1963 vysvětluje Jiřímu Sovákovi chystajícimu se zakoupit od Miloše Kopeckého Chevrolet z roku 1957: „*To byste si chtěl uvázat na krk? Víte, kolik to žere doopravdy? [...] Prosím vás, co by vám řekli v ulici? Amerika by vám kádrově udělala takovou bouli, že byste ani nezavřel občanské průkaz.*“⁵⁸ Po nahlédnutí do dobové inzerce se ovšem nedá říct, že by u nás o americké vozy a motocykly nebyl zájem.

Ve Spojených státech amerických zavládla po konci války situace diametrálně odlišná od zbytku světa a obzvláště hospodářsky zdecimovaných evropských států. Ekonomické možnosti i jiný přístup k výrobě automobilů jsou velmi zřejmé. Americké automobilky oproti těm evropským neutrpěly během války prakticky žádné materiální škody, některé (včetně Fordu, jenž doplatil na špatné řízení během války) byly pouze ve finančním deficitu. Mohutné reklamní kampaně již v srpnu 1945

53 Do té doby vystupoval proamericky a konstruktivně, projevoval zájem o americké technologické postupy a obráběcí stroje atp.

54 BLAŽEJ, Milan: Vliv budoucí hospodářské krise na automobilní průmysl kapitalistických států, in: *Svět motorů*, 1949, roč. III, č. 48, s. 31.

55 Tento motiv se velmi často opakoval i v jiných časopisech a i s delším časovým odstupem, viz kupříkladu *Přece malý americký vůz?*, in: *Svět motorů*, 1950, roč. IV, č. 27, s. 221.

56 Tamtéž.

57 Tamtéž.

58 *Král Králů*, 1963, režie Martin Frič, 00:11:40.

upozorňovaly Američany nejen na to, že se automobilový průmysl více než důstojně podílel na válečném úsilí a dovedl tak USA k vítězství, ale že bude usilovat o jejich pohodlí a spokojenost i po konci války. Dalším důležitým faktorem byla nepochybně snadno dostupná ropa a obrovská síť rafinerií, které živily americkou válečnou mašinerii na cestě do Tokia a do Berlína. Takže zatímco ve většině Evropy byl benzinu nedostatek, Američané ho měli stále za levný peníz, což se odrazilo i na jeho spotřebě. Jen od roku 1949 do roku 1972 se spotřeba ropy ve Spojených státech zvýšila z 5,8 miliardy barelů na 16,4 miliardy barelů.⁵⁹ Na úplném počátku mírového období se i tamější trh musel spokojit pouze s mírně upravenými předválečnými typy,⁶⁰ které šly na odbyt tak dobře, že si zákazníci byli často nuceni pojistit přední místo v čekacích listinách podpultově, aby se k nim vůz v dohledné době dostal.⁶¹ Auta totiž mířila na velmi nenasycený trh disponující slušnými prostředky. Nešlo jen o poslední čtyři roky války, které tento nedostatek vytvořily, ale i o těch dalších předcházejících jedenáct let, kdy USA sužovala hospodářská krize a lidé si nemohli nové vozy dovolit. Válka navíc úplně zastavila nejen výrobu civilních osobních vozidel,⁶² ale také produkci pneumatik a náhradních dílů pro už tak postarší vozový park.⁶³

Bohatý poválečný trh tak mohl jednak vyrovnat čtyři roky nulové produkce, vysokou „úmrtnost“ starších vozů vzniklou nedostatkem náhradních dílů a vhodných maziv, ale také uspokojit obrovskou poptávku po novém životě (a všem, co k němu patřilo) u amerických vojáků vracějících se z bojišť druhé světové války se slušnými penězi do začátku a dobrým výhledem na pracovní uplatnění. Jejich rodiny během předchozích roků bez větších problémů žily z platů manželek zaměstnaných ve válečném průmyslu, takže obvykle nebylo třeba splácet žádné dluhy.⁶⁴ Není divu, že k roku 1948 už se na amerických silnicích prohánělo celkem 30 milionů vozů, zatímco ty československé brázdilo podle nepřesných údajů 80 tisíc automobilů.⁶⁵ O tom, jak se vyvíjejí nové modely, referoval již v listopadu 1946 oblíbený měsíčník pro muže, děti a mládež *Popular Science*. Článek s názvem *How New Cars Package People*,⁶⁶ čili ve volném překladu něco jako Jak nás zabalí nová auta, nesl podtitul

59 HALBERSTAM, David: *Černobílé desetiletí*. Praha, Prostor 2002, s. 116.

60 Dokonce i Studebakeru, jenž začal vyvíjet první poválečný model již v roce 1943, aby získal náskok před svými konkurenty, trvalo zhruba půl roku, než rozjel jeho výrobu.

61 HALBERSTAM, David: *Černobílé desetiletí*, s. 116.

62 Výroba osobních vozů byla zastavena na začátku roku 1942.

63 Viz např. FLORY, J., Jr.: *American Cars, 1946–1959: Every Model, Year by Year*. Jefferson, McFarland 2008, s. 15.

64 Druhá světová válka vytvořila revoluci v pracovním postavení žen. Kupříkladu počet zaměstnaných vdaných žen překonal počet svobodných, a přestože parita v platových podmínkách s muži neexistovala, během druhé světové války se mezera zmenšila více než kdy jindy.

65 TŮMA, Adolf: Zpravodajství z celého světa, in: *Svět motorů*, 1948, roč. II, č. 33, s. 245.

66 DEVON, Francis: *How New Cars Package People*, in: *Popular Science*. Bonnier Corporation, Winter Park 1946, Nr. 11, s. 67–72.

„První opravdové poválečné modely poskytnou mnohem víc prostoru v lépe navržené karoserii“ a podrobně popisoval proces přizpůsobování interiéru a vybavení nových automobilů, aby se v nich sedělo pohodlně mužům i ženám různého věku a váhy, složitou rovnicí kilogramů, centimetrů, úhlů, decibelů, jejíž správný výpočet pasažérům zpříjemní cestování vozem. Časopis dokonce vypsal korespondenční anketu, v níž měli čtenáři sami určit, které aspekty pro ně budou u novějších automobilů směrodatné.

Detaily si sice lidé mohli určit sami, ale obecný trend si vytvořil průmysl sám. Přesto se i ve Spojených státech objevily snahy vyrábět vozy malé a levné, tak jako v Evropě. Díky počátečním problémům Fordu dominoval trhu nejdříve průmyslový gigant General Motors. GM například zvažovaly uvedení již vyprojektovaného Chevroletu Cadet. Ten měl stát méně než 1 000 dolarů, avšak ředitelé automobilky si jednoduše spočítali, že přestože jsou výrobní náklady na malé a velké auto prakticky totožné, na malém voze vydělají mnohem méně než na velkém.⁶⁷

I vývoj nových motorů směřoval k mohutným osmiválcům se zvýšenou kompresí, které spalovaly vysokooktanový benzin a i vzhledem k hmotnosti a výkonu⁶⁸ přímo vyžadovaly vozy robustní konstrukce. A tak se hojnost a bohatství zrcadlily během celých padesátých let i v automobilovém příslušenství, o němž si majitelé „mainstreamových“ vozů východního bloku mohly nechat jen zdát po dalších padesát let, ať už se jednalo o elektrické stahování oken, posouvání sedadel, posilovač volantu a posilovače brzd. Tyto vymoženosti pramenily z charakteru zákazníka, o nějž v polovině padesátých let americký průmysl usiloval. Primárním cílem kampaní i designu byla pochopitelně rodina jako celek zastupovaná živitelem, tedy manželem/otcem. Podoba vozů se měnila v pravidelných krátkých periodách, obvykle automobilka každý rok vyprodukovala vůz, který reklama popisovala jako líbivější, luxusnější a dokonalejší než ten z předešlého roku. Skvěle to vystihl Harvey Earl, dvorní designér Fordu v tomto období: „*Model Fordu z roku 1957 byl skvělý, ale my jsme ho museli okamžitě pohřbit a přijít s jiným. Navrhujeme auto a v okamžiku, kdy je hotové, začínáme ho nenávidět – musíme začít pracovat na dalším. Navrhujeme auta proto, aby ten, kdo si koupí Ford 1957, toho začal litovat už dlouho před koncem roku 1958.*“⁶⁹

Již v padesátých letech byla situace taková, že většina domácností střední i nižší střední třídy v USA disponovala automobilem. Proto se reklamní agentury zaměřily na nový cíl – na manželky. Strategie vycházela z typického charakteru nového života amerických rodin střední třídy, které se z městských center přesouvaly do vzdáleněj-

67 HALBERSTAM, David: *Černobílé desetiletí*, s. 18.

68 Velmi zjednodušeně lze konstatovat, že americké vozy podobné kategorie měly obvykle troj- až čtyřnásobný výkon motoru oproti těm československým, Ford 1956 – 75 kW, Škoda 1101 – 23,5 kW, Ford Fairline 1956 – 149 kW, Škoda 450 (1956) – 33 kW.

69 HALBERSTAM, David: *Černobílé desetiletí*, s. 124.

šího, ale zároveň relativně pohodlného a hlavně finančně dosažitelnějšího obydlí na předměstích, do takzvaných lewittownů, které jako houby po dešti rostly kolem všech amerických metropolí. Vzhledem k tomu, že jediný příjem stačil uživit celou rodinu, úlohou většiny amerických žen, které v nich žily, bylo pečovat o děti a o domácnost. Reklamní agentury si této skutečnosti povšimly a rozhodly se americkým ženám vysvětlit, že i ony si zaslouží vlastní vůz, aby nemusely čekat na manžela, až se vrátí z práce, a mohly kdykoliv vyrazit na nákupy. Díky tomu měly znovu získat svobodu. Druhý vůz do rodiny se náhle jevil jako věc naprosto logická a přirozená. Žena v domácnosti z reklamy na Ford to řekla tak jasně, aby ji pochopil skutečně každý: „Podobně jako mnoho dalších žijeme na předměstí a Dave potřebuje auto každý den. Když byl pryč, stal se ze mě prakticky vězeň ve vlastním domě. Nemohla jsem vyrazit za kamarádkami, na rodičovské schůzky. Musela jsem čekat do čtvrtého večera, kdy se Dave vrátí s autem. Ale to se změnilo. Před třemi týdny jsme koupili dalšího forda, novou Victorii za nízkou cenu. Není úchvatná? Dave ji má jen pro sebe a já mám jen pro sebe Ranch Wagon. Je to úplně nový život. Mohu vyrazit kamkoliv, dělat cokoli, setkat se s kýmkoliv a kdykoliv. Však to dá selský rozum. Proč se trápit s jedním drahým autem, když si za stejnou cenu můžete užívat spoustu svobody a zábavy se dvěma báječnými fordy.“⁷⁰

Vozy se pochopitelně musely přizpůsobit i svým vybavením, ale většina z něj, včetně lákadla moderního věku – klimatizace, již byla do amerických automobilů montována i dříve.⁷¹ Právě o klimatizaci se obdivně vyjadřoval *Svět motorů* až v roce 1957 s tím, že na její moderní verzi již urputně pracují soudruzi z SSSR a v rámci šesté pětiletky bude nainstalována do některých autobusů a osobních vozů vyšší třídy.⁷² Další vymoženosti pro pohodlný život řidiček představovala jiná reklama Fordu, v níž žena v domácnosti popisovala svůj nový vůz: „To já si na těžkou manuální práci zrovna nepotrpím. Tak kupříkladu řízení... chci, aby většinu manuální práce za mě udělal můj vůz. A proto mám tohoto forda s posilovači. Ukážu vám to. Vzpomínáte si na dobu, kdy bylo parkování taková dřina? Ale s posilovačem řízení od Fordu jde otáčet volantem bez obtíží, je to hračka. A tady je něco exkluzivního pro forda, elektrické nastavování sedačky. Nejenomže mě posouvá dopředu a dozadu, ale také nahoru a dolů, abych měla k dispozici tu nejpohodlnější polohu. A stisknutím tlačítka zde mohu vytáhnout i stáhnout všechna čtyři okénka, aniž bych se musela zvednout od volantu. Každý pasažér má své vlastní tlačítko. Posilovač také pomáhá pedálu brzd, stačí na něj působit jednou třetinou původní

70 Ford Commercial, Ford Motor Company, 1956, in: URL <https://archive.org/details/TwoFordFreed> (citováno k 2. 9. 2015).

71 Klimatizaci mohly být vybaveny například již vozy Packard v roce 1939. V sériových škodovkách se ve větší míře klimatizace objevila až ve Škodě Favorit po sametové revoluci, ovšem montovala se na zakázku u dodavatelů. V mladoboleslavské továrně ji pro běžné zákazníky instalovali až do nové Škody Felicie.

72 Umělé klima v automobilech, in: *Svět motorů*, 1957, roč. XI, č. 256 (16), s. 495.

*síly. A také automatické řazení, nejhladší a nejuniverzálnější automatickou převodovka na trhu. Tak už víte, co jsem myslela tím, že za mě můj ford udělá většinu manuální práce? Jediný design auta na trhu, který myslí i na ženu.*⁷³ Uživatelé běžných československých vozů si o podobných vymoženostech skutečně mohli nechat jenom zdát. Posilovač brzd do tuzemských „lidových vozů“ dorazil až na konci sedmdesátých let se Škodou 105,⁷⁴ elektrický posilovač řízení a elektrické stahování oken zase až v polovině devadesátých let.

Jistě stojí za zmínku, že americký průmysl si koncem padesátých let našel další cílovou skupinu v podobě čerstvých vlastníků řidičského oprávnění, kteří byli produktem takzvaného baby boomu konce čtyřicátých a padesátých let. Pořizovali si nové lehké vozy s nejsilnějším motorem v nabídce a nízkou cenou (té bylo obvykle dosaženo odebráním všech luxusních prvků, někdy dokonce i topení). Takzvané muscle cars šedesátých let již mohou posloužit jako důkaz, že v USA si nový stylový vůz mohl dovolit prakticky kdokoli, ač je diskutabilní, zda se jednalo o vozy „lidové“.

Padesátá léta se již v Československu skutečně nesla ve znamení cesty k výrobě vládou propagovaného „lidového vozu“, jenž měl motorizovat naši společnost. Zpočátku pochopitelně především pro zlepšení její pracovní efektivity při budování socialismu, avšak podloudně se využívání automobilů pro osobní potřeby objevovalo v reklamách Mototechny a v motoristických časopisech, kde se hovořilo o „zasloužené relaxaci po usilovné práci“. Ovšem přímí nástupci Škody 1101 trpěli na zastaralou koncepci automobilu, ale také národního podniku, v němž je jednoduše nemohli vyrobit v dostatečném množství. Motorizace československé společnosti byla přinejmenším v první polovině této dekády pouze zbožným přáním, čemuž se přizpůsobovalo i složení jednotlivých čísel motoristických časopisů. Nejpopulárnější *Svět motorů* tak přinášel větší množství zpráv a rad ze světa motocyklů. V tomto období také zařazoval nejen ideologii značně prosycené zprávy o budovatelských úspěších sovětského automobilismu v minulosti⁷⁵ i současnosti,⁷⁶ ale také pravidelné okénko o tom, jak se zachovat v případě jaderného nebo chemického útoku, a rovněž dlouhé články se zaměřením na zemědělské a lesní stroje. Za explicitní uvedení jistě stojí *Čtení o kombajnu* Josefa Bepy,⁷⁷ ovšem kombajny i lesní stroje se objevovaly i na přebalech tohoto motoristického čtrnáctideníku. Číslo 113 z října roku 1951 vévodily

73 Two-Ford Freedom, Ford Motor Company, 1956, in: URL <https://www.youtube.com/watch?v=kCbuMIDcAYQ>, (citováno k 2. 9. 2015).

74 V užitkových vozech a vozech vyšší kategorie se ovšem objevoval již předtím.

75 Např. článek značně „poupravující“ historii sovětského automobilismu tak, aby se eliminovaly informace o jeho pomalých začátcích a napojení na americký Ford, viz TŮMA, Adolf: Základní etapy rozvoje automobilové výroby v SSSR, in: *Svět motorů*, 1952, roč. VI, č. 133–134, s. 406–407.

76 Viz např. Síla a moc Sovětského svazu jsou nepřemožitelné, in: *Svět motorů*, 1952, roč. VI, č. 133–134, s. 1.

77 BEPA, Josef: Čtení o kombajnu, in: *Svět motorů*, 1952, roč. VI, č. 112, s. 234.

kombajny v obilném poli s popisem: „*Moderní mechanisační prostředky dodané nám ze Sovětského svazu, hlavně kombajny, pomohly nám urychleně sklídit letošní úrodu.*“⁷⁸ Těžko si představit, že by se podobný výjev dal najít v některém ze západních motoristických časopisů. Špatný dojem z čísla 113 vylepšuje fotografie automobilové novinky, Škody 1200, nástupce Tudoru,⁷⁹ která i přes líbivý design a užitkové varianty požadavky lidového vozu nenaplnila. A nenaplnil je ani její nástupce, Škoda 440, která vešla ve známost jako Škoda Spartak. Spartak již byl popisován přímo v AZNP i v motoristických časopisech jako mezityp „lidového vozu“,⁸⁰ který byl slibován nejdříve za čtyři roky poté, co budou jeho součástky řádně otestovány. Zhruba 80 % součástek Spartaku pocházelo z již velmi dobře prověřené Škody 1200 nebo 1102,⁸¹ takže se rozhodně stále nejednalo o vůz nový, ale o vůz, jenž měl dle časopisů pomoci překlenout období před dokončením vozu nové koncepce. Spartak a jeho nástupnické typy Octavia a Felicia sice přinesly automobilce velkou popularitu v Evropě i zámoří, ovšem počet vozů v tuzemském prodeji byl příliš nízký a ceny stále příliš vysoké.

Zlom přišel se zjištěním odpovědných orgánů, že je pro vývoj lidového automobilu třeba revoluční změny nejen v konstrukci vozu, ale i celé továrny. Mladá Boleslav jako celek díky tomu prošla od počátku šedesátých let obrovskými urbanistickými změnami a bez nadsázky se dá konstatovat, že se z ní stalo zcela jiné město. Je nutné zmínit především vybudování zcela nového továrního komplexu, jenž zahrnoval i na tehdejší dobu velmi moderně vybavenou karosárnu i motorárnu a jenž měl umožnit navýšení výroby až na 600 vozidel denně. Těmito vozidly, která nakonec odstartovala motoristickou revoluci přednormalizační a normalizační éry, byly pochopitelně Škody 1000 MB. Vyráběly se sice od roku 1964 s cenovkou 44 000 Kčs, avšak masová produkce nabíhala jen velmi pozvolna. Teprve na konci šedesátých let,⁸² když továrna chrlila za den 500 vozů s cenou téměř 50 000 Kčs a čekací lhůtou kolem dvou let, otevřely se mírně blahobytnější československé společnosti brány k větší osobní svobodě vymezené ovšem hranicemi státu.

78 *Svět motorů*, 1951, roč. V, č. 113, s. o.

79 Automobilová výstava v Mladé Boleslavi, in: *Svět motorů*, 1951, roč. V, č. 113, s. 1373.

80 BAKALA, Miroslav: SPARTAK – mezityp lidového automobilu, in: *Svět motorů*, 1954, roč. VIII, č. 186 (24), s. 756–757.

81 Tamtéž, s. 756.

82 Tedy před rokem 1969, než je vystřídala výroba Škody 100.

Tabulka I

Daň z osobního motorového vozidla

do 1 litru	250 Kč
více než 1–1,5 l	400 Kč
více než 1,5–2 l	600 Kč
více než 2–2,5 l	900 Kč
více než 2,5–3 l	1 100 Kč
více než 3–3,5 l	1 300 Kč
více než 3,5–4 l	1 600 Kč
více než 4–4,5 l	1 900 Kč
více než 4,5–5 l	2 300 Kč
více než 5–5,5 l	2 700 Kč

Zdroj: § 63, Poslanecká sněmovna N. S. R. Č. 1935, III. volební období. 12. zasedání. 2967, Zpráva výboru technicko-dopravního a rozpočtového o usnesení senátu (tisk 2931) k vládnímu návrhu zákona (tisk sen. 1447 a 1495) o dopravě motorovými vozidly a jich zdanění, in: http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t2967_01.htm (citováno k 2. 9. 2015).

Tabulka II

Ceny automobilů a motocyklů ve volném prodeji v roce 1949

značka	cena na poukaz		rozdíl v %	volný trh	rozdíl v %
	stará	nová			
Manet	9 900	13 000	30	17 400	34
ČZ 125	12 900	20 000	54	26 348	32
Jawa	21 590	33 000	51	43 865	33
Ogar	27 500	43 000	55	60 087	39
Minor	83 560	134 954	60	277 828	106
Minor dodávkový plechový		94 841			
Škoda 1101	93 140	203 505	120	415 858	105
Škoda 1101 dodávkový podvozek		65 090			
Tatraplan		292 940		599 831	105
Tatra 8v	318 130	453 338	42	906 677	100

Zdroj: TŮMA, Adolf: Volný prodej motorových vozidel a nové ceny na poukazy, in: Svět motorů, 1949, roč. III, č. 48, s. 1.

I. CELOSTÁTNÍ SPARTAKIÁDA

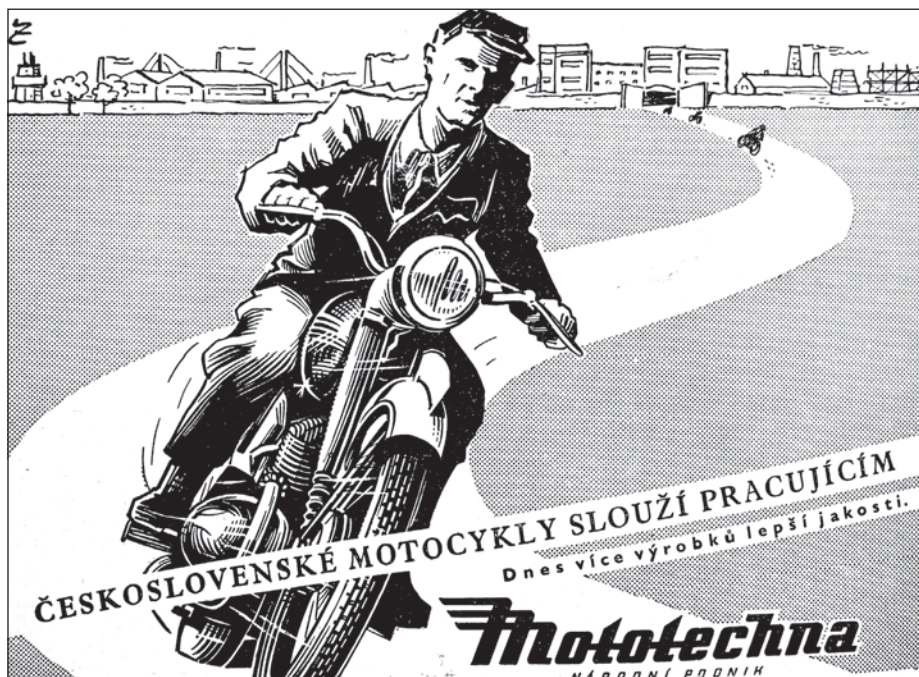
PŘEHLÍDKA

MLÁDÍ, RADOSTI A SÍLY

Pozvánka na vystoupení motoristů na I. celostátní spartakiádě.

(*Svět motorů*, 1955, roč. IX, č. 13)

Co soudí úderník o čsl. motocyklech?

(Svět motorů, 1950, roč. IV, č. 82, přebal)

Automobil jako prostředek k „zasloužené rekreaci v přírodě“ v reklamě na Aero Minor.

(Svět motorů, 1952, roč. VI, č. 130, přebal)

Populární jsou oblíbené i mezi dnešními sběrateli.
(Muzeum socialistických vozů, MotorGate z. s., Velké Hamry, foto Michal Ulvr)

**First it warms
your heart...**
(That Thunderbolt Styling!)

Behind the wheel of the new Ford, you become a new man. You could save last year's money savings and drive you almost before it's too late! These Ford's Thunderbolt torque power and it keeps by your driving demands will, off several miles. There's nothing to get over like this... the kind of power of the new Ford... and to give you about when passing or pulling in. There are... the kind of engine for choice from. And all at a more of other new engines... and features. Reading about it in magazines... the fun of driving the new Ford. So why not visit your dealer today?

It's amazing how just looking at the '55 Ford gives so many people that wonderful feeling. Why not? There's "Thunderbolt" written in almost every line... from the beautiful hood to the wheels. So see this Ford, and you're getting into a business on wheels. All in all, there's a new feeling out on sight.

**Then it reads
your mind...**
(That Thunderbolt Power!)

Visit yourself to a Thunderbolt
The first one ever

55 Ford

„Nejdříve zahřeje u srdce, poté splní vaše přání“ – reklama na kabriolet Ford z roku 1955.

(LIFE, New York, 23. květen 1955, s. 16)

Traktoristické „orgie“ na obálce motoristického časopisu.

(Svět motorů, 1950, roč. IV, č. 82, titulní strana)

(Ne)oficiální kulturní aktivity mládeže v Československu v období tzv. normalizace¹

Miroslav Vaněk

Nevýhodou jinak užitečného panoramatického zrcátka je, že pokrývá realitu. Objekty, které zobrazuje, se zdají menší a vzdálenější, než je tomu ve skutečnosti. Využívám tento přírůbek z automobilismu, abych zdůraznil, že studium soudobých dějin zprostředkovává (mělo by zprostředkovávat) poznání v opačném směru: s časovým odstupem se objekty a vzdálenější události jeví v kontextu historických dějů více vyvážené, dobové zkrácení způsobené nedostatkem poznání či aktuálností tématu je postupně nahrazováno racionálnější a komplexnějším poznáním. Ani zde však nejsme zcela uchráněni zmiňovaného pokřivení. Rizika existují především tehdy, jsou-li dějiny vykládány účelově, slouží-li novým mocenským strukturám nebo novým ideologiím. Předpokládám, že jako historici/historičky a pedagogové/pedagožky jsme si možné instrumentalizace historie vědomi, tudíž není třeba se o této hrozbě více rozepisovat.

Čemu bych se naopak rád věnoval podrobněji, je proces „uvědomování si“ onoho zpětného zrcátka, tedy možného pokřivení při zpracování historické látky. V následujícím rozboru se v této souvislosti budu věnovat vlastnímu dlouhodobému výzkumu rozličných aktivit mladé generace před rokem 1989.² O co mi přesně jde? V podstatě o mírný interpretační posun při hodnocení úlohy mladé generace při pádu komunistického režimu před rokem 1989. Když jsem v knize *Sto studentských revolucí* zmínil, že „československá mládež 80. let byla v prvních dnech listopadové revoluce jejím protagonistou“ a že „nastartovala revoluční změny, které nás vzdalují totalitě a přibližují demokratické společnosti“;³ rozhodně jsem tím nechtěl říci, že revolu-

1 Text vznikl za podpory Grantové agentury České republiky: grant č. P410/11/1352 Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění.

2 VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956–1989*. Praha, Academia 2010, s. 640; VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Votobia – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002, s. 350; OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha, Lidové noviny 1999, s. 860; VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat. Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Praha, Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 170.

3 OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí*, s. 11.

ce v Československu propukla jen díky mladým.⁴ Kontext revoluce byl bezpochyby mnohem širší a zahrnoval další společenské aktivity (nejen v prostředí neoficiálním, ale i v některých strukturách tzv. většinové společnosti). Kromě toho zde klíčovou roli sehrály mezinárodní události. Mezinárodní i celospolečenský československý kontext událostí roku 1989 jsem označil jak v knize *Sto studentských revolucí*, tak později v *Ostrůvcích svobody*.

Zdá se však, že je přeci jen čas od času dobré (potřebné) tento kontext zmínit, přiblížit, zopakovat nejdůležitější souvislosti. Čím dál častěji jsme totiž svědky zveličování vlastních zásluh na pádu režimu právě z řad tehdy mladých (dnes čtyřicetiletých až padesátiletých) aktivistů. A nehraje roli, zda se jedná o bývalé vysokoškolské studenty (nejčastěji), bývalé ochránce přírody nebo punkery (nejméně často). Nikdo nikomu nechce ubírat zásluhy na pádu předlistopadového režimu, dobře však víme, a to i díky bohatým zkušenostem s využíváním orální historie, že existuje až příliš mnoho způsobů, jak interpretovat minulé události ve vlastní prospěch.

Právě v čase, kdy jsme si připomínali 25. výročí sametové revoluce, se s hrdiny roku 1989 jakoby roztrhl pytel. Ve snaze naplnit poptávku po hrdinech nás mnohdy jak skuteční protagonisté 17. listopadu, tak médií virtuálně vytvoření hrdinové zásobují historkami, jež jsou z hlediska míry pravdivosti úsměvné, v horším případě pak žalostně trapné: například kdo že to z bývalých studentů vymyslel zvonění klíči, kdo po vzoru Václava Havla nosil po celou dobu revoluce když ne jeden svetr, tak alespoň jedno triko. Bývalí studentští vůdci, především ti z Prahy (se stále čestnými výjimkami), na svém mediálním obraze pracují ze všech generačních soupeřů rozhodně nejudlivěji. Řada z nich přitom mnohdy účelově „zapomíná“ na svou „funkcionářskou“ činnost v Socialistickém svazu mládeže (SSM) a vytváří zdání, že bez rozdílu jednali téměř jako disidenti, se kterými se přeci přátelili.

Někdy tito pamětníci a pamětnice vytvářejí obraz minulosti, který se s realitou rozchází, respektive je nevěrohodný. Přijímat takový obraz by bylo nespravedlivé vůči jiným mladým, kteří nemají o svém hrdinství zapotřebí mluvit. Zároveň by byl takový přístup ahistorický. Mladá generace se svou postupnou aktivizací významným dílem přispěla k pádu komunistického režimu v Československu. Nicméně sama by izolovaně v boji za demokratické změny neuspěla, nebýt dalších, závažnějších faktorů domácích (nepříznivá ekonomická a ekologická situace státu, nespojenost dalších vrstev a profesních skupin obyvatelstva, působení opozice, vnitřní

⁴ Po letech si ale uvědomuji, že jsme mohli být především v knize *Sto studentských revolucí* kritičtější. Rozhodně jsme nechtěli pasovat studentské vůdce na nové blanické rytíře, dělat z nich hrdiny bez bázně a hany; s odstupem času se ale přeci jen zdá, že jsme platili daň za to, že šlo o první publikaci založenou převážně jen na orální historii a v některých fázích jsme se tak trochu nechali „spolknout“ narátory a jejich vyprávěnými příběhy. Dnes už ve svých publikovaných dílech reflektujeme mnohem širší ukotvující kontext a využíváme všechny dostupné prameny.

rozpad KSČ ad.) i zahraničních (politika Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové, změny v Sovětském svazu po nástupu Michaila Gorbačova).

Ani děti, ani dospělí, prostě mládež

Pojem „mládež“ naplnilo konkrétním obsahem teprve 20. století. Zároveň s tím však vyvstal problém téměř nerudovský – kam s ní? Jaké místo nové entitě vymezit, poskytnout, jak se k mládeži, k nedospělým dospělým, chovat? Jakou míru kontroly vůči mládeži použít? Mladá generace, jejíž součástí byla i ta československá mládež, která došla až k památnému roku 1989, je obecně v psychologii, sociologii i v širším světovém kontextu nazývaná generací X. Tato generace zahrnuje jedince narozené zhruba mezi lety 1965–1980, jejichž formativní roky trvaly zhruba 20 až 25 let. Někdy byla tato generace nazývána generací „umělou“, což – podobně jako marketingová nálepka X – vyjadřovalo, že mladí lidé té doby zdánlivě neměli žádný společný cíl nebo žebříček hodnot, že se každý upínal k nějakému svému životnímu X a za ním si umínil jít, případně se rozhodl žádné životní X nevyhledávat. Kde to bylo možné, začala tato „nedefinovaná generace“ používat generační znaky, tj. identitu založenou na svobodě jednotlivce, lidské důstojnosti a novém přístupu k rychle se měnícímu světu. Určitým společným znakem pak byla i deklarovaná nezávislost.

A tak generaci X provází vznik desítek výrazných subkultur, uměleckých hnutí, nových vědeckých i politických teorií a celkový rozpad masové popkultury. Výsledný koktejl těchto vlivů a aktivit udělal z generace X otevřenou a sebevědomou vlnu mladých, kteří sice stále ve velkém sdíleli životní cíle svých rodičů (kariéra, rodina, dům, pověst...), ale zároveň odmítali jeden pohled na svět a byli schopni vnímat i prožívat několik revolučních vlivů a životních stylů najednou. Civilizaci pak přinášeli a přinášejí především zpochybnění dosavadních přístupů k práci a politice a zároveň požadavek na více pravomocí a volnosti. V produktivním věku mají X celkově více práce, ale pracují za méně peněz než jejich rodiče. Nedostatek dlouhodobých jistot jim nahrazuje růst osobní svobody. Ve výsledku jde o výrazně postojovou generaci, generaci hledající hodnoty a významy, které se obecně vyplatí zastávat celý život.⁵ Je to generace, která se dnes dostává k moci, což je patrné v nových politických stranách či ekonomických strukturách.

V předlistopadovém Československu byl poměrně dynamický vývoj mladé generace brzděn stávajícím autoritativním režimem. Přesto se mladí začali viditelněji než jiné skupiny obyvatelstva aktivizovat (i když se jednalo zejména o nepolitické aktivity). Neznamená to ale, že by vzrůstající aktivismus byl vlastní jen a pouze mla-

5 COUPLAND, Douglas – ROTHBAUER, Jiří – RIVOCHÉ, Paul: *Generace X: vyprávění pro akceleraovanou kulturu*. Praha, Volvox Globator 1999, s. 70–91.

dým; u mladých však byl mnohem patrnější. Akcent na dichotomii stáří versus mláďdí neplatil ani v případě hesla „Nevěř nikomu, komu je nad třicet!“⁶ na Západě, ani v polarizovaném pohledu na československou společenskou realitu 80. let, tj. společnost loajálních „normalizovaných“ otců a matek a po životě v pravdě toužících revoltujících synů a dcer. Samozřejmě že lze použít i takovou optiku. Potom je ale potřeba vysvětlit, proč a kde se ona loajalita a ona údajná ustrašenost starší generace vzala. Při této reflexi je pak vhodné připomenout – kromě mnoha jiných aspektů – dobový kontext a skutečnost, že jedna generace v produktivním věku mohla zažít hned dvě okupace cizími vojsky, dvojí selhání politických elit a dvojí pocit bezmoci, když poznala, že si nikdo ve jménu malé země uprostřed Evropy nemíní „pálit prsty“.

Skutečnost, že dorůstající generace nebyla zatížena traumatizujícím zážitkem roku 1968, byla velmi specifickým a důležitým momentem aktivizace mládeže v 80. letech. Vedle tohoto specifika se generace 80. let vyznačovala i charakteristikou obecnou, platnou kdekoli na světě, tedy tím, že každá nastupující generace má geneticky zakódovanou potřebu revoltovat, otřást symboly generací minulých a zdůrazňovat: Jsme tady! A chceme si svět uspořádat po svém!

Mládež v hledáčku ideologie a represe

Předlistopadový systém, respektive jeho orgány v čele s komunistickou stranou nepopíraly, že jim jde v otázce mládeže především o „účelné využití volného času“ a že i v období tzv. přestavby je právě mládež „bitevním polem“, na němž se svádí a v budoucnu bude svádět boj o její myšlení.⁷ Pod dojmem potenciálního nebezpečí, které představovala mládež pro předlistopadový režim, byly její aktivity omezovány, bržděny a potírány. Ve svém tažení byl ale režim „polovičatý“ – pod vzrůstajícím tlakem musel některé „ventily“ mládeži uvolnit. Dohled ale nezmírnil.

Státní bezpečnost, která věnovala mládeži „pozornost“ již od roku 1948, se jí zabývala i v desetiletích následujících. 3. odbor 10. správy SNB si od roku 1985 pro snazší orientaci rozdělil agendu na mládež tzv. organizovanou (zapojenou ve strukturách SSM) a tzv. volnou, stojící mimo oficiální mládežnickou organizaci. Přes veškerou snahu se však nepodařilo postupné aktivizaci mládeže zabránit, právě naopak. V roce 1989 například Státní bezpečnost hlásila: „*Snahy vnitřního protivníka rozšířit svůj vliv a zapojit především mladé lidi do nepřátelské činnosti a nátlakových akcí se promítly ve vzniku a zaměření takových iniciativ jako například Nezávislého mírového sdružení, České děti, Mírový klub Johna Lennona, Havlíčkova mládež ad.*“⁸ Různé analyticky

6 Toto heslo je připisované hudebníkovi Johnu W. Lennonovi.

7 VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*, s. 5.

8 ŽÁČEK, Pavel: Politická policie proti mládeži, in: VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*, s. 319.

ké zprávy ministerstva vnitra, respektive Státní bezpečnosti pak popisovaly různé, z pohledu režimu nežádoucí aktivity rovněž v rámci mládežnických organizací SSM.

Rozdělení mládeže na tzv. volnou a organizovanou tak bylo nakonec pouze formální a administrativní. Hranice mezi těmito dvěma póly nebyly tak zřetelné, jak se politické i represivní orgány domnívaly či jak by si případně přály. Obě skupiny se často prolínaly (samozřejmě pomineme-li krajní případy, jako například aktivní funkcionář SSM na straně jedné a pacifista z Nezávislého mírového sdružení na straně druhé). Největší skupina mládeže se pak pohybovala v meziprostoru, který jsme již před lety nazvali „ostrůvky svobody“.

Příklad mladé generace dospívající v 80. letech velmi dobře ilustruje, jak straníční funkcionáři marně hledali témata, která by mladé zaujala, jak byly tyto snahy předlistopadového režimu již předem určeny k nezdaru. Zatímco v Československu vyrostla skutečně nová mladá generace, funkcionáři zůstali stejní, se stejnou schematizovanou ideologií a stejnými šablonami chování, které mohly fungovat možná na počátku 50. let. Veškerá politická i represivní opatření se naprosto míjela účinkem a režim si navíc usilovně vytvářel nové odpůrce i mezi tzv. organizovanou mládeží, tedy „svazáky“.

Připomeňme v této souvislosti jeden z mnoha případů – příběh zadržení studenta Pedagogické fakulty v Plzni, člena SSM Michala Šamana Státní bezpečností. Díky velkému zájmu o českou literaturu se Michal Šaman zúčastnil oficiální besedy v Ostrově nad Ohří. Na tuto akci byli jako hosté pozváni i tehdy oficiálně akceptovaní autoři Zdeněk Šmíd, Jiří Žáček, Karel Süss a Jan Lukeš. Michal Šaman si z besedy pořídil zápisky, které pak přepsal na psacím stroji ve třech kopiích pro své kamarády. O něco později si ho na vysokoškolské koleji vyzvedla Státní bezpečnost. *„Zatukali, že jsou od Bezpečnosti. Já na ně koukám jako blázen a říkám, ‚Co si přejete?‘ Já jsem to nechápal. Myslel jsem si, že je to nedorozumění. A oni mi řekli, že musím podat vysvětlení na služebně policie. Tak mě odvezli do toho Skotlenjárdu a že mám vysvětlit, proč jsem pořídil ty zápisky. Já jim vysvětloval, že to není nic protistátního. Oni byli prostě jako šilený. A samozřejmě klasika. Jeden zlej, jeden hodnej... Já jsem říkal: ‚Podívejte, to jsou oficiální autoři, všichni tři. Členové svazu spisovatelů. Vždyť všechno, co se tam řeklo, se už dneska píše v Rudém právu.‘ Trvalo to, já nevím, asi dvě, tři, čtyři hodiny, jo, a oni už prostě nevěděli, co se mnou. Tak jsme prošli ten text, co tím pan autor jako chtěl říct. A já říkám: ‚Co kdybyste se zeptali jich?‘ Pak už po dvou hodinách nemohli, tak tam na mě vtrhnul ten malej a začal na mě řvát. ‚Přestaň mi tu kecat, v noci čteš exilovou literaturu!‘ On úplně prskal a říkal: ‚Já tě dám na čtyřadvacet hodin sednout na Bory (věznice Plzeň-Bory – pozn. aut.). Pak se vrátíš, s fakultou jsi skončil. A potom nám tu podepíšeš, co budeme chtít.‘ A já říkám: ‚No to nepodepíšu. Já prostě nemůžu podepsat něco, co není se mnou v souladu.‘ Když jsem odcházel, tak oni jako: ‚A víte, co je vaše povinnost? Kdybyste se dozvěděl o nějakých disidentech, tak nám to oznamte.‘ A já říkám: ‚Vždyť jsem vám říkal, že o tom nic nevím, já*

si jen píšu básničky.' No a tak jsem se tam odsad' vypočetel. Normálně mně tekly slzy. Byl krásnej dubnovej den. Vyšel jsem směrem na tramvaj. Všude mladí lidi, milenci. A teďka mně se úplně chtělo křičet. Normálně, úplně, jak když z vás spadnou klapky. Jako směrem k těm mladým, stejným, jako jsem byl ještě před třemi hodinami taky. 'Vy nevíte, kde žijete!' Nejstrašnější byl ten pocit, že někdo vám prostě ukáže, že jste úplný červ: Já když budu chtít, tak tě zničím. Já tě zašlápnu. A to mě nemlátíli, nemučíli, nic takovýho. No, takže říkám, oni si ty nepřátele vyráběli sami. Já jsem se do té doby zajímal jen o moji milovanou literaturu.⁹ Michal Šaman se po této zkušenosti sice nestal členem neoficiálních struktur, ale začal se pohybovat v alternativním světě, který jsme už dříve pojmenovali jako ostrůvky svobody.¹⁰

Ostrůvky svobody

Do množiny ostrůvků svobody zahrnujeme, kromě mnoha dalších, v textu však nezmiňovaných aktivit, náboženská a mírová shromáždění, punkové a novovlnné koncerty, bytové semináře studentů, konkrétní drobnou práci mladých ekologů či neoficiální činnost skautských oddílů. Ostrůvky svobody nechápeme jako nějaký úkryt před dotírající realitou. Svou povahou odpovídaly spíše charakteristice jednoho z narátorů, Ignáce Muchy. „Ostrůvek ano, aby se bylo kam vracet, nikoli však ghetto nebo skleník. Ostrůvek bylo místo, kde jsem mohl být sám sebou, sdílet určitou filozofii a nebát se říci svůj názor“.¹¹

Jistý pohyb mezi mladými, i když šlo o „nepolitické aktivity“, respektive aktivity, jejichž cílem bylo zeslabení či odstranění konkrétní nesvobody, lze vystopovat již na počátku 80. let. Od roku 1981 se například začali spontánně a neorganizovaně scházet mladí lidé na Kampě u improvizovaného památníku Johna Lennona.¹² V roce 1983 se hlasy mladých ozvaly proti rozmístování raket středního doletu na našem

9 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Centrum orální historie (COH), sbírka Rozhovory. Rozhovor s Michalem Šamanem vedla Apolena Oktábcová, únor 2015. Viz rovněž OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí*, s. 151.

10 VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*.

11 ÚSD AV ČR, COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Ignácem Muchou vedl Jaroslav Cuhra, 30. 3. 2001. Cit. dle VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*, s. 9.

12 Po smrti Johna W. Lennona vznikl v prosinci 1980 na zdi Maltézské zahrady na Velkopřevorském náměstí v Praze na Malé Straně jeho neoficiální památník. Na tzv. Lennonovu zeď psali především mladí lidé nejrůznější nápisy, vzkazy a básničky vztahující se k tvorbě tohoto hudebníka a jednoho z nejznámějších „peaceníků“ přelomu 60. a 70. let. Jestliže v prvních letech šlo spíše o vzpomínková setkávání, po vyostření mezinárodních podmínek v roce 1983 začala být setkání v den výročí úmrtí Johna Lennona stále více pojímána jako protirežimní. Lennonova zeď se stala symbolem odporu proti režimu, proti válce, proti násilí, svéráznou českou připomínkou myšlenek míru a lásky. Na zdi přibývaly umělecké výtvořky, které byly na příkaz představitelů komunistického režimu poměrně pravidelně přetírány. Účastníky setkávání u Lennonovy zdi monitorovala Státní bezpečnost, jednalo se o nich dokonce i na předsednictvu ÚV KSČ. Při každém výročí byla řada účastníků zatčena. Následné tresty pak měly podobu represí, jež měla vykonávat škola, popř. úřady v místě

území¹³ a list *Tribuna* (oficiální orgán ÚV KSČ) rozpoutal spolu s *Rudým právem* kampaň proti šířícímu se hnutí mladých příznivců punkového trendu a – nejen hudebního – stylu.¹⁴ V letech 1985 a 1987 se hlavně mladí lidé postavili svými podpisy na peticích proti znečišťování životního prostředí (například na Chomutovsku).¹⁵

bydliště účastníků a účastnic (zejména kvůli jejich věku). Přes veškeré úsilí se policii nepodařilo vzpomínkovým akcím zamezit; počet aktivních stoupců myšlenek Johna Lennona naopak stoupal. Proto represivní a politické orgány změnily taktiku a po neúspěšné snaze akce potlačit se snažily tyto aktivity dostat „pod vlastní křídla“. Od roku 1988 převzal organizaci výročních shromáždění SSM. Tento nepodařený pokus se díky následujícím událostem už podruhé neopakoval. Více viz BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Lennonova zeď v Praze. Neformální shromáždění mládeže na Kampě*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003; VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 452–455, 485–487.

- 13 Rozhodnutí o dislokaci sovětských raket středního doletu v Československu na podzim 1983 vyvolalo u obyvatelstva značné znepokojení. Jedním z jeho projevů byly protestní petice odmítající všechny rakety, tedy včetně sovětských, umístěných na evropském kontinentu. Petiční akce se nejvíce rozšířily v Brně a v Jihomoravském kraji. K organizátorům patřili Jaroslav Šabata, Petr Pospíchal nebo Jan Pukalík. Posledně jmenovaný byl obviněn z trestného činu pobuřování. Za sbírání podpisů proti šíření jaderných zbraní mu hrozil trest odnětí svobody od tří měsíců do tří let. Další nepřehlédnutelnou mírovou iniciativu a podpisovou akci připravili mladí z Jazzové sekce. Jejich kampaň skončila výslechy signatářů na úřadovnách StB. Jediným postiženým byl nakonec Petr Cibulka, který byl propuštěn ze zaměstnání. V únoru 1984 byla odeslána prezidentu G. Husákoví a představitelům vlády ČSSR největší protestní petice proti rozmístění sovětských jaderných zbraní v ČSSR, kterou podepsalo 939 občanů. Jak trefně napsal Timothy G. Ash: „*Na rozdíl od filozofických, literárních a historických zájmů Charty 77 měl problém míru, stejně jako problém znečištění životního prostředí všeobecnou odezvu s vyšší participací mladých. Nemusíte být intelektuály, abyste se cítili ohroženi raketami a kyselým deštěm.*“ Více viz BLAŽEK, Petr: Dejte šanci míru. Pacifismus a neformální mírové aktivity mládeže v Československu, in: VANĚK, Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*, s. 41–45.
- 14 Jedním z černých dnů českého rocku byl 22. března 1983, kdy vyšel v komunistickém týdeníku *Tribuna* článek „Nová vlna se starým obsahem“. S určitou mírou nadsázky je ho možné označit jako novodobý hon na čarodějnice, v tomto případě na příznivce punk rocku a nové vlny. Jak se ukázalo později, jméno autora článku bylo smyšlené (Jan Krýzl), autorství bylo kolektivní. Článek Jana Krýzla podpořila o týden později v *Rudém právu* Zdena Bakešová článkem „Prevít rock – a my“. I když článek Jana Krýzla četli rockoví fanoušci především jako humoristický text a týdeník *Tribuna* byl snad poprvé vyprodán, situace kolem dalšího působení kapel punku a nové vlny začala být opravdu vážná. Článek v *Tribuně* představoval neskrývanou direktivu zřizovatelům, pořadatelům, provozovatelům a všem kulturním institucím, které zajišťovaly a schvalovaly veřejná vystoupení, aby nadále neumožňovaly skupinám nové vlny vystupovat. V atmosféře strachu, která panovala, znamenala tato direktiva, navíc publikovaná orgánem ÚV KSČ, doslova rozkaz. Nová vlna byla v podstatě zakázána, stovky hudebníků byly potrestány za to, že hrají tak, jak hrát chtějí, tisíce mladých lidí za to, že se jim tento druh hudby líbil, a především za to, že si dovolili bez „doporučení shora“ otevřeně projevit svůj vkus účastí na koncertech a sháněním nahrávek a že vnímali jako své právo tento vkus utvářet. Oproti očekáváním však článek vzbudil u mladých zcela opačné reakce. Punkové kapely začaly (přes odpor Státní bezpečnosti a akci proti punkerům nazvanou Odpad) početně růst, hudebníci zaplnili prostor skutečné alternativní scény. Fanoušci punku i rocku, jednotliví hudebníci, a dokonce i zřizovatelé se začali bránit, a to i na stránkách téhož časopisu. Článek v *Tribuně*, stejně jako Anticharta v 70. letech, tak způsobil, že o „závadnou“ hudbu se začalo zajímat mnohem více lidí. Režim i v tomto případě, stejně jako u akcí u Lennonovy „zdi nářků“, přešel od represí ke snaze dostat punkery, příznivce nové vlny a alternativního rocku obecně pod kontrolu. A tak byla od roku 1986 pořádána oficiální hudební soutěž Rockfest. Aby bylo absurditě učiněno zadost, byl těmto akcím vyhrazen Palác kultury v Praze, postavený především k pořádání komunistických sjezdů. Více viz VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 336–338, 344–355.
- 15 V roce 1985 se skupina několika mladých lidí z chomutovského regionu obrátila na řadu svých přátel ze Severočeského a Západočeského kraje ve snaze vyvolat občanskou aktivitu, která by bránila devastaci severočeského regionu. Mladí iniciátoři, neznalí skutečných politických problémů v zemi, se naivně domnívali, že by se plánovaná občanská aktivita mohla stát součástí oficiální

V posledních dvou letech před listopadem 1989 pak vystupovaly „pořádkové síly“ režimu proti mladým ochráncům životního prostředí, kteří usilovali například o záchranu pražské Stromovky,¹⁶ příznivcům punku a mírovým aktivistům (například na mírové slavnosti na plzeňském Lochotíně¹⁷) i proti demonstrantům, kteří zaplňovali Václavské náměstí při výročích srpnových událostí, Palachově týdnu atd.¹⁸ V květnu 1989 si především plzeňská mládež (příznivci hnutí punk a další tzv. nonkonformní skupiny) na nepovolené manifestaci připomněla výročí osvobození města americkou armádou.¹⁹ Bezprostředně před 17. listopadem se mladí obyvatelé Teplic (především studenti místních středních škol) odhodlali veřejně vystoupit už nejen proti znečištěnému ovzduší, ale i proti těm, kteří nesli vinu na ekologicky neúnosném stavu severních Čech.²⁰

-
- Národní fronty. Státní bezpečnost však tyto jejich iluze okamžitě rozptýlila. Její orgány předvolaly hlavní iniciátory k výslechu a pro tentokrát ještě aktivisty zastrašily. Ne však nadlouho. V roce 1987 vystoupili tito aktivisté s petičními akcemi znovu. VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat*, s. 88–89.
- 16 Za ochranu životního prostředí vystoupila v letech 1988 a 1989 i nová nezávislá iniciativa České děti, vycházející z royalistické filozofie (panovník jako muž moudře spravující zemi). V souvislosti s plánem vést část silničního obchvatu Prahy přes královskou oboru Stromovka vystoupily České děti za záchranu „královského majetku“. S transparenty „Na pomoc Stromovce“, „Nechceme dálnici, Stromovku nedáme“ vystoupily České děti oficiálně proti mocenskému rozhodnutí. Navzdory represivním opatřením používaným při každé opakované demonstraci se v roce 1988 těchto aktivit účastnily stovky občanů hlavního města, v listopadu 1989 už jich bylo kolem tří tisíc. V rámci protestů za záchranu Stromovky došlo rovněž k málo vídanému jevu, kdy se propojily oficiální organizace (pražská organizace Brontosaura) s disentem (České děti). Více viz VANĚK, Miroslav: *Nedalo se tady dýchat*, s. 102, 126.
- 17 Když se v rámci mezinárodního mírového pochodu Olofa Palmeho (15. 9. 1987) uskutečnil v plzeňském amfiteátru v Lochotíně koncert, na němž vystoupily západoněmecké punkové skupiny Einstürzende Neubauten a Die Toten Hosen, přišly ke slovu obušky a zatýkáni. Ze strany organizátorů šlo o velmi nepovedenou akci. Z průběhu koncertu je zřejmé, že konflikt nevyvolali hudebníci německých punkových kapel a snad ani připravené policejní složky, které se zásahem zřejmě počítaly, nýbrž neskutečně hloupá dramaturgie celého programu. V tomto případě se záměr zorganizovat akci pro mladá vymkl kontrole. Reakce oficiálních orgánů však nebyla tak tvrdá jako v předcházejících letech. Policejní eskorta doprovodila obě kapely až na hranice. Došlo k perlustraci zadržených, kteří však byli bez trestů propuštěni. VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 480–483.
- 18 Jako Palachův týden se označují demonstrace konané ve dnech 15.–17. ledna 1989, kdy se na Václavském náměstí v Praze opakovaně scházelo poměrně velké množství občanů, převážně mladých lidí. Proti demonstrantům politické a bezpečnostní orgány opakovaně nasazovaly neadekvátní, brutální prostředky. Fyzické násilí používali příslušníci Bezpečnosti zvláště proti mladým lidem, kteří představovali radikální složku opozičního hnutí. OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc a společnost*. Praha, Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 86; TŮMA, Oldřich: *Zitra zase tady*. Praha, Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 37–38.
- 19 Dne 6. května 1989 uspořádaly nezávislé iniciativy v Plzni vzpomínkovou akci k uctění památky osvobození města americkou armádou. Místní sdělovací prostředky přišly s ideologickou kampaní, v níž očerňovaly protagonisty nezávislých iniciativ (například dehonestující článek „Jeden z nich“ v plzeňské *Pravdě*, namířený proti příznivci hnutí punk Janu Rampichovi). Na sdělovací prostředky navázaly bezpečnostní složky opatřeními proti nezávislým iniciativám i proti těm, kteří památku americké armády přišli uctít. Manifestace se zúčastnilo několik set lidí. Policie nakonec proti manifestujícím nezasáhla; na místě zadržela dva muže, další osoby perlustrovala na místě. Některým občanům byla uložena pokuta za přestupek proti veřejnému pořádku a socialistickému soužití. Více viz PETROVÁ, Jana: *Zapomenutá generace osmdesátých let 20. století – nezávislé aktivity a samizdat na Plzeňsku*. Plzeň, Plzeňský kraj a Nadační fond pro kulturní aktivity občanů města Plzně 2009, s. 94–98.
- 20 Jen několik dní před 17. listopadem 1989 proběhly demonstrace v severočeských Teplicích, na

Třebaže se v posledních letech před listopadem 1989 rozrůžňovaly aktivity a cíle těch nezávislých občanských iniciativ, jejichž příslušníci patřili převážně ke střední a starší generaci, stávala se jedním z nepřehlédnutelných dělítek disentu a nezávislých aktivit generační příslušnost. Hlavně představitelé „mladších“ iniciativ (Nezávislé mírové sdružení, Hnutí za občanskou svobodu, České děti, Mírový klub Johna Lennona) oslovovali stále více mladých lidí ochotných vyjádřit své aktuální pocity i odhodlání ke změně na nejrůznějších demonstracích.²¹

Nesouhlas s totalitním režimem neprojevovali – alespoň v posledních letech před listopadem 1989 – již jen příslušníci a sympatizanti skupin označovaných jako občanské iniciativy, aktivity a hnutí. Právě v prostředí mladé generace (vysokoškolské, středoškolské i učňovské mládeže) se – třebaže původně bez jakéhokoli politického záměru – vynořovaly stále četnější a pevnější „ostrůvky svobody“. Mladí lidé, kteří zprvu usilovali jen o možnost spontánně, nedisponovaně, zkrátka svobodně se bavit (respektive naplňovat svůj volný čas), přecházeli postupně – a často právě pod tlakem režimních represí a šikanování – k požadavku svobodně žít.

Ke způsobu jejich vyžití patřilo členství v hudebních skupinách, návštěvy koncertů, festivalů, provozování amatérského divadla, více či méně promyšlené aktivity na ochranu přírody a historických památek, spontánní příklon k víře a zájem o náboženské směry, členství v oddílech příklánějících se stále více ke skautským zásadám, domácí semináře a diskusní fóra. Pragmaticky smýšlející mládeži už nepůsobilo

nichž jejich účastníci požadovali tu nejsamozřejmější věc nutnou k životu – čistý vzduch. Teplice, Most, Ústí nad Labem a Chomutov patřily k nejzdevastovanějším městům na světě. Jestliže ještě při lednových a únorových nepříznivých imisních situacích byli Severočeši ochotni vše řešit jen stížnostmi a peticemi určenými příslušným místním a krajským orgánům, v listopadu 1989 vyšli obyvatelé severočeských měst do ulic. Opatření stranických orgánů města a okresu, která měla shromáždění zamezit, byla neúčinná. V sobotu 11. listopadu se v Teplicích sešlo asi 600 až 800 demonstrujících, většinou mladých lidí. V neděli 12. listopadu proběhla další, již lépe zorganizovaná demonstrace. Opět ovšem nepovolená. Do centra města přišlo asi tisíc demonstrantů, většinou – stejně jako v sobotu – mladí lidé (studenti teplických středních škol, učni, vysokoškoláci studující na pedagogické fakultě v nedalekém Ústí nad Labem a tzv. nonkonformní mládež – příslušníci hnutí punk). Na rozdíl od soboty policie neváhala proti demonstrantům zasáhnout. Zasahovala i 13. listopadu, kdy byly navíc povolány pohotovostní posily z Ústí nad Labem. K dispozici byli psi a vodní děla. Po zásahu muselo několik lidí vyhledat ošetření (tržné rány, zhmožděny), několik desítek účastníků demonstrace bylo převezeno na útvar Sboru národní bezpečnosti. Demonstranti ale dosáhli i dílčího úspěchu. Vedoucí tajemník OV KSČ Antonín Váňa slíbil zorganizovat 20. listopadu na městském zimním stadionu veřejné shromáždění na téma ekologie. Jednalo se o příslib prvního skutečného dialogu občanů s funkcionáři a zodpovědnými pracovníky okresu a kraje. V souvislosti s významem či hodnocením listopadových teplických demonstrací je třeba zdůraznit, že šlo o první významnější policejné rozehnané demonstrace mimo Prahu, o nichž informoval i celostátní tisk. Ukázaly, že nespokojenost není už jen lokální pražskou záležitostí.

21 Viz například TŮMA, Oldřich: *Zitra zase taďy*; SVOBODOVÁ, Jana: *Nezávislá skupina České děti (1988–1989). Dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 117; CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – HLUŠIČKOVÁ, Růžena (eds.): *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989*. Praha, Maxdorf – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994, s. 25–34; BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Lenonova zed v Praze. Neformální shromáždění mládeže na Kampě*.

velké starosti to, zda se část uvedených činností rozvíjí třeba pod „zastřešením“ oficiálního Svazu socialistické mládeže, jako tomu bylo v případě hudebních festivalů Rockfest²² a Porta²³.

Často teprve zásahy „moci“ (škol, národních výborů, Státní bezpečnosti) postavily mladého člověka před fakt, že žije v nesvobodě, a vzbudily v něm přání a posléze i odhodlání touto nesvobodou otřást. Třebaže z generace „rodičů“ pomáhala mladým lidem část profesorů, oddílových a skautských vedoucích, umělců i otevřených disidentů, zůstávaly jim cizí jak oficiálně vštěpované režimní indoktrinace, tak do značné míry (zde spíše z neznalosti) i morální principy a krédo „starších“ nezávislých občanských iniciativ. I temperament mládí vedl k tomu, že cestu perestrojek, reform a „postupné demokratizace poměrů“ vnímali jako zdržování a zbytečné okliky na cestě k demokracii a standardní občanské společnosti. Ani tento generační trend nebyl samozřejmě zcela jednotný. Zasažoval však čím dál širší skupiny a vrstvy mladých lidí, od učňů po vysokoškoláky.

Aktivity „neoficiální“ vs. „oficiální“

Na příkladu tří vybraných skupin (subkultur) – příznivců hnutí punk, mladých ochránců přírody, respektive vysokoškolského studentstva – lze poměrně dobře ukázat, do jaké míry oficiální a neoficiální aktivity mladých proti režimu splývaly, doplňovaly se nebo rozcházely.

1. No Future!

Aktivní příznivce hnutí punk tvořila především učňovská mládež, méně středoškoláci a výjimečně studenti a studentky vysokých škol. V případě učňovské mládeže šlo

22 V roce 1986 se česká rocková scéna, a to včetně svého punkového proudu, dočkala 1. ročníku festivalu Rockfest, kde se poprvé po dlouhé době (ve víceméně skryté formě) prezentovali autentičtí představitelé alternativní scény, nové vlny a punku. Rockfest pořádaly společně ČUV SSM, Palác kultury, Ministerstvo kultury ČSR, Ústav pro kulturně výchovnou činnost, Český rozhlas, Supraphon, Panton, Pragokonzert ad. V zásadě se přikláním k názoru hudebníků a hudebních kritiků, kteří vznik festivalu spojují s obrovským boomem kapel punku a nové vlny, který se prostě nedal přehlédnout. Vládní moc se vyděla a dala nakonec rocku zelenou, byť si naivně myslela, že účinkující pod střechou Paláce kultury může ohlídat. To se samozřejmě nemohlo podařit. VANĚK, Miroslav: *Kytky v popelnici*, in: VANĚK Miroslav a kol.: *Ostrůvky svobody*, s. 228–229; VANĚK, Miroslav: *Byl to jenom rock'n'roll?*, s. 483–486.

23 Porta představovala před rokem 1989 důležitý festival pro příznivce folku a country hudby. Jako soutěžní festival byla založena v roce 1967 v Ústí nad Labem a za téměř půl století prošla složitým vývojem. V průběhu několika desetiletí festivalem prošla většina skupin, muzikantů a osobností, kteří dnes reprezentují folkovou, country a trampskou scénu. K patnáctým narozeninám čekalo Portu stěhování, které mělo trvalý charakter, a to do Plzně; finále se pak vždy konalo v přírodním amfiteátru na Lochotíně. I Porta byla pod poměrně přísnou kontrolou – nad její ideovou čistotou bděli různí ideologové. Koncem 80. let přijíždělo na hlavní část Porty pravidelně až 30 tisíc folkařů, kteří se těšili, co jim muzikanti mezi řádky sdělí, respektive zazpívají. LANGER, Miloslav J. – DOLEŽAL, Ivan: *Porta znamená brána... i do nového století?* Praha, Beta 2001, s. 183.

zejména o to, že tito mladí většinou neaspirovali na další studium, neměli s ohledem na režim moc co ztratit, tudíž mohli být a byli ve svých projevech mnohem radikálnější. I heslo No Future!, byť přenesené ze Západu, mělo v našich podmínkách vlastní význam: mladí punkeři a punkerky svoji budoucnost v tomto státě neviděli. Ve svém postoji byli nejprve osamoceni, stáli mimo nezávislou scénu i mimo oficiální organizaci SSM. Punkoví hudebníci již netoužili ani po oficiálním koncertování, odmítali – na rozdíl od mnoha rockových kapel – docházet ke kvalifikačním přehrávkám a svoji tvorbu předváděli bez patřičného povolení. Nejen kvůli tomu, ale také kvůli vizuálnímu projevu, účesu i oblečení se stávali častými objekty policejní perzekuce. Ta nabývala nejrůznějších forem, od každodenní perlustrace či docházení za příznivci subkultury do zaměstnání až po zadržování těch nejaktivnějších na 48 hodin.

V souvislosti s tímto stále se zvyšujícím tlakem ze strany represivních složek se příznivci hnutí punk dostávali blíže k undergroundu. Ve druhé polovině 80. let pak pro jistou část této subkultury heslo No Future! přestávalo vyjadřovat nosnou myšlenku, stávalo se poměrně neproduktivní. Někteří punkeři se zapojili do nezávislých iniciativ, podepisovali jejich prohlášení, (spolu)organizovali některá shromáždění. Vyvrcholením politického sebeuvědomění a snahy o zlepšení životních podmínek pro punkery v Československu byl dopis plzeňského aktivisty Jana Rampicha zaslaný Gustávu Husákovi v roce 1987. Rampich ve svém jednostráňkovém dopisu prezidenta přímo žádal, aby jako nejvyšší ústavní činitel dal pokyn k zastavení perzekucí punku. Bez iluzí o tom, že by mohl cokoli změnit, podal Jan Rampich pouze výčet perzekucí a nespravedlností, jimž byli punkeři vystaveni, a výslovně žádal o nápravu. Do jisté míry se Rampichův dopis podobal památnému dopisu adresovanému Gustávu Husákovi Václavem Havlem v roce 1975, samozřejmě bez filozofického rozměru, jelikož u punkera na filozofii nebyl prostor ani čas. Oba dopisy spojuje fakt, že zůstaly bez odpovědi. Lze také předpokládat, že dozor nad jejich autory (de facto permanentně prováděný) byl ještě zostřen.

Za dvanáct let, které uběhly mezi oběma dopisy (1975, 1987), v období zdánlivé „bezdějinnosti“, se s nástupem mladší generace změnila společenská i vnitropolitická situace do té míry, že bylo možno žádat (byť zatím bez úspěchu) nejen o zamýšlení, ale i o činy. I když Jan Rampich, stejně jako Václav Havel, ve svém dopise zmiňuje strach, je patrné, že jeho míra se zmenšovala. Dokazuje to například fakt, že pouze v Plzni se k Janu Rampichovi přidalo 46 dalších punkerů bez obav z rizika, že tento počín je (a případně jejich rodiny) vystaví perzekuci nad osobně snesitelnou míru. Jan Rampich, jak již bylo řečeno, se odpovědi na dopis nedočkal. Ve své činnosti však neustával a stal se, byť jen v regionálním tisku, terčem podobně dehonestující kritiky jako Václav Havel v tisku celostátním (například článek „Kdo je V. Havel?“ v *Rudém právu*). Pod názvem „Jeden z nich“ otiskl v roce 1989 deník *Pravda* (vydáváný Krajským výborem KSČ v Plzni) rozsáhlý denunciační článek o Janu Rampichovi.

Popsal jej jako drogového a alkoholového ztroskotance, vůdčí osobnost „úpadkového punku“, signatáře Charty 77 a významného, režimu nepřátelského aktivistu.²⁴ Jan Rampich ukázal, že heslo No Future! nemusí být ani zdaleka pravdivé.

2. For Future!

Ochránci životního prostředí, kteří tvořili jiný uzavřený ostrůvek svobody, byli na rozdíl od punkerů rozkročeni do obou stran. Dokonce by se dalo říci, že mnohem více jich bylo organizováno v tzv. oficiálních strukturách, ať to bylo hnutí Brontosaurus nebo Československý svaz ochránců přírody (ČSOP). Bezprostředně po listopadu 1989 se pak ochránci (sdružení v Brontosauru nebo ČSOP) stali terčem kritiky. Ta zpochybnila faktický přínos činnosti ochránců přírody, jejich aktivity dokonce klasifikovala jako formu kolaborace s předchozím režimem nebo jim přinejmenším vytýkala, že se například v porovnání s Greenpeace projevovali příliš poddajně a krotce. Ochráncům přírody tak bylo předhazováno, že se soustřeďovali pouze na vysazování stromků a jakousi osvětovou činnost.²⁵

Je pravda, že mnoho lidí se s touto činností opravdu spokojilo – stačilo jim vědomí, že pro přírodu vůbec něco dělají. Jiní však žádali vytváření skutečných podmínek pro ochranu životního prostředí. Činnost domácích ochránců přírody se mnohdy mohla zdát pošetilá. Je však třeba si uvědomit, že podmínky pro jejich činnost byly v naší zemi skutečně tristní. Kromě finančních prostředků chyběla i faktická podpora státních a jiných orgánů. Navíc byli „odstřiženi“ od pravdivých informací o stavu životního prostředí v zemi. K neprůbojnosti československých ochranářů (pokud vůbec lze toto hodnocení použít) přispěla i izolace od podobných hnutí na Západě, kde se radikální ekologický proud zrodil převážně z levicového smýšlení a kritiky neoliberálního podnikání, které se rozvíjí na úkor životního prostředí.

Naproti tomu naši environmentalisté se zkušeností života v reálném socialismu a centrálně plánované ekonomice viděli spásu v ekonomice tržní, v kapitalistickém systému. Obavy z represí a nechuť k levicovým názorům vytvořily zvláštní typ českého environmentalisty: opatrného člověka s ideálem tolerance a demokracie, osobu mírnou a nebojovnou povahy. V posledních dvou letech před listopadem 1989 se však i ochránci přírody začali radikalizovat (petice proti výstavbě koksovny ve Stonavě či stavbě nového objektu na Sněžce; petice proti těžbě zlata v Mokrsku; petice za lepší stav životního prostředí v Praze, v severních Čechách a na severní Moravě). V listopadu pak proběhly v severních Čechách demonstrace (historicky první mimo Prahu) za zlepšení stavu ovzduší v regionu.

24 Jeden z nich, in: *Pravda*, 6. 5. 1989, s. 2.

25 HALUŠKA, Milan: Životní prostředí na prodej, in: *Listy*, 1983, roč. 13, č. 1, s. 23.

Ekologické iniciativy nebyly rozděleny na oficiální a neoficiální, jak tomu bylo například v kultuře. Cíl všech aktivistů byl totiž stejný (ochrana a zlepšení životního prostředí v Československu), mohly se lišit jen způsoby jeho dosažení. A tak například v situacích, kdy již nebylo možné rozšiřovat informace oficiálními kanály (bulletin NIKA), přišel na řadu samizdat (Ekologický bulletin). Významný představitel ekologického hnutí před rokem 1989 a v letech 1991–1992 český ministr životního prostředí Ivan Dejmal si svého času stěžoval, že ekologická karta byla v disentu podceněna. Přičítal to především jeho věkové struktuře, skutečnosti, že pro starší generaci kouřící komín představoval symbol pokroku. Ivan Dejmal spolu s dalšími chartisty uvnitř opozice kritizoval skutečnost, že opozice například aktivně neparticipovala na ekologických demonstracích v Teplicích týden před 17. listopadem 1989.

Na druhou stranu je však třeba dodat, že se Charta 77 ve dvou dokumentech k životnímu prostředí obsáhleji vyjádřila (1983 a 1987); kromě toho v době, kdy se informací nedostávalo, referovala o havárii jaderné elektrárny v Černobyli. Právě černobylská katastrofa v roce 1986 sjednotila oficiální i neoficiální kruhy ochránců přírody i jednotlivce a přiměla je k pozornějšímu a uvědomělejšímu sledování životního prostředí nejen v okolí, ale i v globální perspektivě. U ochránců přírody vždy místo hesla No Future! platilo heslo For Future! (For Nature!). Není proto divu, že poukaz na devastaci životního prostředí v Československu se stal jedním z hlavních symbolů a hesel sametové revoluce.

3. For Freedom!

Nejhomogennější část mladé generace tvořili vysokoškolští studenti a studentky. Byli stejně staří, podobně mentální a intelektuální úrovně, ale i „nejzranitelnější“, neboť mohli, na rozdíl od zmíněných učňů, nejméně ztratit. Proto byli v porovnání s předešlými dvěma skupinami daleko více organizováni v tzv. společenských organizacích (nejčastěji SSM). Podle mého názoru nelze až do listopadu 1989 mluvit v Československu o čemkoliv, co by připomínalo studentské hnutí. Nicméně aktivity jednotlivých studentů či izolovaných skupinek bezpochyby vysledovat lze. O studentském hnutí lze podle mého soudu mluvit v přesně vymezeném termínu, a to od 17. listopadu 1989 (brutální potlačení studentské manifestace) do 29. prosince 1989 (volba Václava Havla prezidentem).

Postupnou radikalizaci vysokoškolského studentstva ke konci 80. let názorně zachycují studentské časopisy, které – až na jednu výjimku (brněnská Revue 88) – vycházely pod hlavičkou příslušných fakultních výborů SSM. První studentský časopis, *Kavárna A.F.F.A.*, se v roce svého vzniku (1987) ještě společenskými problémy příliš nezabýval. Později v tomto i v dalších vysokoškolských časopisech, s jejichž zakládáním se „roztrhl pytel“, nezůstala bez odezvy žádná oblast života mladých lidí. V těchto periodikách bylo možné najít požadavek na uvolnění tzv. indexových knih,

kritizovala se zde formálnost činnosti SSM, těsně před listopadem 1989 se v několika časopisech dokonce objevily i výzvy čtenářů k rozpuštění SSM a jeho nahrazení nezávislou studentskou organizací. Od podzimu 1988 začali studenti za pomoci Studentského tiskového a informačního střediska (STIS) organizovat na fakultách tzv. diskusní fóra. Zde se debatovalo, a často velmi ostře, o vysokoškolském zákoně, o členství v SSM, o svobodě slova a shromažďování, o nutnosti dosáhnout plurality mládežnických organizací, o akademických svobodách, o nezbytnosti vytvořit na platformě SSM nezávislý vysokoškolský svaz, o participaci studentů na vedení škol (tzv. studentské samosprávy mimo strukturu SSM) a o mnoha dalších důležitých problémech a požadavcích na demokratizaci vysokoškolského prostředí.

Na jaře 1989 zasahovala nespokojenost v prostředí vysokoškolského studentstva (již dalece přesahující výlučně studentské zájmy – zrušení vojenských kateder, výuky marxismu leninismu apod.) jak studenty, kteří byli členy SSM, tak menšinu, která (vyrůstající v rodinách známých pražských disidentů) členství v této organizaci nepřijala. „Nezávislí studenti“, jak si začali říkat, se na rozdíl od disidentských skupin organizujících nepovolená veřejná shromáždění soustředili spíše na akce, které měly legální charakter (například petice posluchačů Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze protestujících proti perzekuci svých kolegů, účastníků lednových demonstrací). „Nezávislí studenti“ postupně formulovali požadavky na odstranění monopolu zastupování studentů Socialistickým svazem mládeže a na zrušení výuky marxismu-leninismu na vysokých školách. Na některých fakultách vznikly i přípravné výbory studentské samosprávy. Jejich úsilí vyústilo v založení organizace STUHA, jejímž cílem bylo probudit vysoké školy v boji proti komunismu.

„Nezávislí studenti“ se svými kolegy „aktivisty SSM“, soustředěnými hlavně kolem STIS, se dokázali dohodnout na společném uspořádání pietního aktu k uctění památky Jana Opletala 17. listopadu 1989. První společná akce obou skupin studentů se stala roznětkou revoluce. Po brutálním zásahu policie proti do té doby nebývalému počtu shromážděných studentů (díky oficiálnímu pozvání jich přišlo asi třicet tisíc) přistoupili studenti a studentky, na rozdíl od šokované společnosti a v prvních chvílích dezorientovaného disentu, k akci. Jako první (v noci ze 17. na 18. listopadu) přišli s výzvou ke stávce. Byli to studenti pražských vysokých škol, kteří s pomocí divadelníků myšlenku stávky rozšířili směrem k lidem. V tomto ohledu zůstala poněkud nedoceněna účast a úloha studentů z regionů, kteří měli zásadní zásluhu na rozšíření informací o 17. listopadu, studentských požadavcích a generální stávce až do těch nejzapadlejších českých a moravských městeček a vsí. Ačkoli studenti z regionů získali tyto informace „jen“ zprostředkovaně, dokázali je využít k apelu v prostředí, které bylo ve srovnání s Prahou (a případně s Brnem) daleko konzervativnější, politicky nehybnější.

K důležitému vzepětí studentů došlo rovněž po vyhlášení první „reformované“ vlády, označené 15:5 (převaha komunistů). Tehdy odmítli ukončit stávkou do doby, než budou nalezeni důvěryhodnější představitelé přetvářející se společností. Třetí úspěch aktivit studentstva té doby představovala přesvědčovací kampaň (vedená zprvu i ve vlastních řadách) za zvolení Václava Havla prezidentem republiky. Jakmile se studenti přesvědčili, že se jejich role v listopadové revoluci naplnila, vrátila se většina z nich do škol.

Položili mladí režim?

Mladí lidé v Československu se v období tzv. normalizace ocitli ve schizofrenním postavení. Narodili se do nedemokratického systému, který nevytvořili; v Pražském jaru neviděli svůj ideál. To je odlišovalo od podstatné části opozice. Naopak jednotícím prvkem byl převládající nezájem o politiku.²⁶ Tento trend se začal pozvolna měnit až ve druhé polovině, spíše však na konci 80. let.

Jednotlivé skupiny, kapely, fankluby a v posledních předlistopadových letech a měsících snad i hnutí rozvíjející se mezi českou mládeží nelze pojímat jako ideový blok „bojující proti bolševikovi“, jak dnes často slyšíme. Bylo by zavádějící označit návštěvu jednoho rockového koncertu či jedné demonstrace za projev nezávislého a opozičního myšlení. Na druhou stranu někteří mladí šli s „kůží na trh“ v době, kdy ještě nevěděli, jak vše dopadne. Geneticky daná radikalita mládí, touha vystoupit ze stereotypu, z nudy – to byly rovněž hnací momenty náhle se vynořivší aktivity. Do jisté míry se shodují s historikem Přemyslem Houdou, který heroizaci mladé generace před rokem 1989 odmítá: „*Česká mládež byla jako jakákoliv jiná mládež, třeba ta dnešní. Dnes sice budou říkat, jak chodili na ‚protest‘, ale ve směr se chodili opít, sbalit sem tam nějakou tu holku, prostě za zábavou. Viděl jsem třeba anketní lístky pořadatelů s otázkou Co festivalu v Lipnici chybí?, případně Co v Československu chybí? (dnes je Lipnický festival unisono označován za nejsvobodnější a nejvíce protestní folkový festival před rokem 1989 – pozn. aut.). S železnou pravidelností tam byla odpověď: Dobrý pivo – čepujte příště dvanáctku*“.²⁷

Nebylo by ale fér, kdybychom opominuli nemálo mladých lidí, přívrženců hnutí, jakými bylo například Nezávislé mírové sdružení nebo podzemní církve, kteří jistou měrou přispěli ke zhroutil autoritativního režimu v listopadu 1989. Mladí nebyli jednotnou a cílevědomou opoziční či politickou silou, ani o to ve své většině neusilovali. Důležitější je, že vědomě či nevědomky, prostřednictvím činností, jež měly

26 HOUDA, Přemysl: *Intelektuální protest, nebo masová zábava? Folk jako společenský fenomén v období tzv. normalizace*. Praha, Academia 2014, s. 86.

27 ÚSD AV ČR, COH, sbírka Rozhovory. Rozhovor s Přemyslem Houdou vedl Miroslav Vaněk, duben 2015.

často charakter volné zábavy, přispívali k obnově občanské společnosti v zemi, jež má nezpochybnitelnou tradici demokratického zřízení. Sama mladá generace sice nepoložila režim, ale vytvářením a posléze sdílením „ostrůvků svobody“ pomohla sobě i druhým režim přežít.

Lennonova zeď na Velkopřevorském náměstí v Praze, 27. března 1981.

(Osobní archiv Romana Laubeho, foto Jiří Volek)

Neoficiální shromáždění mládeže ve výroční den úmrtí Johna Lennona, Kampa 8. prosince 1986.

(Osobní archiv Luboše Kotka, foto Luboš Kotek)

Účastníci neoficiálního Pochodu proti násilí a válce na Václavském náměstí, 3. května 1983.

(Osobní archiv Romana Laubeho, foto Ivan Boukal)

Korzo Pražských matek, jaro 1989.

(Archiv Nika)

Představitelka Nezávislého mírového sdružení Jana Petrová při projevu na povolené manifestaci konané 10. prosince 1988 ke čtyřicátému výročí vyhlášení Všeobecné deklarace lidských práv.

(Osobní archiv Stanislava Tereby, foto Stanislav Tereba)

ČESKOSLOVENSKÉ NEZÁVISLÉ AKTIVITY OZNAMUJÍ,

že dne 28. října v Praze na Václavském
náměstí, od 15. do 17. hod, pořádají mani-
festaci u příležitosti 70. výročí
vzniku republiky.

Program - zahájení státní hymnou
- krátké projevy zástupců
jednotlivých iniciativ
- manifestační pochod
na Staroměstské náměstí
- zakončení manifestace
státní hymnou

aktivisté Charty 77, České
dětí, Demokratická inicia-
tíva, Nezávislé mírové
sdružení, SPUSA, VONS.

Zároveň NMS a České
dětí oznamují, že tradice
posledních diskusních sobot v měsíci bude
pokračovat 29. října v Praze na Václavském
náměstí u sochy sv. Václava, od 15. do 17. hod.
Obě shromáždění jsou v souladu
s čl. 28 Ústavy ČSSR.

Leták československých nezávislých iniciativ obsahující informaci o konání manifestace k sedmdesátému výročí vzniku Československa 28. října 1988 a další diskusní soboty o den později.

(Libri prohibiti, sb. Letáky, šanon 1, evid. č. 42)

První pražská punková generace, cca 1981.

(Archiv Popmusea Praha)

Častý obrázek – punk perlustrovaný příslušníky VB, cca 1984–1985.

(Archiv Popmusea Praha)

Zásah Veřejné bezpečnosti proti máničkám – účastníkům koncertu v jedné z hospod v Brně-Žabčicích, 11. června 1983. (Archiv Popmusea Praha)

Účastníci mírové slavnosti v Plzni na Lochotíně, 15. září 1987. (Osobní archiv Jana Rampicha)

Český ústřední výbor SSM, Palác kultury Praha,
Ministerstvo kultury ČSR, Ústav pro kulturně výchovnou činnost,
Pražské kulturní středisko, Český hudební fond, Čs. rozhlas,
Filmové studio Barrandov, Pragokonzert, Čs. hudební nástroje,
VHJ Supraphon, Panton, CKM SSM
pořádají

3. ročník festivalu amatérských rockových skupin

ROCKFEST '88

1. — 3. dubna 1988

Palác kultury a Lucerna Praha

1. 4. pátek, 17.00 hodin Společenský sál	CHMELNICKÁ SCÉNA Krásné nové stroje, Dybbuk, Hudba Praha, Mekanik Kommando (Nizozemí), Krausberry, Precedens, Laura a její tygři
Foyer Sjezdového sálu	TALENTY ROCKU nejzajímavější soubory soutěže Buty, Yetti, Bossanova, Komise, Detonator BN (PLR)
Malý sál	TVRDÉ JÁDRO Radegast, FPB, Majklův strýček, VZ, Zona A, HNF, Už jsme doma
Komorní sál	MEDITAČNÍ ODPOLEDNE Relaxace, Mandala, Domácí lékař, Jablkoň, Ektar, Garuda
2. 4. sobota, 17.00 hodin Společenský sál	ROCKOVÝ VÝBĚR '88 OK Band, Michal Prokop a Framus 5, Yo Yo Band, Dade Krama (Ghana), Panika, Výběr
Foyer Sjezdového sálu	NOVOROMANTICKÝ PODVEČER Generál Bass, Omnibus, Jižní pól, Máma Bubo, Egypt, Kokrment, Vidiek
Malý sál	JEN PRO TEN DNEŠNÍ DEN Ženy, Váša + Strašidla, Art inkognito, Žloutenka, Marian Varga, Pražská a Brněnská bicí konkláva (Fait — Chlumecký), Bára Basiková, Brněnský ochot- nický kroužek, Stanislav Diviš a Čeští přátelé rapu
Komorní sál	NIC MÍŇ, NEŽ BLUES Blues bujon, Tucet, Pohromadě na přehradě, J. Litecký — Šveda, Bluesberry, Nocna zmiana bluesa (PLR)

Plakát zvoucí na Rockfest '88 konaný 1.–3. dubna 1988 v pražské Lucerně a Paláci kultury.

(Osobní archiv Miroslava Vaňka)

Jan Rampich (vlevo), Praha 1983.

(Osobní archiv Miroslava Vaňka)

Koncem tohoto měsíce mu bude třidvacet let. S jeho jménem je v Západočeském kraji spojeno organizování řady nepovolených srazů hnutí PUNK a v poslední době i akcí takzvaného Nezávislého mírového sdružení. Nechyběli na protestních shromážděních v Praze. Jeho jméno najdete mezi signatáři Charty 77 a často jej můžete slyšet v reticích Ivana Medka z Hlasu Ameriky. Vystupuje jako bojovník za lidská práva a mír. Jako jeden ze západočeských představitelů občanských iniciativ Charty 77, nebo jít dále, jako jeden z představitelů mírového sdružení S požadavky upřesňovat zprofanovanost slova mír, usilovat o překonání bariér „povrchového nepřítelství“, odmítnutí „... ideologie, které lidí přisilují k druhému tělesu jako aporní nepříteli, a které nepřítelství povyšují na etnos“.

Co píše do třidvacetiletého Jana Rampicha, nyníjšího stavebního dělníka Zelezničnického stavitelství Praha, závod 1 Plzeň, od počátečního sympatizování s hnutím PUNK až k výrazné protistátním postojům? Kdo je vlastně Jan Rampich, který si osvojuje právo hovořit a konat jménem některých občanů našeho kraje, mezi kterými najdeme i řadu lidí stejně mladých, jako je on sám?

Dajme slovo faktům: Pochází z roz-

věcané rodiny. K hnutí PUNK zašel inklinovat od roku 1981, kdy studoval na SPŠ stavební v Plzni. Město školu neukončil — z prospěchových důvodů a za absence byl ze studia poštěkem roku 1984 vyloučen. Nastoupil do Zelezničnické opravny a strojíreny Plzeň jako manipulační dělník. Produktivně zde měl dobré vztah k práci, později však z jeho stra-

Jeden z nich

ny docházelo k opakovanému porušení pracovní kázně (opouštění například pracoviště bez řádného zajištění jeho chodu, aby se mohl zúčastnit koncertů punkových skupin; opakované porušování išobných režimů). Záměstnavatel jej hodnotil jako neodpovědného a konfliktního pracovníka, který se vymyká běžnému výchovnému působení. Ve svém hodnocení záměstnavatel Jana Rampicha, Zateřební opravny a strojíreny Plzeň, uvádí:

„Dnem 1. 10. 1987 nastoupil v našem podniku výkon vojenských náhradní služby jako dělník energetických zařízení. V době výkonu náhradní služby došlo u něho k opakovanému porušení prac-

ovní kázně, takže 21. 12. 1987 bylo oznámeno MěstVS v Plzni nesplnění tohoto závazku. Souznaná s ním bylo provedena kázeň Plzeň za nedovolené opouštění pracoviště. Jelikož u jmenovaného došlo k dalším porušením pracovní kázně tak hrubým způsobem, že jeho ponechání v organizaci by zhoršilo kázeň na pracovišti, byl s ním ukončen 22. 1. 1988 pracovní poměr podle § 53, odst. 1 b zákoníku práce.“

Také pracoviště bezpečnostních složek mohlo o Janu Rampichovi poskytnout řadu údajů: Krádež lihovin v samoobslužce Častý účastník výtržnických akcí. Častý účastník pitek, kdy ho na ulici nacházeli v takovém stavu, který vyžadoval odvoz do psychiatrické léčebny státnice. Využívání konfliktů. Psychicky navývaná osobnost v důsledku požívání alkoholu — tento stav vyvrcholil až pokusem o sebevraždu...

Od prapožehčeni propagace PUNK přešel na platformu činnosti Charty 77, se snahou pokračovat na otázky lidských práv, i když způsoby sám normativně vylučoval z řady Plzeň společnosti. Takový je Jan Rampich, představitel Nezávislého mírového sdružení, „bojovník za lidská práva a mír“.

Je opravdovým představiteltem a opravdovým bojovníkem? [zk]

vojovník??

Pediminku státního práma je p...
šodovak, aby shodný státní...
vládu čim po celá sloučená ob...
dělí sloupa 1000 Kč.

Výhy bodu propočetny a p...
sloučené na výherní státní k...
by ve společených k...
květnu 1981. (Bez záhy)

**SPOLEČENSKÁ
KRONIKA**

Končoučim se seznamují ve
středu 10. květnu 1989 na šest...
ním hbitová v Plzni — k...
má 2:30 Václav Světlík (79), K...
tobylav — 10:00 Eliška Slá...
(77), St...
10:30 Josef Kubec (77), Z...
11:00 Františka Stá...
(75), M...
12:00 Josef...
Vitr (71), Plzeň, K...
12:30 Anstázie Skálová (84), P...
13:00 Anna P...
14:00 Plzeň, K. Stejnara.

● BUDE SE VYPÍMAT — Od
středy 10. května do pátku 12.
května v době od 8 do 16 hodin
bude v Plzni bez proadu M...
občanští slouží Miroslav Bro...
škov, Druženství, Schwarzova a
přílehlé ulice. [z2]

PRAVDA ● 6. května 1989 ● 2

Pravda 6. 5. 1989
Zpc Ročník 70, číslo 108

Článek v plzeňské Pravdě snaží se diskreditovat Jana Rampicha. (Jeden z nich, in: Pravda, 6. 5. 1989, s. 2)

PLZEŇSKÉ HNUTÍ PUNK SE OBRACÍ NA PREZIDENTA REPUBLIKY

Dr. Gustav Husák
prezident ČSSR
a generální tajemník ÚV KSČ
P R A H A - Hrad

Vážený pane prezidente,
chtěli bychom Vás informovat o situaci, která se pro nás stává velmi vážnou.
Jsme mladí lidé, kteří mají rádi hudbu stylu punk i k tomu odpovídající oblečení a vzhled. Díky tomu jsme již po delší čas vystaveni ze strany příslušníků plzeňské VB bezpráví a nezákonné perzekuci. Uznáváme, že ne každému se musí tato hudba a náš vzhled líbit, ale jsme přesvědčení o tom, že na našem vzhledu a chování není nic, co by mělo vzbuzovat veřejné pohoršení. Ujišťujeme Vás, vážený pane prezidente, že neprovádíme nic nezákonného a přesto máme strach chodit po ulici, na zábavy, koncerty a i jiné kulturní akce a to jenom z toho důvodu, že příslušníkům VB se náš vzhled nelíbí a tudíž jsme jimi neustále kontrolováni a sledováni. Dodáváme, že bez jakéhokoliv podnětu z naší strany, zkrátka jen proto, že nosíme např. kožené a jeansové bundy různě ozdobené a neobvyklé účesy. Zároveň při těchto kontrolách dochází ze strany příslušníků k nezákonnostem vůči nám. Jsou nám rozřezávány bundy (někdy i dost drahé), roztrhávána trička, stíhají nás do hola nebo takovým způsobem, že pak nám nezbývá než se do hola ostříhat. A navíc, dosti často jsme od příslušníků VB bezdůvodně bití.

Musíme Vás, vážený pane prezidente upozornit, že těmito perzekucemi může dojít a naneštěstí dochází k tragickým koncům, kdy se prostě tento tlak nedá vydržet a jsme jím vytláčováni až na samý okraj společnosti (psychiatrická léčebna, ale i nápravné výchovný ústav nebo dokonce sebevražda jednoho z nás). V této situaci ztrácíme víru a naději v právo a lidskou spravedlnost.

Tím, že posloucháme hudbu a nosíme oblečení, která se nám líbí, nikoho neohrožujeme, tím méně pak pořádek a zákony naší země. Naopak, svým jednáním vůči nám zneužívají příslušníci svého postavení a hrubě a svévolně porušují zákony, na jejichž dodržování by měli právě dbát. Cožpak je zákonné nás bít a ničit naše oblečení?

Vážený pane prezidente, proto se na Vás obracíme, abyste jako náš nejvyšší ústavní činitel dal prostřednictvím příslušných orgánů pokyn k zastavení těchto perzekucí a jejich prošetření a sjednal tak v této věci potřebnou nápravu.

Je také naším přáním, aby k této situaci nedocházelo ani na jiných místech naší republiky.

Chceme žít důstojně a beze strachu a požívat práva jako ostatní občané.
Doufáme, že nás pochopíte.

V Plzni, dne 22.4.1987

Uvedeno 46 podpisů, za správnost: Jan Rampich
ŽOS Železniční 7, 300 00 Plzeň

Petice plzeňských příslušníků hnutí punk (za podpisy ručil Jan Rampich) prezidentu republiky Gustávu Husákovi obsahující zprávu o jejich perzekuci a žádost o zásah v jejich prospěch.

(Informace o Chartě 77, 1987, roč. 10, č. 8, s. 19)

Práce československých ochranářů v sedmdesátých letech byla spíše osvětová a brigádnická.

(Archiv Nika)

Oficiální vystoupení pionýrů proti znečišťování životního prostředí, Praha, 1988.

(Archív Nika)

Demonstrace na bývalém náměstí Zdeňka Nejedlého v Teplicích, 13. listopadu 1989.

(Osobní archiv Miroslava Vaňka)

„Podivné přátelství“ režiséra Steklého

Krátká poznámka o dlouhé barrandovské kariéře (1945–1985)

Petr Kopal

„Karlovi Steklému, svému nejbližšímu příteli, snad i proti jeho vůli, z čiroširého srdce Mirek.“¹ Tak zněl dedikační vpisek na začátku knihy *Hrdinové v průvanu* (1980), kterou režisér Karel Steklý (1903–1987) obdržel od jejího autora. Komunální satiru, zasazenou do prostředí pražského masného průmyslu, napsal Miroslav Kapek. Pod tímto pseudonymem publikoval své pokusy o beletrii Miroslav Müller (1926–1997), v letech 1972–1989 tajemník ÚV KSČ a vedoucí jeho kulturního oddělení. Anotace zmíněného opusu zněla: „*Hrdinové odhalují nevybíravé praktiky lidí až nemocných touhou po moci a ukazují, že jejich panování stojí na bázlivosti, lichocení a podlézavosti ustrašených poddaných.*“²

Dějiny s jejich (vznešenými) „objektivními Ideami“ nelze nikdy zcela oddělit od (přízemních) problémů a motivací „skutečného, živoucího lidského individua“ (Závěš Kalandra, resp. Karel Marx). Filmové dílo (podobně jako historický, resp. historikův spis) nevzniká ve vzduchoprázdnu, ale v síti (kontextu) mezilidských vztahů. Autoři se potýkají se sebou samými, se svými kolegy – a ovšem hlavně s těmi, kteří mají moc rozhodovat o lidech, o penězích... Povšimneme si zde jedné obzvláště dlouhé (a rozporuplné) barrandovské kariéry. Pokusíme se nastínit profesní každodennost filmaře – jakýsi model jeho fungování – v podmínkách Barrandova po nástupu normalizace. A učiníme tak s přihlédnutím ke dvěma (vsutku) různých příkladům.

Kdo byl režisér Steklý? Za tvůrce mluví (v první řadě) jeho dílo. Prvorepublikovou předehru představovala spolupráce s Janem Werichem a Jiřím Voskovcem, s Osvozeným divadlem, kam Steklý nastoupil v roce 1928 jako inspicient.³ Od třicátých

1 Jediné slovo objevené náhodou v temném zákoutí chrámu Matky Boží v Paříži vedlo svého času ke vzniku celého (a slavného) románu: „... zvláštní a pro gotickou kaligrafii tak příznačné znaky, jež svými tvary i svou polohou jako by chtěly dokázat, že to byla ruka středověká, která je sem vepsala, zvláště pak pochmurný a fatální jejich smysl, to všechno spisovatele živě zaujalo.“ HUGO, Victor: *Chrám Matky Boží v Paříži*. Praha, Odeon 1968, s. 7. Obáváme se však, že naše (Mirkova) větička není tak úplně týmž případem – nepochybně vinou toho, kdo na ni před nějakými šesti lety narazil a koho už tehdy zaujala.

2 KAPEK, Miroslav: *Hrdinové v průvanu*. Praha, Práce 1980. Kniha s Müllerovým věnováním se dnes nachází ve vlastnictví manželky K. Steklého, filmové architektky Věry Líznerové-Steklé.

3 Steklého paměti končí právě spoluprací s Osvozeným divadlem, filmové tvorby se tedy vlastně netýkají: STEKLÝ, Karel: *Život v inkognitu*. Praha, IQ 147 1999.

let se začal etablovat jako filmový scenárista. Tuto kariéru pak úspěšně rozvíjel i za protektorátu, kdy se podílel zvláště na scénářích ke komediím, které režíroval Martin Frič: *Těžký život dobrodruha* (1941), *Roztomilý člověk* (1941) a *Valentin Dobrotivý* (1942). Vypracoval i další scénáře, např. k Fričově *Muzikantské Lidušce* (1940) nebo k *Městečku na dlani* (1942) Václava Binovce. K oné dlouhé poválečné barrandovské (režisérské) kariéře by se tak dal připočíst ještě tento (scenáristický) úvod. Steklý na něj plynule navázal hned v roce 1945, ovšem s (nej)vyššími ambicemi.

Jeho regulérním režijním debutem se stalo drama *Průlom* (1946), pokládané za první film znárodněné kinematografie. Následovala adaptace románu Marie Majerové *Siréna* (1947). Snímek získal na mezinárodním festivalu v Benátkách Zlatého lva.⁴ Steklý je dodnes jediným českým držitelem této prestižní filmové ceny. Do tzv. jiráskovské akce pak přispěl historickým velkofilmem *Temno* (1950).⁵ Nato se (opět) zhostil dějin dělnického hnutí – *Annou proletářkou* (1952), natočenou podle stejnojmenného románu Ivana Olbrachta. Větší a hlavně trvalejší zájem vzbudily ovšem jiné adaptace – Tylovy báchorky *Strakonický dudák aneb Hody divých žen* a Haškových *Osudů dobrého vojáka Švejka: Strakonický dudák* (1955) a dvojfilm *Dobryj voják Švejk* (1956) a *Poslušně hlásím* (1957). Návštěvnost (sledovanost) a divácký ohlas jsou nespornými kritérii úspěchu. A zmíněné tituly patří u nás k těm vůbec nejúspěšnějším, nejpobulárnějším. Tvrdí-li odpůrci dvoudílného přepisu Haškova „Švejka“, že se režisér a scenárista (v jedné osobě) od předlohy odklonil, nebo že ji dokonce popřel, vlastně tím uznávají Steklého tvůrčí pojetí, jeho autorský přínos. Jedná se o komplexní, zdařilé filmy, počínaje (nemluvíme-li už o scénáři) třeba vedením herců a (ne)konče výpravou, citem pro realie, pro exteriéry/interiéry (i „hrající“ mizanscénu). Látka *Strakonického dudáka* umožnila realizaci romantických a exotických scén. Velmi povedené, vskutku sugestivní je hororové finále na šibeničním vrchu, kde se Švanda o půlnoci dostane do „kola duchů“.

Filmy natočené v padesátých letech představují vrchol Steklého tvorby. Dodejme: spolu se dvěma historickými komediemi, k nimž napsal scénáře Jan Procházka (ačkoli ve druhém případě se již pod své dílo podepsat nemohl). V naší kinematografii je tento „subžánr“ téměř nevidaný. Přitom se v obou případech jedná o zdatné zástupce: *Slasti Otce vlasti* (1969) a *Svatby pana Voka* (1970). Kvalitativní rozdíl, který bývá někdy shledáván, spočívá možná spíše v různé „váhové kategorii“ zvolených historických postav. Komediální ztvárnění (budoucího) Otce vlasti nepostrádá am-

4 Zlatý lev (Leone d'Oro): Oficiálně se tak cena jmenovala až od roku 1949. V letech 1947–1948 nesla zlatá soška lva název Velká mezinárodní cena Benátek (Gran Premio Internazionale di Venezia). Jejím předchůdcem byl Mussoliniho pohár (Coppa Mussolini).

5 KOPAL, Petr: „Páter Koniáš, ten palič českých knih.“ Film *Temno* (1950) a historická paměť, in: BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, Kateřina – SLÁDEK, Miloš – SVATOŠ, Martin (eds.): *Krátké věčného spasení upamatování. K životu a době jezuitů Antonína Koniáše*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Filosofický ústav AV ČR – Historický ústav AV ČR 2013, s. 134–150.

bici nabourávat „národní mýtus“, atakovat „velké dějiny“. U posledního Rožmberka nemohlo takovou roli splnit ani jeho sebenevážanější vykreslení. *Svatby pana Voka* si zato pohrávají s některými obecně sdílenými (filmovými) představami, s obrazem císaře Rudolfa II. (spíše než „barbara“ Voka).⁶ Vypočítáváme-li úspěchy a zásluhy jediného českého držitele Zlatého lva, neměli bychom konečně pominout ani to, že v padesátých letech se Steklému povedlo objevit pro film několik mladých talentovaných herců, zvláště Martina Růžka a Eduarda Cupáka (*Temno*) a Radoslava Brzobohatého (*Mstitel*, 1959).

Druhou, méně slavnou polovinu Steklého medailonu, filmografie, pak představuje normalizační tvorba. Snímek *Hroch* (1973) bývá dokonce pokládán za vůbec „nejtrapnější záležitost v historii české kinematografie“.⁷ V roce 2009 byla na Febiofestu poprvé udělena anticena Hroch „pro nejhorší český film roku“. Přímo se tak nabízí nekorektní bonmot: Od Zlatého lva k Hrochovi.

Po nástupu normalizace zasáhly Filmové studio Barrandov (FSB) i Československou televizi personální čistky. Dramaturgům, scenáristům a režisérům svázaným s novou vlnou byla na nespécifikovanou dobu znemožněna práce v oboru. V dané souvislosti vyvstává celá řada dramatických příběhů, osobních tragédií. I tragikomických (absurdních, kafkovských) epizod. Většina filmařů pochopitelně chtěla dělat svou práci, točit filmy. Podmínka byla jasná: pokusit se nějak dohodnout s normalizační vrchností, která přitom záměrně protahovala u jednotlivých „hříšníků“ onu dobu nejistoty, neurčitosti a ponížení (z hlediska kulturní antropologie by se dalo hovořit o výrazné liminární fázi přechodu).

Jiný režisér filmů podle silných (známých) předloh, tenkrát mladý, ale již mezinárodně uznávaný a slavný (držitel Oscara za *Ostře sledované vlaky*, 1966), Jiří Menzel (1938), popisuje tuto situaci v nedávno vydaných pamětech. Jedná se o podrobné vylíčení přervané kariéry, trudné profesní každodennosti po nástupu normalizace. Menzel vzpomíná, jak si ho na počátku sedmdesátých let pozval jeho „dobrý a rozumný pan profesor“ Otakar Vávra, aby mu domluvil. „Řekl mi, že by byla škoda nechat zahálet talent a že bych měl začít bojovat a nečekat jen pasivně na to, co se mnou bude. Dal mi sám sebe za příklad,“ – zcela oprávněně, neboť tohle O. Vávra ovládal vskutku dobře – „totiž to, jak umět vycházet s těmi nahoře, s papaláši, s politiky, s těmi, co rozhodují o penězích“.⁸

6 Srov. KOPAL, Petr: Karel IV. poražen husity? Filmové obrazy panovníka, in: TÝŽ (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 112–128, 367–373; KOLDINSKÁ, Marie: Rudolfínská doba v českém historickém filmu, in: tamtéž, s. 162–182, 376–381.

7 BŘEZINA, Václav: *Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930–1997*. Praha, Cinema – Knižní klub 1997, s. 135. K tomuto filmu viz také níže.

8 MENZEL, Jiří: *Rozmarná léta*. Praha, Slovart 2013, s. 287–288.

O co novému vedení vlastně šlo? O moc, samozřejmě.⁹ O její uplatnění, o to, mít z ní prospěch – nejen materiální. Ovládání druhých (často také schopnějších, inteligentnějších, talentovanějších) zkrátka „chutná“. Samotná tvorba (její kvalita, receptce) byla přitom spíše druhořadá. Vrchnost sice ráda „poučovala“ a „vychovala“ ty, kteří údajně nebyli profesně (politicky) dost „na výši“, cenzurovala je, zasahovala do obsahu jejich scénářů/filmů (čemuž se tvůrci snažili předcházet už autocenzurou), podstatná však byla forma. Bylo především třeba plnit plán, dodržovat termíny a nepřekračovat rozpočet. (Na druhou stranu nečinilo soudruhům problém třeba stáhnout z kin i velmi drahý film – pokud v něm hrál někdo, z něhož se mezi tím stala persona non grata, zpravidla v důsledku emigrace.) Tohle ostatně platilo vždy. Zasahovat smysluplně do obsahu filmových děl se nedalo bez alespoň elementárních vědomostí o režii, scenáristice, dramaturgii, střihu atd. Zato se záludnostmi plánování si odpovědní vedoucí činitelé dokázali bravurně poradit už v padesátých letech. Autoři moc dobře věděli, pro koho píše závěrečnou zprávu o dokončeném filmu. Proto se v ní také zpravidla ani slovem nezmiňovali o obsahu, ale výhradně o splněném plánu, tedy o dodržení termínů a finančních úsporách (ideálně o „stachanovském“ zvládnutí obojího, anebo naopak o důvodech, proč se od posvátného plánu odchýlili).¹⁰ Případem, který naprosto neměl obdoby a který tuto praxi totálně popřel, byla v šedesátých letech Vlácilova *Marketa Lazarová* (1967), dnes (od roku 1998) pokládána za „nejlepší český film všech dob“. „Svého“ režiséra zaštil František Pavlíček (dramaturg, reformní komunista, v době Pražského jara člen ÚV KSČ). Také celkově volnější poměry asi umožnily, že původní rozpočet ambiciózního projektu narostl o neuvěřitelných 10 milionů Kčs (čímž se *Marketa Lazarová* stala bezkonkurenčně nejdražším filmem) a že veškeré termíny a harmonogramy byly obětovány přípravě nadčasového díla, odeslány do „mytického bezčasí“, neboť – jak ve filmu deklamuje převorka (do jejíž veskrze nesympatické postavy se promítla naopak časová antiklerikální tendence) – „*nadarmo zajisté kvaltuje se*“ (Ž 39,7).¹¹

9 „*Strana usiluje o moc výhradně kvůli moci samé. Nejde nám o dobro chudých; jde nám jedině o ni.*“ ORWELL, George: 1984. Praha, Naše vojsko 1991, s. 172. Jak soudili i význační političtí vědci (Hannah Arendtová, Eric Voegelin), přesvědčivěji než politologové či historici dokázali podstatu a fungování totalitního systému zachytit někteří spisovatelé (George Orwell, Franz Kafka) – vzhledem k „fiktivní“ (imaginární, absurdní) povaze totality. Nejpůsobivější díla (1984, *Zámek*) přitom vlastně přibližují každodennost hrdinova profesního mikrosvěta.

10 Viz např. zpráva o filmu *Král Šumavy* (režie Karel Kachyňa, 1959): *Barrandov Studio a. s., archiv, f. Barrandov historie, 1959 B4, Film „Král Šumavy“*. Také zprávy o výrobě 30 případů majora Zemana (režie Jiří Sequens, 1974–1979) zdůrazňovaly vysoké tempo práce. „*Plníme plán na 150 procent. Zdarma jsme odpracovali 22 sobot a neděl, odbourali jsme v exteriérech dlouhé polední pauzy [...]. My jsme ustanovili kolektiv, který si slíbil rukouduáním, že získá titul brigáda socialistické práce.*“ BLAŽEK, Petr – CAJTHAML, Petr – RŮŽIČKA, Daniel: Kolorovaný obraz komunistické minulosti. Vznik natáčení a uvedení Třiceti případů majora Zemana, in: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 285–286.

11 GAJDOŠÍK, Petr (ed.): *Marketa Lazarová. Studie a dokumenty*. Praha, Casablanca 2009.

J. Menzel vzpomíná, že ve FSB ovládaném ústředním dramaturgem Ludvíkem Tomanem mohl sice odmítnout příšerný scénář jako nerealizovatelný (a o takové scénáře prý nebyla nouze, neboť Toman měl za tučnou provizi schvalovat a proplácet výtvary nejrůznějších amatérů, zpravidla svých kamarádů), ale jedině tak, že přitom dostal oněm nejdůležitějším, tedy formálním čili administrativním požadavkům. Režisér musel sepsat podrobný „posudek se zdůvodněním, proč by z toho nemohl být slušný film“.¹²

Snaha o komunikaci s vrchností nápadně připomínala pouť k nedosažitelnému Zámku nebo hledání „půjčovny koček“ (ve filmovém podobenství Pavla Juráčka). Menzel podle svých slov bloudil od jednoho soudruha k druhému, přednášel jim své stížnosti na Ludvíka Tomana, na Jiřího Purše. Snažil se najít „záštitu proti hlupákům ve vedení Československého filmu a Barrandova“. Výsledek? Dostal radu, aby „si na Purše šel stěžovat rovnou k Puršovi“, tedy ke generálnímu řediteli Československého filmu. Zároveň však pochopil, že „člověk nesmí mít za nepřítelů úplně všechny lotry“ a „že na svou obranu se bude muset s některým z lotrů spojit“. L. Toman „byl ta zába na prameni“. Jenže na Tomana, který „byl – nebyl“ agentem KGB, si nikdo raději netroufal – ani „soudruh revizní a kontrolní“, ač měl pro Menzelovy stížnosti pochopení a vůbec „byl velmi kamarádský typ“. („Rozpovídal se a nebyl k zastavení. Zřejmě se ve své kanceláři oddělení Ústřední kontrolní a revizní komise nudil.“)¹³

„Všichni ti nadsoudruzi“ (dnes by se asi řeklo „supermanažeři“) byli prý neobyčejně chápaví. Argumentům proti Tomanovi rozuměli, dokonce jim ochotně přitakávali. Jenom pak tvrdili, že nikoho jiného na daný post nemají. „To byla rána. Na místo uměleckého šéfa filmového studia neměli nikoho lepšího než vyhlášeného korupčníka.“¹⁴

„Proti mně stála fronta složená z novopečených funkcionářů, a jak se ukázalo, i z některých mých kolegů.“¹⁵ Neboli: pro normalizační kinematografii nebyly charakteristické jen čistky. Neméně ji totiž poznamenal přísun (staro)nových lidí – dosazovaných na základě politických konexí. Vstřebala tak i různé „záhadné existence“ (v čele právě s L. Tomanem), nevylučuje bývalé důstojníky Státní bezpečnosti.¹⁶ Klíčová pro kariéru filmového tvůrce nebyla nutně profesní zdatnost či způsobilost. „Dobří soudruzi“, jimž nechyběly příslušné umělecké ambice, se uplatňovali jako autoři námětů nebo scénářů, ale i jako režiséři. Tato praxe se pak samozřejmě podepisovala na jednotlivých dílech i na celé kinematografii.

12 MENZEL, Jiří: *Rozmarná léta*, s. 295–296.

13 Tamtéž, s. 296–298.

14 Tamtéž, s. 313.

15 Tamtéž, s. 296. Menzel se výslovně zmiňuje např. o Václavu Vorlíčkovi (s. 286).

16 BEDNAŘÍK, Petr: Jak se z důstojníků StB stali umělci, in: *Literární noviny*, roč. 24, č. 39, 26. 9. 2013, s. 22–23; k písčícímu estébákoví Antonínu Prchalovi, resp. Ivanu Garišovi (pseudonym) viz také CAJTHAML, Petr: Antonín Prchal, in: KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989. Ministři a jejich náměstci*. Praha, ÚSTR 2009, s. 151–153.

V pozadí filmů K. Steklého kritizujících Pražské jaro, z nichž „nejtrapnější“ (a tím i nejznámější) je satira o mluvčím hrochovi (jenž spolkl „pomýleného“ úředníka Hrocha),¹⁷ stál výše zmíněný M. Müller. S tímto politikem a „spisovatelem“ uzavřel Steklý „podivné přátelství“. Bez mocného ochránce by totiž proti mladším a dravějším členům barrandovské „smečky“ neměl zanedlouho velkou šanci (Steklému na počátku normalizace táhlo již na sedmdesát).¹⁸ Paradoxní je, že filmy „normalizační trilogie“ (*Hroch, Za volantem nepřítel* a *Tam, kde hnízdí čápi*), které Steklý natočil v letech 1973–1975,¹⁹ byly v době svého vzniku vlastně již nechtěným dítětem, opožděným, dalo by se též říci. Nenávistná kampaň proti představitelům a stoupcům Pražského jara totiž utichla koncem roku 1970 (nejpozději na jaře 1971). Přijetím „Poučení z krizového vývoje“ se uzavřela kapitola negativních kampaní a interpretací a Pražské jaro se stalo hlavně tabuizovaným tématem, odsouzeným k zapomnění: „*I negativní připomínání politických protivníků bylo uznáním existence opozice a narušovalo tak budovaný obraz takřka stoprocentní podpory normalizačních politiků.*“²⁰ M. Müller (u filmu *Za volantem nepřítel*, líčícího poměry v pražské taxislužbě v roce 1968, je dokonce oficiálním autorem námětu)²¹ využil Steklého k manifestaci svých radikálních názorů na Pražské jaro (jdoucích sice proti zvítězivší pragmatické linii, ale stále majících skryté i zjevné stoupence mezi „tvrdými“ stalinisty). O motivaci vrcholného politika můžeme přitom jen spekulovat. Pro režiséra Steklého to však byl nesporně výhodný obchod.

Titul národní umělec (1973) doprovodila řada řádů.²² Skoro každý rok točil Steklý jeden film (zatímco čerstvé absolventy režie přesvědčovaly nástěnky, že „mládí má zelenou“), většinou historickou (tedy realizačně nákladnou) látku podle vlastního

17 KOURA, Petr: Filmy smíchu a zapomnění. Obraz „pražského jara“ v českém hraném filmu z období „normalizace“, in: *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 3–4, s. 575–606. S nápadem na film o mluvčím hrochovi přišel Steklý původně už v roce 1964, kdy se nechal inspirovat satirickou groteskou Fjodora Michajloviče Dostojevského *Krokodýl* (1865). Srov. HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění. Počátky normalizace ve Filmovém studiu Barrandov (1968–1973)*. Praha, Academia 2011, s. 245.

18 „Mladí“ režiséři normalizace (v roce 1970 čtyřicátníci/padesátníci): Václav Vorlíček, Jiří Sequens, Antonín Kachlík, Jaroslav Balík a další.

19 Menzelovi bylo v této době umožněno natočit „průlezový“ nebudovatelský film *Kdo hledá zlaté dno* (1974). Srov. KOPAL, Petr: Kdo hledá „hranici konstruktů“. Pokus o definici (jednoho) normalizačního filmu, in: PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Informační boj o Československo / v Československu v letech 1945–1989*. Praha – Liberec, ÚSTR – Technická univerzita v Liberci 2014, s. 236–268.

20 CAJTHAML, Petr: Úlitba bohům? Ještě jednou k Hrochovi Karla Steklého, in: *Synchron. Zpravodaj Českého filmového a televizního svazu FITES*, 2009, roč. 8, č. 3, s. 23. Viz také TÝŽ: Proměny propagandistického obrazu Pražského jara v době nastupující normalizace, in: *Pražské jaro 1968. Literatura – film – média*. Praha, Literární akademie 2009, s. 286–294; TÝŽ: Nástup normalizace v televizní publicistice a dokumentu, in: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 4. Normalizace*. Praha, Casablanca – ÚSTR 2014, s. 17–24.

21 „Zlým duchem Steklého byl Miroslav Müller, který se po osmašedesátém roce stal diktátorem kultury. Nazývala jsem ho pivník, protože rád pil. Byl autorem filmu *Za volantem nepřítel* a k jeho realizaci Steklého přinutil.“ Dopis V. Líznerové-Steklé autorovi studie, Praha 22. 9. 2008.

22 Řád práce (1972), Řád Vítězného února (1975) a Řád republiky (1978).

výběru. Návštěvnost byla však nízká, divácká odezva minimální.²³ Snímkem *Podivná přátelství herce Jesenia* (1985), natočeným na motivy románu Ivana Olbrachta, se Steklého filmografie, jeho dlouhá barrandovská kariéra, uzavřela navždy.²⁴

Ani po nástupu normalizace nepatřil Steklý k odstrkovaným tvůrčím pracovníkům FSB, ba právě naopak: Československý státní film se o jeho služby ucházel.²⁵ V dosti odlišné pozici byli Jiří Menzel, Věra Chytilová a další představitelé nové vlny. Také „první dáma českého filmu“ se potýkala s „diktátorem“ a „katem české kultury“ (M. Müllerem). To už je však jiná (mikro)historie, jiná kariéra – která prý neměla nic společného s obvyklou ustrašeností poddaných.

Plakáty ke Steklého filmům *Anna proletárka* (1952). Autor: Jiří Figer st.; *Hroch* (1973). Autor: Dobroslav Foll; *Sirena* (1947).

23 Srov. např. KUČERA, Miloslav: Pavel Dražan a jeho filmová tvorba. Nezávislý filmář v časech normalizace, in: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny 4. Normalizace*, s. 325.

24 J. Menzel natočil v roce 1985 komedii *Vesničko má středisková*, kterou vidělo celkem 4, 429 milionů diváků. Celková návštěvnost posledního Steklého filmu byla 13 tisíc diváků. BŘEZINA, Václav: *Lexikon českého filmu*, s. 306, 457.

25 „Brzy po nástupu nového vedení Čs. filmu se na základě soustavné politické práce s předními tvůrčími pracovníky podařilo získat pro podporu nového kursu v kinematografii řadu vynikajících tvůrců a předních pracovníků filmu, k nimž patřili např. Karel Zeman, Jiří Sequens, Otakar Vávra, Karel Steklý, Hermína Týrlová, Oldřich Lipský, Miloslav Fábbera, Kamil Pixa, Miloš Brož, Vladimír Sis, Vladimír Čech, Zbyněk Brynych, Josef Mach, Jaroslav Mach, Václav Vorlíček, Jaroslav Balík, Jindřich Polák, Antonín Kachlík...“ PURŠ, Jiří: *Obrysy vývoje československé znárodněné kinematografie*. Praha, Československý filmový ústav 1985, s. 101.

ZA VOLANTEM NEPŘÍTEL

Český film

Drama z roku 1968

Napsali: Miroslav Müller a Karel Steklý

Režie: Karel Steklý/Kamera: František Uldrich/Hudba: Jan Seidel

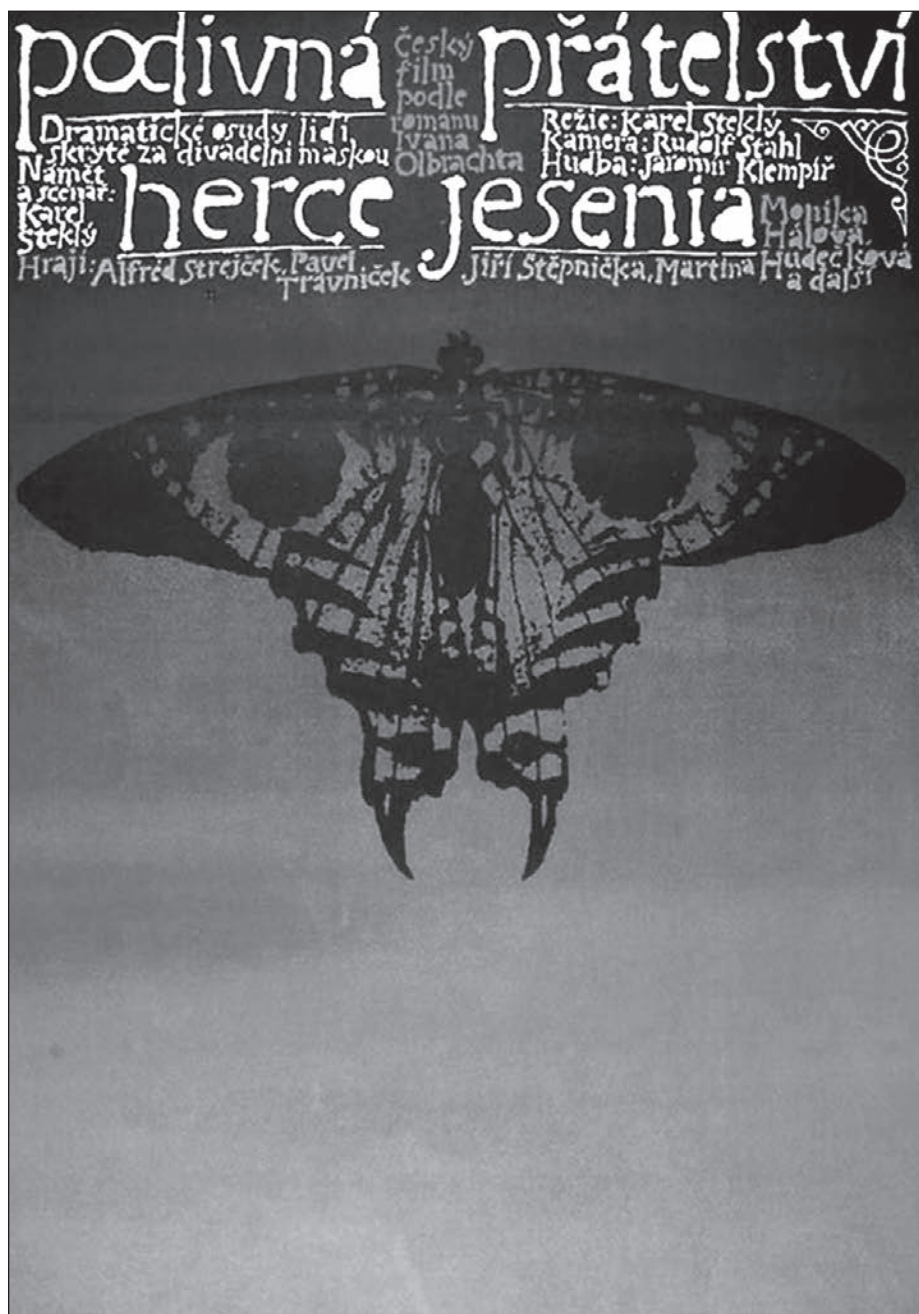
Hrají: Miloš Willig, Petr Skarke, Karel Hábl, Regina Rázlová,

Libuše Rídelová, Zdena Burdová, Libuše Matějová,

Svatopluk Matyáš aj.

Plakát k filmu *Za volantem nepřítel* (režie Karel Steklý, 1974). Autor: anonym.

Podivná přátelství herce Jesenia (1985), poslední film Karla Steklého. Autor plakátu: Jaroslav Šůra.

Křížník Potěmkin (Bronenosec Potomkin, režie Sergej Ejzenštejn, 1925)

Metropolis (režie Fritz Lang, 1927)

Siréna (režie Karel Steklý, 1947)

Siréna

Strakonický dudák (režie Karel Steklý, 1955)

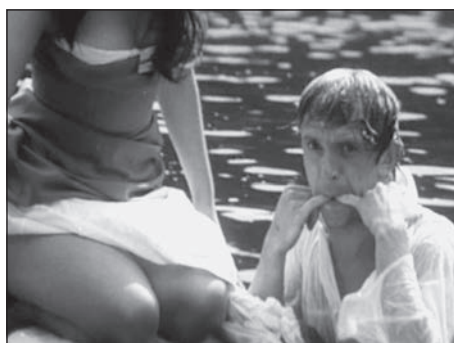
Strakonický dudák

Dobry voják Švejk (režie Karel Steklý, 1956). „Choděj tam pouliční holky a samá lepší společnost.“

Poslušně hlásím (režie Karel Steklý, 1957). Nádražní restaurace v Táboře.

Slasti Otce vlasti (režie Karel Steklý, 1969). Jako poloviční Přemyslovec má Karel slabost pro vlnadné pradelny.

Svatby pana Voka (režie Karel Steklý, 1970). Jiný císař Rudolf II. v podání Pavla Landovského. (Vladimír Brabec jako císařův kancléř Slavata.)

Svatby pana Voka. V menší, ale nezapomenutelné roli Stradové, císařovy milenky, se představila Ilona Jirotková (1950).

Hroch (režie Karel Steklý, 1973)

Hroch

Za volantem nepřítel (režie Karel Steklý, 1974). Poctivý komunist a ředitel taxislužby Mudroch (Miloš Willig). „Trochu mi to tady zmodernizovali, ale ten obraz jsem jim nedal.“

Za volantem nepřítel. Vlasatci na Václaváku vyznávají zcela jiné ikony.

*Zlatý lev pro Karla Steklého za film *Siréna*. Cena je (byla v roce 2009) ve vlastnictví Věry Líznerové-Steklé.
(Foto Dana Růžičková)*

*Od Zlatého lva k Hrochovi (2009).
(Foto Aleš Vitinger)*

Každodenní život v Československu
1945/48–1989
ve výuce

Svazáci a páskové – „jiná“ padesátá léta

Jaroslav Pinkas

Expozice

Výuka o padesátých letech 20. století má na českých školách celkem pevné místo. Právě na toto období se od počátku devadesátých let zaměřovala pozornost historiků a později i metodiků vzdělávání, už v jejich průběhu byly dostupné metodické pomůcky, především z dílny společnosti Člověk v tísni. Výuka o padesátých letech tak získala v hodinách dějepisu relativně pevné postavení, ale spolu s ním i jasný, dnes již tradiční tvar. Téma je naplněno především příběhy komunistické represe, v první řadě politickými procesy.

Jednostrannost didaktického uchopení padesátých let byla ve své době srozumitelná a pochopitelná, zdá se však, že doba nazrála pro vícevrstevnatější prezentaci tohoto období. Vedle „represivních“ témat zdůrazňujících konflikt režimu se společností a podávajících tento konflikt ve vyhrocené opozici, kterou nejlépe ilustrují perzekuce skutečných i domnělých odpůrců režimu, je třeba hledat méně vyhrocené, ovšem tím častější podoby střetávání režimu a společnosti, či lépe podoby každodenního života společnosti, v nichž vystupuje široká škála postojů vůči režimu, od projevů nesouhlasu až po aktivní participaci na něm.

Při hledání takovýchto témat se snažíme vyjít vstříc kulturní a sociální zkušenosti současné mládeže. Problematika každodennosti je jim přirozeně bližší než témata z politických dějin. Dějiny každodennosti přitom neznamenají únik do apolitičnosti, ale takové představení minulosti, v němž politika přirozeně vystupuje v kulturních a sociálních souvislostech.

V učitelské obci často panuje představa, že je bezpečnější volit náměty, v jejichž interpretaci se historici shodují. Konsenzus nabízí zdánlivě bezpečnější půdu pro výklad. Jako takové bezpečné útočiště se nabízí například proces s Miladou Horákovou, při jehož interpretaci panuje dnes všeobecná shoda nejen mezi odborníky, ale i v širší veřejnosti. Takováto bezpečná témata do výuky soudobých dějin nepochybně patří, jako, řekněme, imperativy paměti, které zakotvují eticky žádoucí postoje a vytvářejí sdílený prostor minulosti. Vedle těchto „identitotvorných motivů“ je ovšem třeba pouštět se i do méně bezpečných prostorů, které plní jiné funkce dějepisného

vzdělávání – mám na mysli především rozvoj kritického myšlení. Takovouto méně bezpečnou látkou může být například fenomén nonkonformní mládeže v padesátých letech.

Níže navrhované didaktické přístupy reagují na probíhající diskusi historiků o hodnocení komunistického panství mezi, zjednodušeně řečeno, zastánci teorie totalitarismu a jejich revizionistickými odpůrci, která se koncentruje především do otázky po povaze vztahu mezi státem a společností.¹ Nejde přitom o to postavit se na jednu stranu sporu, přijmout jedno paradigma a vytěsnit to druhé ale spíše o využití koncepčních úvah o povaze interakcí mezi státem a společností, které se v souvislosti s tímto sporem objevily. Téma nonkonformní mládeže, jejích hodnot a jejího každodenního života umožňuje otevřít otázku konformity, rezistence, autenticity, legitimacy v historické perspektivě. Vedle vzdělávacího rozměru zaměřeného na tradiční kognitivní dimenze (žák si pomatuje, analyzuje, srovnává, hodnotí) obsahuje tento přístup i výchovnou složku zaměřenou na otázku sebe(uvědomění), vztahu k ostatním lidem, otázku hodnot atd. Atraktivita látky se odvozuje v neposlední řadě z toho, že jde o téma sociálně blízké naší cílové skupině, kterou jsou žáci. Řada závažných problémů stojí mimo okruh jejich životní zkušenosti, ovšem právě skrze specifickou generační perspektivu je lze představit.

Téma nekonformní mládeže není historicky ohraničené. Zpřítomňuje nejen obraz minulosti a možnost interpretace tohoto obrazu, ale v širších souvislostech také otázku konformity jako závažného společenského a politického fenoménu. Postoje vůči konformitě (a v protikladu k ní vůči rebelii) jsou do značné míry svázány s politickými postoji a hodnotovými preferencemi, které nacházejí svůj výraz i ve vědeckých diskurzích. Jinak bude tuto otázku posuzovat funkcionalistický sociolog, případně konzervativně smýšlející člověk, jinak sociolog preferující frankfurtskou školu. Tento námět má transverzální vztahy směrem k sociologii (v případě středních škol) či občanské výchově (v případě škol základních).

Zároveň na tomto tématu můžeme demonstrovat různé vrstvy multiperspektivity, neboť odlišně nebudou „konformitu“ a „rebelii“ hodnotit pouze žáci, ale i učitelé. Konzervativně orientovaný učitel bude vůči nonkonformnímu chování, které mnohdy mělo i sociálně-patologické prvky, méně tolerantní než učitel orientovaný spíše liberálně.

Předkládaný text je rozčleněn do tří částí. V první se zaměří na historický kontext námětu. Ten má pochopitelně každá učební látka. Jedná se však právě pouze a jen o kontext, nikoli o jádro výuky, to by mělo být definováno s ohledem na vzdělávací cíle, didaktickou analýzu učiva, pedagogické možnosti a limity dané konkrétní

¹ Blíže HRUBÝ, Karel: Rozpaky nad výkladem komunistické diktatury, in: *Soudobé dějiny*, 2014, roč. 11, č. 3, s. 382–404; SEDLÁK, Petr: Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948, in: *Dějiny – teorie – kritika*, 2013, roč. 10, č. 1, s. 30–55.

třídou, kulturní rámec výuky (například sociální a kulturní struktura žáků) atd. První část tak tvoří pouhou expozici tématu, historický úvod, který rámuje vlastní didaktické úvahy, ve kterých pak už nemusím vysvětlovat jednotlivé detaily. Druhá část je věnována obrazům pásků v popkulturní produkci. Popkulturní produkce, zvláště filmová, je hlavním zdrojem historické imaginace, formuje kolektivní paměť, vytváří představu o minulosti. To vše ji legitimizuje jako školní historický pramen, základní nástroj vytvářející obraz minulosti (nejen) ve škole.² Důkladná inventura audiovizuálního materiálu usnadňuje (jako v případě předchozího oddílu) promyšlení didaktické aplikace, znalost konkrétního audiovizuálního materiálu zase jeho zařazení do navrhované didaktické struktury. Závěrečná část je věnována didaktickým aplikacím, tedy úvahám, jak téma konkrétně realizovat ve výuce, jaké prameny využít, jaké cíle sledovat, jaké postupy volit. Detailní popis metodických postupů, především podoby analytické fáze, demonstrovuje pravidla analýzy. Na analytické postupy je totiž často nahlíženo jako na nějaký druh umění, na dispozici, která je vrozená třeba jako hudební sluch. Někdo jej má a někdo nemá. Spíše se však jedná o kompetenci, dovednost, kterou si lze osvojit a kterou je třeba rozvíjet a trénovat. Kromě ilustrace konkrétních metodických postupů upozorňuji na širší didaktické kontexty: specifika práce s prameny, specifické využití filmového materiálu atd. Upozorňuji na meze žákovské interpretace. Vedle analýzy je zvláště interpretace dalším častým předmětem obav ze strany učitelů. Jak zajistit, aby interpretace byla „správná“? Jak se vyhnout „nesprávné interpretaci“, „nadinterpretaci“, „prezentismu“? Na konkrétním příkladu se snažím ukázat, že takové obavy jsou zbytečné, a popsat strategie, jak tato rizika eliminovat.

Historický kontext

S prozápadně orientovanou mládežnickou subkulturou se na území českých zemí setkáme už v období druhé světové války. Jednalo se o „potápky“ a „bedly“, vynávající extravagantní styl oblékání a oddané swingu. Podle historika Petra Koury představoval svobodomyšlný swing únik před neradostnou realitou protektorátu. Liberální svět „potápek“ nezapadal do aktivistického politického stylu nejen protektorátu, ale ani třetí republiky. Koura upozorňuje na distanci od tohoto fenoménu a jeho kritiku ze strany poválečných komunistických periodik. Neostře vymezení subkultury a kontinuita mezi „potápkami“ a „pásky“ se projevuje i v terminologii. Už za války se pro nonkonformní mladé lidi začal používat výraz „pásek“, který později zcela převládá.³ Jistá nepřízeň „oficiální sféry“ přerostla pak v padesátých letech opět v nepřátelství a občasnou perzekuci.

2 Viz ČINÁTL, Kamil – PINKAS, Jaroslav a kol.: *Dějiny ve filmu. Film ve výuce dějepisu*. Praha, ÚSTR 2014.

Kontinuitu mezi „potápkami“ a „pásky“ zmiňuje i slovník reflektující kulturní dějiny padesátých let: „*De facto nelze přesně oddělit, kde končila potápka a začínal pásek. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let se oba pojmy prolínaly, podle svědectví obrazového zpracování existovala spíše kontinuita, a to v módě (tenký knírek, tzv. padoušek) i v jazyce (označení trafouš/trafalgar pro dolní polovinu Václavského náměstí od Vodičkovy ulice k Můstku), proměny byly pozvolné.*“⁴ Kontinuitu se staršími subkulturami, minimálně v rovině jazykové a vizuální, naznačuje i dobový pamflet namířený proti páskům, vydaný v padesátých letech v souvislosti s jedním z procesů proti nonkonformní mládeži.⁵

Tématu nonkonformní mládeže v padesátých letech se věnuje především Matěj Kotalík. Ve svých textech se zabývá povahou tzv. chuligánství a jednáním mládeže vybočujícím z oficiálních norem. Zdůrazňuje „měkké“ vymezení páskovské subkultury a zároveň pojem „chuligána“, který je s „páskem“ komplementární, nikoli však totožný („pásek“ se vymezuje vnějšími atributy, „chuligán“ konfliktem s mocí). Subkultura pásků se jen obtížně klasifikuje, je otázkou, do jaké míry se do ní promítaly politické postoje (nesouhlas s režimem) a do jaké byla spíše generační revoltou nebo prostě životním stylem. Kotalík vychází z prací historiků reflektujících východoněmeckou a částečně též československou skutečnost. Zpochybňuje ostrou hranici mezi „režimem“ a „společností“. V návaznosti na koncepty německých historiků Alfa Lüdtkeho a Thomase Lindenbergera mluví o osvojování ideologických příkazů jednotlivými aktéry, využívání ideologie pro privátní zájmy. Nikoli nepodstatnou roli ve vztahu společnosti k režimu hrála sociální otázka, především sociální jistoty, které režim nabízel. Kotalík také upozorňuje, že režim stavěl ve vztahu k mládeži na pedagogickém optimismu, který předpokládal její mobilizaci pro ideologické cíle. Ta se však vesměs nesetkala s úspěchem a přesvědčená byla jen malá část mládeže. Většina byla „tíse konformní“ a „silná menšina“ se proti režimu vymezovala. Jeho ideologický tlak stejně jako radikální transformace celé společnosti počínaje politickými strukturami a konče ekonomikou podle něj stačily právě jen na destrukci tradičních kulturních vzorců a hodnot, ale neměly již sílu vytvořit pozitivní vzor hodný následování. Společenské podmínky tak podle jeho názoru přispěly k delikventnímu chování mládeže.⁶ Tuto tezi potvrzují i zjištění historiků Martina France a Jiřího Knapíka, kteří ve své knize věnované volnému času upozorňují na rostoucí

3 KOURA, Petr: Nejhorší zřůdnosti české mládeže. Swingová hudba v protektorátu jako výraz protestu, in: *Dějiny a současnost*, 2010, roč. 7, č. 6, s. 30–33.

4 KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967, svazek II*. Praha, Academia 2011, s. 662–663.

5 KRÁTKÝ, Radovan a kol.: *Pásek. Studie na živočišopytném podkladě*. Praha, Mladá fronta 1954, s. 39–40.

6 KOTALÍK, Matěj: *Pojem chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v Československu (1948–1969): právo, policie a publicistika*. Diplomová práce. Praha, ÚHSD FF UK 2010; TÝŽ: „Páskové“ a „chuligáni“ proti režimu? Na okraj tradičních konceptů odboje a rezistence, in: *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*. Praha, ÚSTR 2009, s. 225–232; TÝŽ: Mezi normativním

kriminalitu mládeže od konce padesátých let.⁷ Historik Karel Kaplan zdůrazňuje odlišnou (generační) perspektivu mládeže dospívající v druhé polovině padesátých let na rozdíl od generace jejich rodičů. Argumentuje tím, že na ni neplatily „tradiční“ ideologické („historické“) argumenty o prvorepublikové bídě, neboť tato generace již vyrůstala v komunistickém režimu a konfrontovala jeho výsledky nikoli s minulostí, ale s vlastními zkušenostmi, případně se západními kulturními vzory přijímanými skrze západní rozhlasové stanice.⁸

Podobně jako existovala kontinuita mezi „potápkami“ a „pásky“, můžeme o desetiletí později mluvit o kontinuitě mezi „pásky“ a „máničkami“. Antropolog Filip Pospíšil sice naznačuje jisté napětí mezi oběma skupinami dané generačním rozdílem, nicméně se zdá, že nebylo příliš výrazné.⁹ Dokumentarista undergroundu František Stárek naznačuje naopak těsnou souvislost mezi oběma kategoriemi: „*Pásci si nechali narůst hára*“.¹⁰

Subkultura „pásků“ ovšem představovala pouze část (tu vyhraněnou, díky výrazným atributům jasně identifikovatelnou) neformálních společenství mládeže. Základní organizační jednotkou byla parta, v níž trávila značná část mládeže volný čas. Z pohledu tehdejší moci se jednalo o sociálně patologické prostředí, neboť způsob trávení volného času se neslučoval s tehdejší představou o „kulturním vyžití“ a příslušníci part byli označováni jako „chuligáni“.¹¹ Mládež v partách pila alkohol (jak v restauracích, tak mimo ně), poslouchala zahraniční hudbu (Radio Luxembourg a další), případně se dopouštěla drobné kriminální činnosti (drobné krádeže, vandalismus, výtržnictví). Obzvláště výrazné party se proto staly předmětem zájmu státních orgánů a byly postihovány. Už v září 1953 proběhl první soudní proces s partou tzv. Vyšehradských jezdců, kteří páchali drobnou trestnou činnost. Knapík s Francem se nevyjadřují o této skupině jednoznačně, její činnost není jednoduše interpretovatelná: „*Samotné Vyšehradské jezdce provázela řada legend, které nadsazovaly jejich sílu a také zdůrazňovaly politické prvky v jejich (údajných) činech.*“¹² Jakkoli se

a kritickým: obraz chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v české publicistice 50. a 60. let, in: ŠTĚPÁN, Jiří – STŘEDOVÁ, Veronika a kol: *České, slovenské a československé dějiny 20. století V*. Ústí nad Orlicí, Oftis 2011, s. 265–276.

7 FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích 1957–1967*. Praha, Academia 2013, s. 328–329.

8 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2008, s. 41–43.

9 Petr Šabach k tomu uvedl: „*Můj starší brácha do mě pral dřevní rokenrol ze všech sil. Jeho generace přijala nástup mániček s určitým váháním. Vnímali to jako ohrožení jejich Elvise*“. Viz DOSTÁL, Filip – BLAŽEK, Petr: „*Vraťte nám vlasy!*“ *První máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu*. Praha, Academia 2010, s. 79.

10 Rozhovor s Františkem Stárkem, osobní archiv autora.

11 Více viz KOTALÍK, Matěj: *Pojem chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v Československu*, s. 61–91.

12 FRANC, Martin – KNAPÍK, Jiří: *Volný čas v českých zemích*, s. 330. Jednu z takových legend prezentoval (vědomě jako legendu) Eugen Brikius v pořadu *Předci a paralely* (2014, r. Václav Křístek) ze série *Fenomén Underground*, který byl věnován předchůdcům tohoto fenoménu. Vyprávění o Vyšehrad-

propaganda, ať už psaná nebo audiovizuální, snažila sugerovat souvislost „pásků“ se „starými třídami“, sociálně byli ukotveni ve vrstvách dělnické mládeže. Další tažení proti nekonformní mládeži spojené s kampaní proti „chuligánům“ bylo zahájeno v souvislosti s incidenty, které proběhly na podzim 1957 na Václavském náměstí mezi částí veřejnosti a důstojníky ČSLA. V pražské vinárně Mánes se zase konal taneční večer s poslechem rokenrolové hudby, proti jehož účastníkům zasáhly bezpečnostní složky. Přítomná mládež byla zadržena a už za čtrnáct dní se konal exemplární proces, který měl odstranit případné zájemce o hudbu a tanec „urážející lidskou důstojnost“.¹³ Zábava ve vinárně Mánes byla součástí širšího trendu nástupu neformální zábavy. Od druhé poloviny padesátých let se pořádají tzv. čaje, tedy odpolední akce s taneční hudbou, které se konaly v různých kavárnách a restauracích. Ačkoli personál přísně dohlížel na slušné chování i patřičný oděv, atmosféra těchto zábav byla poměrně neformální a „čaje“ tak vytvářely prostor pro nepolitickou seberealizaci mládeže. Přes občasné zásahy Bezpečnosti se nový hudební styl (rokenrol) i uvolněnější formy zábavy staly běžnou součástí životního stylu mládeže.

Popkulturní kontext

Téma nekonformní mládeže se objevuje v české kinematografii od druhé poloviny padesátých let a s různými přestávkami zůstává její součástí až do konce existence komunistického režimu. Pro účely tohoto textu nás budou zajímat především snímky vzniklé v padesátých a v první polovině šedesátých let, nicméně dotkneme se i filmů mladších.

Téma nekonformní mládeže se v kinematografii přirozeně objevuje nejprve jako komplement ideologicky konformní mládeže, tj. „uvědomělých“ svazáků. Například v typické budovatelské agitce *Veliká příležitost* (1949, režie K. M. Walló) najdeme vedle vzorných svazáků, např. Lidušky Kolářové, či velitele úseku Mirka Horáka také váhajícího a kolísavého Tonda Buráně a zcela záporného Zabatíka, který v celém filmu není ani jednou osloven křestním jménem. V souladu s budovatelským narativem jsou charaktery přidělovány postavám podle třídního hlediska – Zabatík je tak součástí dorostu národně socialistické strany, pozér, flink a bývalý udavač Gestapa, který se pokusí (ovšemže marně) sabotovat stavbu mládeže. Jeho atributem je oblek a obdiv luxusního životního stylu, který reprezentuje jeho mentor, bývalý poslanec „bratr Bartoš“. V protikladu k nemluvnému Tondovi, který je dřič, je Zabatík klasický lenoch.

ských jezdcích můžeme zřejmě spíše než do historie zařadit do sféry tzv. městských legend. Dostupné na <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10419676635-fenomen-underground/412235100221006-predci-a-paralely/video/> (citováno k 20. 9. 2015), 12:42 – 14:07. K procesu s Vyšehradskými jezdci viz pořad *Vyšehradští jezdci*, Český rozhlas, vysílán 6. 12. 1953.

13 Blíže k tomuto BLAŽEK, Petr: „Celá zábava se zvrhla v tancování“. Kampaně proti rock'n'rollu na podzim 1957, in: *Dějiny a současnost*, 2010, roč. 32, č. 6, s. 37–39.

Na „potápkovské“ typy v kinematografii raných padesátých let upozorňuje Petr Koura. Zmiňuje příklady potápek dělnického původu ve filmech *Pan Novák* (1949, režie Bořivoj Zeman), *Karhanova parta* (1950, režie Zdeněk Hofbauer) a také *Zit- ra se bude tančit všude* (1952, režie Vladimír Vlček).¹⁴ Především poslední titul stojí za zmínku. Nikoli snad proto, že by potápkovská kultura byla ve filmu explicitně prezentována (je ukázána pouze záliba reakčního studenta Rudyho ve výrazných kravatách), ale hlavně kvůli snaze programově vůči ní stavět alternativu spočívající v pěstování a rozvíjení folkloru. Oproti „zvrhlé“ taneční kultuře se vyhraňuje „zdravě národní“, která by měla (přirozenou) potřebu po tanci uspokojit (svazák Lojza: „Vzali byste mě?“, vedoucí souboru Pavel: „Tebe? Ty přece děláš agronomii!“ Lojza: „No ale kromě toho bych si hrozně rád zatancoval.“).

Nonkonformní mládež je v zakladatelské fázi režimu (do roku 1953) představována výhradně v ideologických kontextech. Z nich se postupně vymaňuje až v druhé polovině padesátých let, ovšem ačkoli jednoznačná politická intence postupně slábne, moralizující étos odsouzení „problematického“ chování zůstává. Takový obraz najdeme například ve studentském dramatu *Snadný život* (1957, režie Miloš Makovec) z prostředí studentských kolejí a studentského života v druhé polovině padesátých let. Ústředním hrdinou je Boris, který se snaží „proplouvat“ úskalími studia a života co nejjednodušeji a neváhá přitom ani podvádět. V dialogu s jednou ze svých přítelkyň odhaluje, proč studuje zdánlivě tak odlehlý obor, jako je indologie: „Víš, kolik lidí mluví hindí nebo urdu? Přes 400 milionů. A u nás se tomu věnuje pár lidí. Anglicky a rusky už umím, teď jenom dokončit studia a dostat se do Indie. Ta bude mým odrazovým můstkem.“ Na dotaz, k čemu že se to odráží, odpoví, že k vědecké dráze určitě ne.

V rámci dnešního hodnotového diskurzu bychom ho zřejmě identifikovali jako zastánce (neo)liberalismu který v rámci systému usiluje o maximalizaci svých osobních benefitů. Oproti kolegům, kteří si pouze plní své povinnosti, tak jak přicházejí, má před sebou konkrétní cíl a je ke studiu vnitřně motivován. Ovšem v kontextu fikčního světa snímku je Boris odhalen jako sobec, který nedbá kolektivních cílů a rámců určených autoritami. Na rozdíl od svých spolužáků, jejichž neformální oděv vyjadřuje generační odlišnost od autorit, Boris volí formálnější způsoby oblékání, často nosí motýlka, který se v kontextu filmu stává znakem příslušnosti ke světu luxusu a moci, jehož součástí se chce Boris stát. Podobně jako Zabatík nebo Rudy je i Boris vyčleněn z kolektivu, být zde má toto vyčlenění téměř nepolitický charakter, není definováno na základě politických názorů (o politiku ve filmu vůbec nejde), ale na základě odlišného hodnotového žebříčku. Především jde o Borisovu neschopnost účastnit se kolektivní práce (brigáda u kamarádů). I zde je nonkon-

14 KOURA, Petr: *Švingová mládež a nacistická okupační moc v protektorátu Čechy a Morava*. Disertační práce. Praha, ÚČD FF UK 2010, s. 358–368.

formní jedinec prezentován jako patologická menšina, kterou „zdravý“ kolektiv nakonec vyvrhne.

Ve snímku *Cesta zpátky* (1958, režie Václav Krška) se už ve vztahu k nekonformní mládeži mění perspektiva. Referenční plochou přestává být mládežnický kolektiv, ale stává se jím intimní prostředí rodiny „delikventní“ mládeže. Dva mladí dělníci se dostávají na šikmou plochu pod vlivem staršího kamaráda. Dan Čihák ovšem pochází z buržoazního prostředí, jeho otec je „bývalý vykořisťovatel“, a z kontextu vyplývá, že se v první polovině padesátých let nějakým způsobem podílel na protistátní činnosti, neboť měl kanály na Západ, které využívali za úplatu jeho známí. Starý Čihák ovšem svou protistátní minulost pohřbil, jeho odpor k režimu se projevuje jen v neškodném nadávání na poměry v ilegálním hráčském doupěti, v němž přetvořil svůj byt. Drobný ideologický resentment ovšem nezakryje změnu perspektivy, ve které už přestává být prostředí delikventní party interpretovatelné pouze v třídních souvislostech.

Podobný rámec má i o rok mladší snímek *Probuzení* (1959, režie Jiří Krejčík), který podrobně vykresluje prostředí jedné takové party. Mladí výtržníci (chuligáni-páskové) Vilda, Emil, Marcel a Jana svedou na scestí mladého učně Tonka. Vilda opět pochází z rodiny „bývalých lidí“, tedy příslušníků poražené třídy, která se netají distancí od socialistického režimu. Podobně jako v Krškově *Cestě zpátky* je ovšem i zde tento motiv spíše podružný a namísto jednoznačné politické diagnózy či otevřené moralizace usilují tvůrci sociologickou metodou o postižení sociální reality mládeže, včetně realistické ilustrace řady fenoménů, které se z historiografického popisu vytrácejí či je lze jen obtížně popsat. Film představuje především prostory a sociální prostředí, ve kterém se tato mládež pohybovala, tedy pasáže Václavského náměstí, bufety, taneční „čaje“, na nichž se hrála swingová hudba a rokenrol, a „meziprostory“ skládek či jiných zanedbaných veřejných prostorů, kde se tito mladí scházejí, pijí alkohol, hrají na kytaru rokenrolové hity a divoce na ně tančí.

Další fáze filmů o problematice mládeži nastává v polovině šedesátých let a soustřeďuje se už převážně na ryze delikventní jednání a prostory nápravných ústavů a institucí. Snímky jako *Šerif za mrežami* (1965, režie Dmitrij Plichta) či *Pasták* (1968, režie Hynek Bočan) už nahlízejí na prostředí delikventní mládeže bez růžových brýlí, nicméně v mikrokosmu „delikventního“ světa už není místo pro širší sociální interakce „běžné“ veřejnosti, filmy vypovídají spíše o povaze vězeňských zařízení než o čem jiném. Poněkud širší záběr má *Škola hříšníků* (1967, režie Štěpán Skalský), která přesahuje prostor výchovného zařízení směrem do „většinové“ společnosti. Příběh pokusu integrovat „delikventního“ Pepíka Adamce do společnosti je vlastně sociálním dramatem a moralitou kritizující její pokrytecké postoje a neschopnost oceňovat skutečné hodnoty.

Zcela mimořádné jsou dva snímky na toto téma, které bychom mohli označit jako instruktážní či osvětové: *Parta nezradí...?* (1957, režie Hanuš Burger) a *O lidech*

okolo stolu (1958, režie Petr Schulhof). Burgerův film vypráví, jak se Tonda (Tony) Vacek dostal na scestí. Neutěšené rodinné poměry vedly k tomu, že hledal sociální naplnění v partě, jejíž vůdce Holeček mu bral jeho vydělané peníz nebo jej využíval jako řidiče při zlodějských výpravách do cizích chat. Vše skončí u soudu (snad ohlas na proces s Vyšehradskými jezdci?). Tony ovšem dostane druhou šanci. Moralita, která si svou intencí nezádá s výše popisovanými snímky Kršky či Krejčíka, nicméně zaujme velmi detailním ztvárněním každodennosti takové party, včetně slangu, který používá. Snímek *O lidech okolo stolu* měl zase ilustrovat zásady slušného chování ve společnosti. Miloš Kopecký zde v jedné scéně představuje hrubiánského páska, který těchto zásad nedbá a na taneční zábavě si bezohledně vynucuje pozornost jedné z dívek. Vzápětí je ovšem „umraveně“ fyzicky lépe disponovanými slušnými hochy, zřejmě svazáky. Význam moralitky tkví opět především v ilustrativním ztvárnění páska včetně jeho typických atributů (vysoké polobotky, barevné ponožky, výstřední kravata, výrazná košile atd.).

Vedle filmů programově zaměřených na toto téma se problematika nekonformní mládeže objevuje i v řadě dalších snímků, alespoň ve formě drobného motivu. Takovým případem je krátká scéna (netrvá ani dvě minuty) z dokumentárního snímku *Lidé nad Čertovou stěnou* (1962, režie Eman Kaněra). Vypráví o motivacích brigádníků jedoucích společně v jednom vagonu na stavbu vodního díla. Režisér nezabírá přímo tváře a osoby brigádníků, pouze jejich atributy. Záběry jsou doprovázeny vnitřním monologem brigádníků. Prvním je student, který medituje, zda to nepřehnal („Včera ještě škola a zítra lopata“) – vizuální doprovod tvoří křížovka; další je svazák, který se nechal strhnout příkladem kamarádů („Sám bych asi nejel, ale když jeli ostatní...“) – vizuální doprovod tvoří ruce nervózně svírající Mladou frontu. Druhý se představí slovy: „Do háje s břitvou, copak je to práce pro chlapa?“, přičemž si dělá manikúru. Další, s cigaretou v puse, je idealista, který tvrdí, že „knihařina neuteče a tohle se mi zdá nějak důležitější“. Pak kamera zabere pásku, který je k rozpoznání podle pruhovaných ponožek. Pohled na něj je doprovázen slovy: „Asi zdrhnu. Možná... určitě! To se jim to dělá nábor, když má člověk průšvih. Pár dní... a maj mě vidět“. Po něm následuje účetní, který se těší na lepší výdělek, piják vyloučený kvůli alkoholismu z pracovního kolektivu, taxikář, který chce dokázat své ženě, že „není fajnovka“. V hutné zkratce tak tvůrci vyjadřují svůj postoj k jednotlivým sociálním skupinám, přičemž vnímají pásky zcela jednoznačně negativně, jako asociální, práce se štítící individua.

Téma pásků a nekonformní mládeže padesátých let se pak nadlouho vytrácí ze zorného pole filmařů. Vrací se až v historických snímcích tematizující Prahu padesátých let v nostalgickém duchu jako magický prostor dětství. Ve filmu *Blázni a děvčátka* (1989, režie Karel Kachyňa) sledujeme dospívání mladého Jírky Ackermanna na Žižkově, který je vyobrazen jako maloměsto s pevně ukotvenou sousedkou komunitou, již nastupující komunistický režim prakticky nerozrušil. I příslušníci Veřejné

bezpečnosti mají spíše ráz obecních policajtů z první republiky, nejsou nositeli ideologických poselství ani vykonavatelé státní (z)vůle, ale spíše strážci pořádku a sousedského klidu. Při jedné ze svých potulek Vítkovem v okolí sochy Jana Žižky narazí Jirka na dvě skupiny mládeže. Na jedné z cest tančí neformálně oblečení mladí v rytmu rokenrolu, o kus dál prochází skupina svazáků s náradím na ramenou a s budovatelskou písní na rtech. Zatímco páskovská mládež si svazáků vůbec nevšímá a pokračuje v tanci, svazáci stojí v tichém opovržení a možná i s trochou závisti. Pak si jedna ze svazeček pohrdlivě odfrkne a režisér scénu střihne. Objeví se pohled na sochu Jana Žižky s titulkem „*My jsme mládež nová, mládež Gottwaldova*“, který je pokračováním bezeslovného dialogu mezi oběma skupinami. Režisér tady v méně než minutové zkratce inscenuje střet dvou mládežnických kultur: první, která vychází vstříc režimu a zapojí se do budovatelského úsilí, druhé, která je k režimu lhostejná. Obraz přitom postrádá odkazy na negativní vymezení režimu vůči páskům, což odpovídá výše naznačené nostalgické intenci celého díla.

V podobné atmosféře se odehrává patrně nejznámější příběh s „páskovským“ tématem – *Šakalí léta* (1993, režie Jan Hřebejk). Také ten má nostalgickou atmosféru vytěsňující z prostoru maloměstských Dejvic politický rozměr doby. Podobně jako v předchozím snímku je i zde místní příslušník VB spíše „šerif“ reprezentující místní komunitu a stejně jako jeho sousedé se děsí vpádu rokenrolu v podobě páska Bejbyho. Ovšem nakonec je to velký svět reprezentovaný násilnickým estébákem, který donutí Bejbyho odejít. Řada situací variuje jako základní motiv střet tradičního maloměstského prostředí s novou kulturou, ale objevuje se i motiv střetu nové kultury s arogantní totalitní mocí.

Didaktické aplikace

Jak naznačují výše zmíněné opatrné komentáře historiků, téma nonkonformní mládeže je jen obtížně jednoznačně interpretovatelné. Jen těžko hledat konsenzus, zda se jednalo spíše o sociálně patologické způsoby trávení volného času (pohled, jemuž se blíží Knapík s Francem), či o aktivity, které obsahovaly vědomou politickou intenci (což vyplývá z Kaplanova hodnocení). Latentní politizaci fenoménu „páska“ zmiňuje i Kotalík, když zdůrazňuje kontext studené války, který vedl oficiální autory padesátých let k jeho interpretaci jako páté kolony imperialismu, ale stejně tak zdůrazňuje vliv antikomunistického diskurzu v polistopadové epoše, který podle něj působí na pamětníky tak, že upravují své vzpomínky, aby tomuto diskurzu odpovídaly.¹⁵ Tato nejednoznačnost a otevřenost problému je vlastně předností, neboť nesvazuje případné žakovské interpretace strachem z „chyby“. Historická skutečnost zde slouží

15 KOTALÍK, Matěj: *Pojem chuligána a reflexe fenoménu chuligánství v Československu*, s. 226

pouze jako vstupní expozice pro formulování vlastních postojů k podobám a mezím konformity a uvažování o závislosti jevu na společenském kontextu, když jedna a táž událost či jev se mohou v jednom případě jevit jako nekonformní a v druhém naopak. Téma navíc můžeme produktivně aktualizovat ve vztahu k současným projevům nekonformního jednání.

V následující části se pokusím popsat modelovou výukovou jednotku pro základní školy s tématem Nonkonformní mládež v padesátých letech.¹⁶ Jako základní vzdělávací cíl si můžeme vytknout ilustraci plurality postojů mládeže k režimu a tím naznačit nejednoznačné přijímání komunistické diktatury ze strany společnosti. Mezi další cíle patří seznámení s konkrétními kategoriemi mládeže (svazáci a páskové) a jejich charakteristika (hodnoty, kulturní vzorce) a konečně i s jejich politickými identitami a postojem režimu k nim. Hodina je založena na využití několika typů školních pramenů: čtyř filmových ukázek různých žánrů (dva historické hrané filmy, dobový hraný film, dobový instruktážní film), tří obrazových pramenů z dobových oficiálních publikací a jedné současné vzpomínky na padesátá léta.¹⁷ Popis hodiny zároveň využiji k osvětlení některých metodických principů a jejich zasazení do širšího kontextu vzdělávání.

Historická expozice tématu může začít audiovizuální ukázkou ilustrující páska v sociálním kontextu padesátých let. Vhodným materiálem se jeví hlavně Hřebejkova *Šakalí léta*, především pasáž příjezdu Pavla Juříčky (Bejbyho) do Dejvic a jeho přivítání s otcem a synem Prokopovými.¹⁸ Ospalé nádraží náhle proměňuje příchod exoticky oblečeného páska. Bejby je odhalován postupně. Divák sleduje nejprve rozmazané Bejbyho obrysy, pak několik detailů z jeho garderoby, na krátký okamžik sledujeme čekající Prokopovy z pohledu přicházejícího Bejbyho a teprve poté jej režisér ukáže zepředu, přičemž jeho obraz se postupně zaostruje. Rychlé střihy mění perspektivu (pohled zpoza zad Prokopových střídá pohled zpoza zad Bejbyho) nás provázejí i při seznamování Bejbyho s otcem a synem Prokopovými. Tyto střihy zdůrazňují úžas zrcadlí se na tváři muže i chlapce. Šokující dojem z Bejbyho umocní i rychlý prostřih na jeho boty (vidět jsou i bíločerveně pruhované ponožky) a tmavé brýle a specifická promluva („*Já jsem komplíty, tak můžeme drajvit.*“) Šokovaný pan

16 Námět je zveřejněn na webu www.dejepis21.cz. Viz *Páskové a svazáci. Postoje mládeže v 50. letech*, dostupné na <http://www.dejepis21.cz/paskove-a-svazaci-postoje-mladeze-v-50-letech> (citováno k 20. 9. 2015). Zde jsou popsány nejen konkrétní metodické postupy, ale jsou zde dostupné i všechny obrazové a filmové materiály.

17 Vzpomínka Jaroslava Boudného zveřejněná na webovém portálu Neviditelný pes (viz příloha č. 1.) byla později mírně rozšířena a doplněna: JABOUD [BOUDNÝ, Jaroslav] – BAUER, Zdeněk: *Trafouš, páskové, Vyšehradští jezdcí a jiné vzpomínky. Dětství a mládí v Praze padesátých let*. Praha, Zdeněk Bauer 2011, s. 90–101. Původní internetová verze se však zdá vhodnější, i proto, že je snáze dostupná.

18 *Šakalí léta* (1993, režie Jan Hřebejk), DVD Bontonfilm, 2002, 19:47–21:14 (celkem 1:33 min.), ukázka je dostupná i na portálu youtube. Ukázka *Pásek* (klíčové slovo „nonkonformní mládež“), in: <https://www.youtube.com/watch?v=rWzOBozdlkU> (citováno k 20. 9. 2015).

Prokop jen pokyne hlavou a skupina odchází. Celá sekvence trvá pouze 63 sekund. Na ni bezprostředně navazuje scéna příchodu k služebnímu vozu pana Prokopa. První jde pan Prokop ve své uniformě, dále Juříčka-Bejby a konečně mladý Prokop-Kšanda. Stará paní, která je mjí, se domnívá, že Bejby byl zatčen („*Tak, tak, tak je to správný, takový berte šmahem. Sebrali tě, co? A půjdeš sedět!*“). Prokop se zdrží komentáře, pozornost staré paní mu není příjemná, snaží se co nejrychleji odjet. Bejby se celou dobu usmívá, nedorozumění nevysvětluje, spolu s Kšandou sdílí humornost situace, na závěr ovšem starou paní vyděsí prudkou grimasou. Vychází tak z konfrontace jako vítěz.

Uvedená pasáž je vhodná nejen proto, že představuje exteriér páska (sako, kravata, košile, boty, navíc kytara), jeho vystupování a slovník, ale zároveň ukazuje, jaký byl postoj veřejnosti. Ačkoli je Prokop v uniformě, nereprezentuje zde režim, ale maloměstské prostředí Dejvic. Dalším reprezentantem je stará paní, která Bejbymu přeje jeho „zatčení“. První vymezení páska tak ilustruje jeho vztah k „většinové“ společnosti, nikoli k režimu. Konfrontace je navíc podpořena křížovým stříhem, který zvýrazňuje hranici mezi pásky a společností. Filmová řeč (stejně jako dynamická hudba, která první scénu podkresluje) tak usnadňuje žákům analýzu, neboť podtrhuje základní sdělení o nonkonformnosti pásků ve vztahu ke společnosti.

Předmětem analýzy může být jednak vzhled Bejbyho a jednak určení vztahů mezi jednotlivými aktéry. Jaké pocity a reakce vyvolává Bejbyho vizáž? Mění se nějak postoje aktérů? Zde můžeme poukázat na proměnu postoje Kšandy, který je zpočátku stejně užaslý jako jeho otec, ovšem později (ve scéně konfrontace se starou paní) je Bejbyho osobností podmaněn a k jeho hře se přidá. Scénu tak můžeme číst v jejím symbolickém rozměru: pana Prokopa a starou paní můžeme vnímat jako „většinovou“ starší konzervativní populaci, Kšandu jako reprezentanta mládeže.

Zároveň můžeme na tomto klipu demonstrovat určitá specifika školního historického pramene. Z pohledu historika je zasazení modelového páska do roku 1959 mírným anachronismem, korektní by bylo ukotvit příběh o několik let dříve. Nicméně v rámci výuky můžeme zvolit neurčitější, ale stále pravdivé „v padesátých letech“. Didaktická hodnota pramene má větší váhu než naprostá historická věrnost. Můžeme se ostatně opřít o postoj amerického historika Roberta Rosenstonea, který mluví o aproximativním pojmání minulosti v historických filmech. Historická věrnost se v jeho pojetí neodráží v detailu, ale v celku filmu, který integruje do jednoho obrazu sociální a kulturní situaci společnosti, její relativně věrný politický rámec a detaily materiální kultury. Drobné nepřesnosti v jednotlivých aspektech hrají menší roli než „holistický“ pohled nabízející historický obraz v jeho komplexnosti.¹⁹ Historickou věrnost tedy musíme odkazovat k celku, nikoli k detailu.

19 ROSENSTONE, Robert A.: *History on Film, Film on History*. Pearson Education Limited 2006, s. 111–133.

Na tuto expozici navážeme složitějším obrazem dobové ideologické reprezentace páska. Tento krok bychom mohli nazvat „rozšíření obrazu“. Proces „rozšiřování obrazu“ spočívá v postupném přidávání jednotlivých pramenů, které ilustrují téma z různých perspektiv. Důležité je zvolit návaznost jednotlivých pramenů od jednodušších, které načrtávají téma a vlastně ho exponují, ke složitějším, které obsahují více významů či pro jejichž korektní interpretaci je třeba mít více informací. Žáci tak v průběhu analýzy rozšiřují okruh faktických informací a své kompetence k ní, což zároveň zvyšuje jejich šance na správnou analýzu dalších, už složitějších pramenů.²⁰ Tuto činnost si můžeme představit jako skládání puzzle, či ještě lépe jako videohru, v níž v každém kole roste náročnost. Analogie s hrou není nepřipadná, neboť významným pozitivním prvkem tohoto procesu je moment překvapení a nejistoty, postupného otevírání problému a plnění úkolů, které vykazují stále větší komplexitu a strukturovanost. Mozaikovitý charakter rozšiřující se didaktické kompozice tak odpovídá kulturní situaci mládeže zvyklé na tuto formu vnímání z popkulturních produktů (videoklipy na youtube, počítačové hry). Přiblížení se popkulturním formám ovšem neznamena rezignaci na náročné kognitivní i afektivní cíle. Takovýto přístup bychom nejspíše mohli nazvat produktivním „pedagogickým parazitismem“. Pro rozšíření základní expozice využijeme svědectví Jaroslava Boudného (příloha č. 1), které integruje jak pohled veřejnosti, tak režimu, resp. jeho policejních složek na pásy (ničení páskovského oblečení). Předchozí binární vztah páskové – společnost můžeme rozšířit o trojúhelník páskové – společnost – moc.

V další fázi prezentujeme ideologický obraz páska. Tento obraz můžeme ilustrovat celou řadou médií. Nabízí se karikatury pásků zveřejňované v *Dikobrazu* nebo ilustrace doprovázející již výše zmíněnou propagandistickou příručku od Radovana Krátkého (příloha č. 2). Analýza může jít za prostý popis páskova oblečení na obrázcích, směrem k hledání společných rysů jeho zpodobnění, především jeho odlidštění. U jedné karikatury by to žáci nemuseli postřehnout, ale je-li motiv použít opakovaně, pravděpodobnost jeho identifikace stoupá. Zbavovat názorového oponenta jeho lidských atributů patří k běžným argumentačním figurám agresivní propagandy. Pokud bychom chtěli tento motiv sledovat, můžeme žákům dát za úkol vyhledat na internetu obdobné propagandistické postupy. Je pravděpodobné, že objeví nejrozsáhlejší propagandu tohoto typu, a to antisemitské karikatury, ať už historické

20 Jedním (nikoli jediným) z principů rozšiřování obrazu je multiperspektivita, která je významná nejen z hlediska obsahového (pluralita dějin jako hodnota demokratického vzdělávání o minulosti: viz STRADLING, Robert: *Multiperspektivita ve vyučování dějepisu: příručka pro učitele*. Praha, MŠMT 2004), ale i z hlediska metodického. Rytimizace příběhu a změna perspektiv aktivizují žáky: viz BAGE, Grant: *Narrative Matters: Teaching and Learning History through Story*. London, Taylor & Francis e-Library 2002, zvláště s. 85–100. Bage upozorňuje na devět nebezpečí monoperspektivního vyprávění: literární licence, nedostatečné vysvětlení, absence problémového tázání, prezentování fikce jako faktu, heroizace, propagandistické působení a moralizace, přílišná osobitost, přílišná simplifikace, jedinečnost.

(především nacistické), nebo současné (především islamistické). Není ovšem nutné tento motiv sledovat, neboť nás odvádí od hlavního cíle, kterým je postižení historické perspektivy nonkonformity.

Abychom mohli identifikovat nonkonformní chování, potřebujeme přirozeně nějaký referenční rámec, vůči němuž by se „nonkonformita“ mohla vymezovat. Takovým rámcem může být obraz svazácké mládeže, například z již zmiňovaného filmu *Veliká příležitost*, který zachycuje potíže, se kterými se utkává svazácká brigáda na jedné ze staveb mládeže. Typická budovatelská agitka příliš neskrývá svůj instruktážní charakter: snaží se definovat žádoucí vzory jednání a nabídnout je tehdejší mládeži. V jedné pasáži se brigáda vrací za zpěvu budovatelské písně z pracovní směny. Když prochází kolem jabloní, většina brigádníků se vrhne na ovoce. Vedoucí brigády je ovšem pokárán: krádež jablek je v rozporu s morálním kodexem svazáka. Svazáci se brání, že nemají dostatek ovoce. Tento argument však pro vedoucí není relevantní. Mravní integritu svazáka nemůže materiální nedostatek ohrozit. Mladí se autoritě vedoucí podvolí a pochodují do ubikací. Na konci zavelí vedoucí k rozchodu.²¹ Scéna ilustruje budovatelský narativ, především představu ideálního svazáka, který je disciplinovaný, volný čas tráví na kolektivních stavbách mládeže a svůj soukromý zájem podřizuje zájmu obecnému. Jeho vkus je formován v ideologicky korektním duchu především socialistickým realismem a folklorem, z něhož čerpají prakticky veškerá hudební čísla filmu.

Analytické úsilí žáků tentokrát není napřeno primárně na postižení vztahů mezi aktéry scény, to znamená, že popis těchto vztahů slouží pouze k formulaci ideálního typu svazáka, kterého pak mohou srovnat s ideálním páskem. Jistěže je třeba si uvědomit, že tyto koncepty „svazáka“ a „páska“ jsou pouze dílčí a nemohou postihnout v úplnosti historickou skutečnost. Musíme mít stále na paměti, že cílem historické edukace není komplexní historické poznání či alespoň přiblížení se tomuto poznání (jako v případě historika), ale spíše schopnost orientovat se ve vyprávění o minulosti a podrobovat toto vyprávění kritice. Schopnost konceptualizovat, být třeba neúplně a nepřesně, kritické myšlení významně podporuje.²²

Srovnání svazáka a páska je zatím předběžné, nestrukturované, naším cílem je dosáhnout toho, aby žáci odlišili dva sociálně-politické typy a uvědomili se, že mládež ve sledovaném období neměla ke komunistickému režimu jednotný postoj, ale byla vnitřně diferencovaná. Dalším rozšířením obrazu páska může být ilustrace jeho sociálního prostředí z osvětového snímku Hanuše Burgera *Parta nezradí...?* V jed-

21 *Veliká příležitost* (1949, režie K. M. Walló), 59:29-1:01:07 (1:28). Ukázka je přístupná na portálu youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=sjY-MCE4w4I>, klíčové slovo Mládežnická brigáda (citováno k 20. 9. 2015).

22 WINEBURG, Sam: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Charting the Future of Teaching The Past*. Philadelphia, Temple University Press 2001, zvláště s. 16–35.

né z úvodních částí tohoto krátkého snímku sledujeme, jak se učeň Tony dostává do špatné společnosti páskovské party. Vidíme ho, jak přijíždí domů na prázdniny. Hned po otevření dveří spatří divák muže sedícího u stolu, starší ženu, která ho oslovuje, a dívku, která rovněž sedí u stolu. Skupinka působí dojmem rodiny, ovšem není tomu tak, neboť žena požádá dívku, aby donesla panu Stoklasovi večeři. Divák tak může rozklíčovat vztahy mezi nimi a zjistí, že rodina je neúplná, chybí v ní otec a namísto něj je tam jakýsi pan Stoklasa. Dojem jakési nepatřičnosti podporuje i pánovitý Stoklasův výraz stejně jako úslužnost, kterou mu žena projevuje (včetně jakéhosi šuškáni, které by snad mohlo nést omluvu před vpádem nevídaného návštěvníka). Tonyho sestra Věrka si svého staršího bratra nábožně prohlíží. Je zřejmé, že je pro ni vzorem. Rozpačitý dojem matka ještě umocní, když přiznává, že nemá Tonyho kam uložit. Ten si zachmuřeně váže pestrou kravatu, atribut páska, a opáčí, ať si s tím nedělá starosti. Scéna tak implikuje sociální předpoklady „delikventní“ páskovské subkultury. V druhé scéně ukázky se mění prostředí. Z nuzného a stísněného bytu se dostáváme do vinárny. Vidíme partu pásků, jejímž členem je i jedna „sajdka“. Tony se s kamarády přivítá: „*Vás vidim*,“ páskové mu odpovídají: „*Že se ženeš, snajpře... si si nějak polámal figuru v tý makandě*.“ Šéf party se ptá hlavně po penězích, a když Tony potvrdí, že je má, zavelí k odchodu („*Candáti, jde se baletit*.“). Ve dveřích se ovšem střetnou s Tonyho sestrou Věrou, která bratra tajně sleduje. „*Prímovej zajda*,“ komentuje její přítomnost šéf. „*Tak ty bys chtěla k nám do party?*“ Tony se snaží protestovat, ale je poslán zaplatit útratu. Odchodem z vinárny scéna končí.

Scéna (stejně jako celý film) má vykreslit negativně páskovské party. Zároveň ovšem vcelku realisticky popisuje jejich sociální prostředí, autoritativní vystupování jejich šéfů a permanentní násilí, které zde bylo přítomné. Analytické úsilí žáků orientujeme právě tímto směrem. Přistupujeme tedy k obrazu jako k ilustraci sociálních poměrů, nikoli jako k ideologické reprezentaci. Pokud bychom ale chtěli reflektovat kvalitu média, tj. položit si otázku o zaujatosti filmu, můžeme opět konfrontovat tento audiovizuální obraz sociálních vztahů se vzpomínkou Jaroslava Boudného (příloha č. 3). Pro žáky může být zajímavé, že instruktážní, výchovný cíl, u něhož by snad mohli předpokládat ideologickou zatíženost, může (alespoň ve sledovaném úryvku) odrážet sociální praxi celkem věrně.

Další klip nabídne syntézu předchozích dílčích obrazů. Výše popsaná pasáž z filmu *Blázni a děvčátka* představuje z perspektivy vnějšího nezaujatého pozorovatele (dospívající chlapec Jírka) obě skupiny, přičemž se v symbolické zkratce vyjevuje jak jejich hodnotové ukotvení, tak jejich vzájemné míjení.²³ Opět můžeme využít specifik filmové řeči a analyzovat nejen obraz (odlišné formace obou skupin), ale i jeho

23 *Blázni a děvčátka* (1989, režie Karel Kachyňa), DVD Bontonfilm 2010, 1:01:20-1:02:23, ukázka s názvem *Mládež v padesátých letech* je přístupná i na youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=nyfvoZMBW34>, klíčové slovo *Svazáci a páskové* (citováno k 20. 9. 2015).

zvukovou stopu (odlišné hudební styly) a konečně i závěrečný psaný komentář. Na analytickou práci může navázat pokus o formulování shrnujících postřehů. Kategorie analýzy (příloha č. 4) nejsou samozřejmě úplné ani jediné možné.

Všechny navrhované operace mohou být ve školní praxi časově velice úsporné (viz příloha č. 5²⁴); práce s ikonografickými a audiovizuálními materiály má kromě řady jiných benefitů tu výhodu, že není náročná na čas. Zde popsaná hodina přesto není vcelku realizovatelná v rámci obvyklé výukové hodiny (která má zpravidla 45 minut). Závisí pochopitelně na organizaci práce a invenci pedagoga, kolik fází do výuky zařadí či zda si hodiny nevymění a nespojí. Jednotlivé popsané fáze není třeba vnímat jako integrálně provázané části jednoho celku. Spíše se jedná o moduly či části stavebnice. Modulární chápání fází samozřejmě umožňuje jejich pružné zařazování/vyřazování do/ze struktury hodiny v závislosti na cílech pedagoga, kvalitě skupiny a dalších faktorech ovlivňujících vyučování.

Téma nonkonformních pásků nemusíme vyčerpávat jednou robustní výukovou jednotkou. V okamžiku, kdy je (v zásadě jakékoli) téma etablované, je výhodné se k němu vracet a rozvíjet je. Tím na jedné straně podporujeme udržitelnost znalostí, na straně druhé využíváme již ustaveného komplexu znalostí a dovedností s tématem spojených. Například výše zmíněnou ukázkou z dokumentu *Lidé nad Čertovou stěnou* můžeme využít pro drobné cvičení identifikující páska ve spektru sociálních typů.²⁵ Odkazy na pásy se nabízejí i u jiných historických příkladů nokonformity (máničky, pankáči) a samozřejmě i u současných nonkonformních subkultur (emo, graffiti, techno), které ve vztahu k majoritní kultuře zaujímají obdobnou pozici.

Téma konformity či nekonformity mládeže v padesátých letech můžeme ovšem využít i v občanské výchově, především v tematickém bloku Člověk a společnost a Člověk jako jedinec. Pracovat můžeme především s úvodním ilustračním videem ze *Šakalích let*, které nabízí řadu perspektiv. Zatímco v modelové dějepisné hodině slouží toto video pouze jako motivační vstup do problému, ve výchově k občanství můžeme využít především základní vztah „spořádané“ většiny a nonkonformního páska k hledání obecných vymezení hranic konformity a jinakosti. Předpokládáme, že vzhledem k převažujícímu diskurzu o padesátých letech jako období politického teroru bude většina žáků sympatizovat s nekonformním Bejbym.

Prekonceptuální konsenzus můžeme zpochybnit, když celou situaci aktualizujeme. Americká didaktička Veronica Boix-Mansilla zdůrazňuje nutnost vytvořit při aktualizaci „srovnávací bázi“, tedy dostatečně velkou pramennou základnu, která srovnání umožní (v našem případě stačí novinové články běžně dostupné na webu),

24 Viz pozn. 16 *Námět Páskové a svazáci. Postoje mládeže v 50. letech*, <http://www.dejepis21.cz/paskove-a-svazaci-postoje-mladeze-v-50-letech> (citováno k 20. 9. 2015).

25 *Lidé nad Čertovou stěnou* (1962, režie Eman Kaněra), 3:42-5:20 min., ukáзка s názvem Brigádníci ve vlaku je přístupná na <https://www.youtube.com/watch?v=1cVLuDJUvCo> (citováno k 20. 9. 2015).

dále zvažovat nejen podobnosti, což může vést k povrchním analogiím, ale především rozdíly mezi historickými fenomény.²⁶ Jako referenční rámec se nabízí zásah na CzechTek v roce 2005, mediálně známé kauzy související se squattingem (Ladronka, Vila Milada) či pochody hrdosti, které některé menšiny pořádají (Gay Pride, Roma Pride). Konfrontace s aktuálními projevy nonkonformismu prověří sympatie k nonkonformismu ukrytému bezpečně v minulosti. Aktualizace umožní propojit minulost a současnost skrze jeden konkrétní motiv, což dodá tématu patřičnou hloubku a zmnoží perspektivy ještě o rozměr času.

Závěr

Téma nekonformní mládeže můžeme využít jako ilustraci proměnlivosti hranic odboje či odporu vůči režimu v padesátých letech a zároveň ilustrace recepce ideologické propagandy režimu ze strany „obyčejných lidí“. Vraťme se v této souvislosti ke vzpomínce Jaroslava Boudného (příloha č. 1). Boudný naznačuje, že „protipáskovské“ pořady byly zcela neúčinné, neboť publikum si do nich vkládalo své vlastní obsahy a ty pak byly vlastně propagací páskovské subkultury. Taková interpretace ostatně podporuje výše zmiňovanou Lüdtkeho tezi o přivlastňování ideologických rámců. Zároveň takový obraz představuje členy společnosti jako aktivní aktéry vymezující se alternativními způsoby proti režimu, nikoli jako jeho pouhé pasivní oběti.

Téma nekonformní mládeže můžeme v takovém případě rozšířit o další sociální fenomény a skupiny, které se pohybovaly v šedé zóně mezi aktivním odporem a apolitickou lhostejností.²⁷ Nabízí se třeba fenomén postojů dělníků a fenomén absentérství (tzv. bulači). Využít můžeme jednak závěrů historika Petera Heumose, který se touto problematikou zabýval,²⁸ jednak karikatur v *Dikobrazu*. Jinou alternativou mohou být marginalizované sociální skupiny, především Romové. Ani jejich postoje k režimu nepostrádaly ambivalenci: na jedné straně je režim občansky emancipoval, na straně druhé se je snažil regulovat a asimilovat.

Páskové a chuligáni představují vlastně alternativu k tradičním konceptům totalitarismu pouze zdánlivě. Ve skutečnosti totiž integrují celou řadu motivů: represiv-

26 BOIX-MANSILLA, Veronica: Historical Understanding: Beyond the Past and into Present, in: STEARNS, Peter N. – SEIXAS, Peter – WINEBURG, Sam (eds.): *Knowing, Teaching, and Learning History. National and International Perspectives*. New York and London, New York University Press 2000, s. 390–418.

27 Problematikou interpretace těchto „šedých zón“ a možnostmi jak k nim přistupovat se zabýval Vítězslav Sommer, viz SOMMER, Vítězslav: Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“. Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu, in: *Soudobé dějiny*, 2012, roč. 9, č. 1, s. 9–36.

28 HEUMOS, Peter: „Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006.

ní rozměr režimu v padesátých letech, jeho snahu o ideologické působení i postoje mládeže k tomuto tlaku. Zároveň ilustrují kulturní a sociální rozměr doby a umožňují i aktualizaci.

Ve veřejném prostoru se často objevují polemiky o způsobu výuky o padesátých letech, které zpravidla ignorují didaktická východiska a vykládají výuku pouze v úzce politických kontextech parciálních zájmů,²⁹ případně považují výuku soudobých dějin pouze za formu politické výchovy, a vnímají ji tedy nikoli jako autonomní sféru, kde určující roli hraje učitel, ale jako integrální součást politiky paměti.³⁰

Můj příspěvek se pokusil ilustrovat didaktické možnosti, které se nabízejí bez nutnosti podřizovat se politizujícím diskurzům o minulosti. Poučení jsem přitom čerpal především ze současné americké, kanadské a britské didaktiky dějepisu. Doufám ale, že bude i inspirací pro učitele a výzvou k multiperspektivní a reflexivní výuce o tomto nesnadno uchopitelném období naší minulosti.

29 Naposledy poslankyně za KSČM Marta Semelová, když zpochybňovala vzdělávací projekty Člověka v tísni. Viz KOPECKÝ, Josef: *Příběhy bezpráví žáky dezorientují, řekla poslancům komunistka Semelová*, in: idnes.cz, 11. 12. 2014, dostupné na http://zpravy.idnes.cz/pribehy-bezpravi-dezorientuji-tvrdila-poslancum-komunistka-semelova-1zt-/domaci.aspx?c=A141211_122348_domaci_kop (citováno k 20. 9. 2015).

30 Toto stanovisko zastával například historik Michal Kopeček v rozhovoru s Přemyslem Houdou. Viz HOUDA, Přemysl: *Antikomunistickou paměť nelze prosazovat shora*, www.ceskapozice, 29. 5. 2013, přístupné na http://ceskapozice.lidovky.cz/antikomunistickou-pamet-nelze-prosazovat-shora-f66-/tema.aspx?c=A130524_222816_pozice_129068 (citováno k 20. 9. 2015).

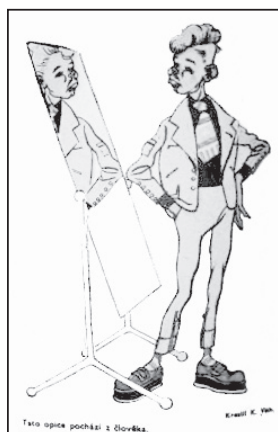
Přílohy

1. Jak to všechno začalo aneb Obdivování „pásků“ (z vyprávění pamětníka z roku 2004)

V polovině padesátých let mně bylo 15 let, a protože jsem ze srdce nesnášel pionýry a svazáky, hledal jsem jiný druh „kámošů“. Začal jsem nosit v učení a později v práci na krku kříž z nerez, který jsem si sám vyrobil, a byl jsem hrdý, když jsem nepodleh nátlaku a nesundal ho (přinejhorším jsem ho dal za košili). Asi v tu dobu začali dávat v divadle, tuším v bývalém ABC nebo ve Světozoru, to už přesně nevím, takový pořad „Pásek kouzla zbavený“. Mládež na to houfně chodila, ale účel, který režim sledoval, to nesplnilo. Naopak. Byli jsme na tom několikrát a „okoukali“ jsme tam řadu výrazů a také jsme napodobovali jejich oblečení a účesy. Dva mladí lidé, kteří se řadili do této skupiny, se nazývali „pásek a sajdka“. Co se týká kalhot, byly to „roury“. Čím dole užší, tím lepší, a totéž platilo o výšce záložky. Já jsem měl dole 19 cm a záložky asi 7–8 cm. Ti nejměstřednější měli 16/10 a zevnitř zipy, protože by se jinak do kalhot nedostali. Co se týká sak, tak límec byl vzadu zásadně do trojúhelníku a mnohdy místo knoflíků byly zámečky. To nejměstřednější oblečení bylo „pod kuratelou“, protože v Krakovské ulici (SNB) bylo „páskům“ oblečení rozstříháno a nejednou jsem byl svědkem, že šli domů v těchto cárech.

BOUDNÝ, Jaroslav: Trafouš byl náš osud aneb Jak se bavila mládež v padesátých letech, in: *Neviditelný pes*. První český ryze internetový deník, http://neviditelnypes.lidovky.cz/vzpominka-trafous-byl-nas-zivot-d01-p_spolecnost.aspx?c=A060922_184759_p_spolecnost_wag (citováno k 20. 9. 2015).

2. Obrazy pásků v oficiálních tiskovinách z padesátých let 20. století

Dikobraz, 1953, roč. 9, č. 42, s. 352.
Popisek: Tato opice pochází z člověka.

KRÁTKÝ, Radovan a kol.: *Pásek. Studie na živočichozpytném podkladě*. Praha, Mladá fronta 1954, s. 9. a 29.

3. Party, zábava a „náčelníci“ (z vyprávění pamětníka z roku 2004)

Ale vraťme se k vnitřnímu prostředí Lucerny. Na ochozech byly stolky se židlemi, kde se povídalo a pilo. Co? V bufetech sice bylo nějaké pití, ale bylo drahé. Vzpomínám si na populární „džinfis“, ten si však mohl dovolit málokdo. Většinou se tam pašovalo levné ovocné víno, takže samozřejmě potom stačilo málo a strhla se rvačka. Různí „náčelníci“ měli své party a ty kolem nich poskakovaly jako včely kolem včelí královny a musely náčelníky také „živit“, to znamenalo kupovat jim pití, cigarety apod. Náčelník musel být „největší rváč“, ale musel se umět zastat svých „podřízených“.

Já byl tehdy v partě pod vedením Bosamba. Byl o dost starší než my, velký a silný (spíš tlustý) a byl u popelářů. I já jsem zažil událost, která mě dost ovlivnila a kde hrál roli i Bosambo. Jednu neděli ve zcela zaplněné Lucerně bylo několik part a každá sledovala své zájmy a všichni se různě bavili podle stupně své inteligence. Já jsem ještě s jedním kamarádem „balil“ jednu hezkou holku, když vtom ke mně přišli dva „frajěji“ z jiné party a jeden z nich mě chytil u krku a křikl: „Pojď na hajzlu.“ Jít jsem musel, protože bych se „shodil“. Když jsem tam vešel první, dostal jsem hned ránu pěstí zezadu a stačil jsem se schoulit k pisoáru a dostal jsem ran jako máku. Chránil jsem si obličej, takže jsem měl jen boule na hlavě. Můj sok vítězně vyšel ze záchodu, ale to nebylo všechno. Kamarád utíkal do patra nahoře a udýchaně sdělil Bosambovi: „Jardovi dali do držky na hajzlu.“ Bosambo s partou okamžitě seběhli a začala honička, protože zmíněná parta na Bosamba neměla, a tak se schovávali, kde mohli.

BOUDNÝ, Jaroslav: *Trafouš byl náš osud aneb Jak se bavila mládež v padesátých letech.*

4. Srovnání pásků a svazáků

(1989, *Blázni a děvčátka*, režie Karel Kachyňa, 1:01:20 – 1:02:23)

	páskové	svazáci
Čemu se obě skupiny věnují? Co byste řekli o jejich hodnotách?		
Jaký mají vztah k vládnoucímu režimu? Jaký je jejich vzájemný vztah?		
Kdo se podle vás víc baví?		
Jaký je podle vás názor režiséra na tyto dvě skupiny a proč?		
Jaký je váš názor na obě skupiny?		
Jak mladí lidé reagovali v padesátých letech na nástup diktatury? Jak by reagovali podle vašeho názoru dnes?		

5. Časový harmonogram námětu Páskové v hodinách dějepisu

FÁZE / časová dotace	Charakteristika fáze / použité pomůcky
Fáze 1: úvod – expozice 5 min.	Analýza obrazu páska Video 1: obraz páska z filmu <i>Šakalí léta</i> (1993, 1:33 min.)
Fáze 2: rozšíření obrazu páska 1 10 min.	Analýza pamětnické vzpomínky Text: vzpomínka Jaroslava Boudného 1 (2004)
Fáze 3: rozšíření obrazu páska 2 5 min.	Dekonstrukce ideologického obrazu páska Ikografie: Dobové obrazy pásků (1953, 1954)
Fáze 4: 5 min.	Analýza obrazu svazáka Video 2: obraz svazáka z filmu <i>Veliká příležitost</i> (1949, 1:26 min.)
Fáze 5: předběžný závěr (rozšiřující fáze – v případě dostatku času) 5 min.	Srovnání obrazu svazáka a páska Formulování a prezentace předběžných závěrů
Fáze 6: rozšíření obrazu páska 3 (rozšiřující fáze – v případě dostatku času) 5 min.	Sociální prostředí party – dobový obraz Video 3: sociální prostředí party z filmu <i>Parta nezradí...?</i> (1957, 2:19 min.)
Fáze 7: rozšíření obrazu páska 4 (rozšiřující fáze – v případě dostatku času) 5 min.	Sociální prostředí party – vzpomínka pamětníka Text: vzpomínka Jaroslava Boudného 2 (2004)
Fáze 8: upevnění závěrů 15 min.	Srovnání obrazu svazáka a páska Formulování závěrů a diskuse Video 4: páskové a svazáci z filmu <i>Blázni a děvčátka</i> (1989, 0:57 min.)

O lidech okolo stolu (1958, režie Petr Schulhoff)

Obraz páska z dobového krátkého filmu o zásadách slušného chování. Obraz ilustruje jeho extravagantní vzhled a také jeho neurvalou povahu. Je představen jako cizorodý prvek, který do slušné společnosti nezapadá. Namísto pokusu o introspekci typu páska šlo spíše o jeho karikaturu.

Lidé nad čertovou stěnou
(1962, režie Emanuel Kaněra)

Pruhované barevné ponožky patřily k nejvýraznějším atributům páška. V dokumentu z roku 1962 byly dokonce použity jako jediný znak, který měl aktéra filmu sociálně ukotvit.

Šakalí léta (1993, režie Jan Hřebejk)

Blázni a děvčátka (1989, režie Karel Kachyňa)

Dvojí tvář české mládeže v padesátých letech. Zatímco svazáci zpívají budovatelské písně a organizovaně kamsi pochodují, zřejmě na nějakou brigádu, páškovská mládež divoce tančí v rytmu rokenrolu.

Kachyňův obraz nenechává diváka na pochybách, s jakou skupinou sympatizuje. Páškové tančí na vrchu Vítkov, svazáci jdou po cestě pod nimi, páškové jsou aktivní, svazáci pasivní, svazáci vzhlížejí k páškům, páškové svazáky ignorují. Pohrdlivé gesto svazačky vyzývá k interpretaci. Jaké byly skutečné postoje svazáků? Opovrhovali neorganizovanou mládeží, nebo jí záviděli? Co je vedlo k budovatelskému nadšení? Co čekali od života?

Každodennost perspektivou školních pramenů

Kamil Činátl

Český školní dějepis se v převážné míře zaměřuje na významné události, místa a jedince. Rozsáhlou sumu těchto dat následně organizuje dle chronologického a geografického klíče. V dějepisném podání utvářejí historický vývoj často neosobní procesy (industrializace, krize, revoluce), jež omezují dějintovný význam jedince. V roli aktérů tak mnohdy vystupují kvazi-postavy¹, které sice původně vznikly jako pojmové abstrakce (feudalismus, stát, národ, třída aj.), ale jelikož se o nich vypráví, získávají jako aktéři punc historické skutečnosti. Dějepis zprostředkuje žákům minulost v rámci lineárního historického času. Tuto představu času si žáci osvojují prostřednictvím chronologické osy. Plynutí historie rytimizují především změny na úrovni politických a hospodářských dějin. Pokud do historie vstupují jednotlivci, jsou to povětšinou politici, umělci či válečníci. Historická změna je jen okrajově představena na úrovni každodenního života. Převládající zaměření dějepisu ilustrují stávající učebnice dějepisu, konkrétní školní vzdělávací programy dostupné online a třeba také digitální učební materiály, které ve velkém rozsahu vytvářeli sami učitelé v rámci projektu EU *Peníze školám*. Každodennost se v kontextu dějepisného poznání objevuje zřídka. Učebnicová řada nakladatelství Fortuna *Lidé v dějinách*, která se pokusila tento přístup k minulosti zohlednit, se v praxi příliš neprosadila.²

V historiografii proběhla v druhé polovině minulého století řada diskuzí a metodologických inovací, jež vyzdvihly každodennost jako jedno z klíčových témat historického poznání. Současně klady důraz na lidovou kulturu, aktérský pohled na dějiny zdola, genderové vztahy či proměny životního stylu. Tato témata a perspektivy sloužily v kontextu historiografie často ke kritice dominantních paradigmat, jež zatuhla do podoby rutinizované „normální vědy“.³ Metodologický posun se nesl ve směru antropologizace historické vědy, odklonu od velkých vyprávění a kritiky ideologie. Ve vztahu ke školnímu dějepisnu je nezbytné klást si otázku, jak se tyto

1 Pojem „kvazi-postava“ užívám v návaznosti na koncept narativní identity francouzského filozofa Paula Ricoeura. RICOEUR, Paul: *Čas a vyprávění I.–III.* Praha, Oikoymenh 2000 a 2007.

2 HUDECOVÁ, Dagmar: Jak učitelé využívají a hodnotí učebnice dějepisu, in: *Pedagogika*, 2001, č. 3, s. 327–336.

3 KUHN, Thomas S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha, Oikoymenh 1997.

kritiky a inovace historické vědy odrazily v oborové didaktice, představující jedno ze zázemí, z nichž vychází konkrétní výuka historie na školách.

Didaktika dějepisu tyto podněty zohlednila. Kurikulární reformy otevřely ve světovém měřítku prostor k reflexi a reformulaci cílů dějepisného vzdělávání. Došlo k odklonu od jednostranné reprodukce faktografie a velkých vyprávění směrem k rozvoji dovedností, jež můžeme rámcově charakterizovat jako historickou gramotnost.⁴ Proměnu východisek školního dějepisu příkladně ilustruje koncept historického vědomí, který v rámci didaktiky rozpracoval Hans-Jürgen Pandel.⁵ Tento německý didaktik rozvrhl pojem historického vědomí do sedmi podvojných kategorií. Dějepisné vzdělávání má žáky vést k tomu, aby tyto kategorie rozlišovali, neboť právě jejich prostřednictvím se dle Pandela vytváří vztah k historii a rozvíjí se schopnost historicky myslet.

kategorie	polarita
časové vědomí	dříve – dnes / zítra
vědomí skutečnosti	reálné / historické – smyšlené
vědomí historicity	trvalé – proměnlivé
vědomí identity	my – vy, oni
politické vědomí	nahoře – dole
ekonomicko-sociální vědomí	chudý – bohatý
morální vědomí	správné – špatné

Právě každodennost představuje z didaktické perspektivy vhodný prostor pro rozvoj dovedností, které zakládají historickou gramotnost. Obdobně jako v historiografii můžeme charakterizovat důraz na každodenní praxi jako inovativní úhel pohledu na historii, který doplňuje tradiční přístupy k politickým či národním dějinám a příběhům významných jedinců. Pojem, který je i v rámci historiografie mnohoznačný, však vyžaduje pro potřeby didaktické aplikace metodologické vymezení.

Jedno z možných ohnisek této nutné redukce představuje pojetí historického času. Prostřednictvím témat z každodennosti může učitel žákům ukázat historii jako opakování běžných událostí a úkonů. Tento důraz na repetitivní struktury vytváří prostor pro alternativu k tradičnímu pojetí historického času, jež je založeno na výjimečných událostech, které utvářejí dynamiku politických dějin. Linearitu chronolo-

4 GAGNON, Paul: *Historical Literacy: The Case for History in American Education*. New York, Macmillan Publishing Company 1989.

5 PANDEL, Hans-Jürgen: Dimensionen des Geschichtsbewusstseins. Ein Versuch seine Struktur für Empirie und Pragmatik diskutierbar zu machen, in: *Geschichtsdidaktik*, 1987, č. 12, s. 130–142. V českém prostředí rozvinul tento koncept didaktik dějepisu Zdeněk Beneš. BENEŠ, Zdeněk: *Historický text a historická kultura*. Praha, Karolinum 1995.

gické osy lze ve výuce doplnit představou cyklického času. Každodennost zaměřuje pozornost žáků na to, co se opakuje. Žáci mají příležitost vnímat historickou změnu nejen jako politický zlom či ekonomickou krizi, ale i v kontextu každodenního jednání. Tato perspektiva má z didaktického hlediska přínos především v tom, že motivuje k zájmu o historii. Žáci jsou konfrontováni s dějinami v kontextech, jež znají a sami prožívají (lidé se tehdy jinak oblékali, měli jinou představu o příčinách nemocí, jinak měřili čas, jinak jedli a bydleli, měli odlišný vztah k dětem atp.). Výuka historie postupuje od blízkého (každodennost) k vzdálenému (politické dějiny).

Jako aplikovaná věda klade didaktika důraz na modelového recipienta, odhaduje jeho horizont očekávání a modeluje poznávací situace, jež mohou vést k naplnění vzdělávacích cílů odvozených z kurikula. Z této perspektivy můžeme pojem každodennosti vztáhnout ke kontextům, v jejichž rámci se žáci socializují do společnosti. U většiny z nich lze předpokládat, že v běžném životě získali zkušenost se sociální praxí v rámci rodiny a školy. Právě v těchto kontextech může být konfrontace s historizovanou (tedy jinou) každodenností didakticky produktivní, neboť žáci snáze postřehnou, v čem se dobová sociální praxe liší od jejich vlastních zkušeností.

Každodennost bývá i v kontextu historiografie často spojována s perspektivou tzv. obyčejných lidí. Pohled zdola ukazuje historii jinak než politické dějiny. Tato aktérská perspektiva a rámec každodennosti se i v kontextu dějepisu jeví didakticky produktivní, neboť žákům zprostředkuje historii jako něco blízkého. Ti ji pak nemusí vnímat jen jako autonomní sféru, v níž aktivně jednají pouze významní jedinci (politiky, umělci, vojevůdci, vynálezci). Perspektiva každodennosti se dotýká i běžných lidí a jejich „obyčejných životů“. Pokud si žáci uvědomí, že se školou předávané historické poznání dotýká též jejich žitého světa, že se nějak odráží v příběhu rodiny a v proměněných místech, kde žijí, pak se výrazně zvyšuje zájem o předmět. Sřtět s odlišnou každodenností, jež navíc zaměřuje pozornost na aktéry z rodinného či školního prostředí, vzbuzuje u žáků otázky, které může učitel efektivně využít v navazující práci.

Nyní se tyto obecné úvahy pokusím prakticky demonstrovat na využití pramenů, které vycházejí ze školního prostředí. Typy pramenů školní provenience jsou poměrně pestré. Učitel může využít fotografie (ze školního archivu či pamětnických zdrojů), školní kroniky, učebnice dějepisu a případně též svědectví pamětníků (někdejších žáků či učitelů). Tento výčet zdaleka není konečný. Zachycuje běžně dostupné prameny. V případě potřeby či možnosti lze využít i další zdroje (staré sešity či školní obrazy). Důležitá je přitom vazba na konkrétní školu. Právě možnost ztotožnění se s místem zesiluje didaktický efekt práce se školními prameny. Pro ilustraci jsem zvolil Národní školu Jana Amose Komenského v Písku, která byla zrušena v roce 2002, a zaměřil jsem pozornost na období stalinismu.⁶

Téma každodennosti můžeme promítnout do konkrétního místa. S pomocí dobových snímků exteriéru i interiéru lze ilustrovat historickou změnu v prostorovém rámci. V popisné fázi žáci určují rozdíly, v interpretační fázi kladou otázky, které vyplývají ze zjištěných proměn školy. Učitel tento proces moderuje. Pro práci s prostorem školy můžeme ilustrativně využít pasáž ze školní kroniky, v níž ředitel školy popisuje vnitřní výzdobu budovy ve školním roce 1952/1953. Tento popis interiéru a zařízení školy mohou žáci srovnat se současným stavem. S pomocí internetu pátrají po významu reálií, které jim nejsou známé. Na základě zjištěných změn pak zkoumají historický kontext a příčiny posunů. Postupují tedy od blízkého k vzdálenému. Pozorování historických proměn známého místa je motivuje k zájmu o „velkou“ historii, která tyto změny zapříčinila.

„Prázdninová péče o zdárný chod školy projevila se i ve výzdobě školy. V průjezdu školy pění s. Růžičkové je rudý nápis: Za školu radostnou, bojovnou, vlasteneckou, za školu socialistickou. A u tohoto nápisu je přivětivý obraz dělníka, který s knihou v ruce, s úsměvem vítá přichozí. Pod schodištěm na velké černé tabuli s nápisem (který znají děti z biografu) se zapisují denní význačné události podle rozhlasu či Rudého práva. Na odpočívadle na schodišti je busta Stalinova v množství květin a nápis: Stalinovo slovo – podněcuje pracující. Pod nápisem je náznak knihy, nad planoucí pochodně. Na chodbě v prvním poschodí je busta s. prezidenta Gottwalda na pozadí vlajek naší a sovětské. Rudá barva svítí radostí a odvahou. V druhém poschodí je na zdi náznak husitského štítu s cepem, náznak čsl. znaku s pozadím hvězdy (odznak vzorného vojína) s nápisem: K obraně vlasti připraven! Připomíná nám husitskou tradici v husitském Písku, heslo pionýrů. V každém poschodí jsou na chodbách nové vitríny. Plní je časové události. Pak jsou tu připomínky o Alšovi, který před 80 lety chodil do této budovy, jsou tu obrázky z rekreace dětí, pionýrské dopisy, odpovědi redakcí na dotazy, pomůcky z kabinetu, archeologické nálezy dětí na Pakšovce (Morušovém vrchu) a jiné.“⁶⁷

Školní kronika často nabízí prostor pro konfrontaci s jednáním, které žáky překvapí a vyvolá u nich otázky. V dotčené kronice z Písku nalezneme kupříkladu zápis o děkovném dopise, který žákům zaslala Státní bezpečnost: „Okresní oddělení státní bezpečnosti poslalo pionýrům dopis, oceňující bdělost a ostražitost, vzbuzenou v dětech politickou výchovou ve škole. (Děti upozornily SNB na člověka, vyptávajícího se nápadně na Jitex).“⁶⁸ Didaktický potenciál tohoto pramene tkví v provázanosti s konkrétním mís-

6 Zaniklou školu jsem pro ilustrativní sondu do pramenů zvolil záměrně. V živém sociálním prostředí mohou školní prameny podnítit ke kontroverzním otázkám, které jsou sice produktivní v rámci výuky, ale při zveřejnění mohou být problematické z etického hlediska. Stalinismus jsem jako hlavní téma vybral z prostého důvodu. Této době je díky angažovanosti ředitele věnován ve školní kronice největší prostor.

7 SOKA Písek, f. Základní škola J. A. Komenského Písek 1806–2002, Památní kniha I. obecné školy chlapecké v Písku, s. 306 (dále jen Památní kniha). Dostupné online: <https://digi.ceskearchivy.cz/DA?lang=cs&menu=0&doctype=1khsplief&id=1739> (citováno ke 4. 9. 2015).

8 *Památní kniha*, s. 318.

tem. Žáci si uvědomují, že kronika popisuje události, ke kterým došlo na jejich škole. Tato vazba má silný motivační efekt a učitel ji může využít k navazujícímu výkladu o charakteru společnosti v době stalinismu, dobovém významu Bezpečnosti, roli školy v tzv. politické výchově, může iniciovat pátrání po osudech dotčeného muže a žáků, kteří informovali SNB.

Kronika písecké školy zachycuje v kontextu padesátých let i další praktiky, které mohou vzbudit zájem žáků. Na dotčené škole vnikl díky aktivitám ředitele Josefa Levého přírodovědecký kroužek, který se od školního roku 1949/1950 věnoval chovu bource morušového. Tento projekt, jenž měl pomoci socialistickému hospodářství, měl ideologický podtext a promítl se i do prostoru města, neboť díky němu vznikl morušový sad v lokalitě Pakšovka (žáci a učitelé vysázeli o brigádách 1 300 morušových stromků): *„Jako jiná léta i letos pěstoval s. ř. Levý s přírodovědeckým kroužkem za velmi účinné pomoci s. Šrámka bource morušového. Letos měli veliký úspěch. Na morušové listí mohly chodit děti již také na Pakšovku, kde jsou již některé stromky vzrostlejší.“*⁹ Atraktivitu tématu posiluje skutečnost, že informace o chovu bource jsou v kronice doplněny fotografiemi, které zachycují ředitele Levého a žáky při péči o housenky a též pracovní pionýrský oddíl při okopávání moruší na Pakšovce. Snímky jsou doplněny komentáři, jež zdůrazňují budovatelský étos projektu a zasazují výjevy do dobového ideologického rámce: *„Zní zpěv a smích náš po kraji, zní v každý směr a kout, tam, kde se kosy blýskají, i kde zříš ocel kout.“*¹⁰

Obdobně hutná pramenná kompozice (písemný záznam, fotografie, dvě konkrétní lokality) se může ukázat jako efektivní pro navazující aktivity. Učitel může využít případné pamětníky, aby prameny konfrontoval s osobním svědectvím někdejších žáků. Taková poznávací situace může být pro žáky velmi atraktivní. Na hledání pamětníka se mohou sami podílet. Pro potřeby ilustrativní sondy jsem vedl rozhovor s panem K. E. (narozen 1941), který ve školním roce 1952/1953 navštěvoval pátou třídu tehdejší národní školy. Ptal jsem se ho, zda se nějak účastnil chovu bource morušového: *„No samozřejmě, vždyť jsem byl páták. Pátáci museli denně ráno chodit sbírat morušový listí. To se chodilo do Husova parčíku anebo na Pakšovku, na Pakšovský vrch, kde byl vysazený nový morušový sad. To ještě zdaleka nebyla Pakšovka zastavěná. Dole bylo zahradnictví a močál a nahoře na vršku se pěstovaly moruše. A ředitel Levý, ultrapravý ředitel Levý, nám jako oznámil, že se tam bude pěstovat bourec morušový, že republika nemá hedvábí a že se musíme snažit dát republice víc hedvábí. Tak zrušil naše šatny, my jsme se svlíkali a oblíkali ve třídách, a v těch šatnách nechal udělat regály, byla v nich nějaká sláma nebo hobliny a na tom byly ty hnusný housenky, který tam chrouply to listí, byly strašně*

9 Tamtéž, s. 319n.

10 Tamtéž, s. 323n. Jedná se o citaci textu budovatelské písně Olgy Rambouskové a Josefa Stanislava *Se zpěvem a smíchem*.

žravý, museli jsme jim dvakrát denně nosit lupení, měli jsme ranní směnu a odpolední směnu. Nás to bavilo, protože jsme se ulili z učení a lezli po stromech. Ale jinak jsme ještě moc nechápali, proč se to dělá a na co se to dělá. On to dělal, aby se zviditelnil.“¹¹

Svědectví pamětníka ukazuje chov bource v jiném světle. Mění se perspektiva i vyznění celé situace. V rozporu s kronikou se ukazuje, že chov nebyl záležitostí kroužku, ale že se na něm podstatnou měrou podílela celá škola. Skutečnost, že se prameny neshodují, je z didaktického hlediska produktivní, neboť tento rozpor vzbuzuje další otázky a obnažuje širší kontexty celé situace. Školní každodennost otevírá v případech využití pamětníků zajímavé možnosti, jak výuku propojit i s rodinnou pamětí. Rodiče i prarodiče chodili do školy a mohou žákům (i mimo místní kontext konkrétní školy) poskytnout zajímavé informace o tom, jak se sociální prostředí školy měnilo. Vzpomínání perspektivou školy přitom není tak konfrontační jako orálněhistorické projekty, které se zaměřují na politická témata (rok 1968, normalizační prověrky, rok 1989).

Jednotlivé školní kroniky nabízejí konkrétní témata, jež může učitel využít. Vazba na místo představuje při volbě tématu důležitou okolnost, které se může odrazit v zaměření výuky. Pokud se v jejím rámci zaměříme na stalinismus, pak bychom perspektivou politických dějin hledali témata, jež jsou dostatečně reprezentativní pro celou společnost. Důraz na každodennost a vazba ke konkrétnímu místu nás směřuje k tomu, abychom volili témata ve vztahu k celku třeba marginální, ale přítomná v lokálních pramenech. Ředitel Národní školy J. A. Komenského v Písku Josef Levý kladl výjimečný důraz na otázku náboženství, jak dokládají jeho zápisy ve školní kronice. Náboženství je zde věnováno hned několik záznamů, které poměrně otevřeně hovoří o postoji školy k otázkám víry a církevního života. „*Náboženská výchova je nepovinným předmětem. Je jí vyučováno v posledních vyučovacích hodinách nebo v prázdném půldnu. O náboženské otázky bylo mnoho diskutováno, neboť politický směr naší republiky nemá zájem na vyučování tomuto předmětu. Učitelé mají zaujmout jasné stanovisko k náboženské otázce. Je zajímavé, že u nás je ještě mnoho učitelů s náboženským vyznáním, dokonce katolíci, kteří „věří“. Nestačí čichoštský zázrak, nestačí procesy s opaty a faráři. A přeci by stačilo přečíst Palackého Dějiny, nebo se jen pečlivě připravit na hodinu vyučování dějepisu, tak jasně a srozumitelně dnes hovoří učebnice, které mají děti v rukou. V Písku, měště kdysi husitském, kde žil Mikuláš Biskupec, vedoucí ideolog táborů, kde žil Matěj Louda z Chlumčan, řečník poselstva na sněmu v Basileji, jsou ještě dnes učitelé, kteří vidí dějiny očima Pekařovými a Masarykovými.“¹²*

Záznamy zřetelně ukazují, že školní vedení vyvíjelo tlak na žáky i učitele, aby se odklonili od náboženské víry, či alespoň přestali chodit do kostela. Žáky může zají-

11 *Sbírka rozhovorů Oddělení vzdělávání ÚSTR, rozhovor s K. E. zaznamenal Kamil Činátl, 19. 8. 2015.*

12 *Památní kniha, s. 309n.*

mat, jak byla tato protináboženská výchova úspěšná a kolika děti se týkala. Potřebné informace nám opět může poskytnout kronika, v níž nalezneme záznamy o vyznání žáků. Ve školním roce 1951/1952 navštěvovalo školu přes 450 žáků, z nichž bylo jen sedm bez vyznání. Převládali katolíci (393), další skupinu představovali žáci organizovaní v Československé církvi (39) a čeští bratři (15). Situace tak byla odlišná od dnešní školy, kde jednoznačně převládají žáci bez vyznání. Žáci mají příležitost promýšlet souvislosti a příčiny výrazné historické proměny (sekularizace a ateizace společnosti), jež před nimi v lokálním kontextu vystupuje.

Ředitel Levý poměrně otevřeně popisoval strategii, které škola využívala k tomu, aby oslabila zájem žáků o výuku náboženství: „S dětmi, které nenavštěvují hodiny katolického náboženství, chodí s. učitelé v té době na vycházky s míči, na výstavy, pročítají s nimi zajímavé stati z knih, zaměstnávají je při třídních nástěnkách a podobně; je to záměrné tažení proti tmářství.“¹³ Střípky pramenů se zajímavě propojují a vytvářejí komplexnější představu o sociálním prostředí školy v období stalinismu. Žáci si mohou uvědomit širší souvislosti výuky náboženství, když je kupříkladu napadne, aby zapojili perspektivu rodičů. Mohou se návazně ptát vlastních prarodičů, jak vypadala situace u nich na škole a zda je nějak ovlivnil protináboženský směr výuky, jenž písecká kronika bohatě ilustruje: „Byly okopány moruše na Pakšovce. Při této práci byly nalezeny střepy z archeologických nádob. Archeolog s. ředitel Dubský označil tyto nálezy za 700 let staré. Učitelé měli možnost promlouvat s dětmi o pradávých dobách předkřesťanských. Možnost mluvit i o náboženství jako výmyslu lidském, nástroji mocných a vykořisťujících.“¹⁴

Vzhledem k hutné pramenné kompozici se nám opět otevírá prostor pro zapojení dalších pramenů. Dosud jsme nezmínili dobové učebnice, s jejichž pomocí můžeme modelovat efektivní poznávací situace.¹⁵ Téma náboženské výchovy a ideologické persvaze je v dobových textech samozřejmě přítomno. Můžeme využít kupříkladu učebnici vlastivědy pro 4. ročník národních škol, která byla ve školním roce 1952/1953 využívána ve školní praxi. S tématem, jak vyplynulo ze školní kroniky, souvisí pasáž učebnice věnovaná době Karla IV.: „Nejvíce nadržoval Karel IV. církvi. Daroval jí mnoho statků a dvorců. Podle jeho příkladu dávali církvi veliké dary i ostatní bohatí lidé. Ve velkých kláštěrech a kostelích se z kněží stávali boháči. Někteří z nich se opíjeli a žili v přepychu a nádheře. Církev a kněží byli nadšenými obdivovateli vlády Karla IV. Také páni a bohatí měšťané se mu obdivovali. Dali mu název Otec vlasti. Ale poddaný lid a měšťtí tovaryši neviděli v Karlovi IV. otce vlasti. Jejich poddanství a bídu nezlepšil a nakonec vždy

13 Tamtéž, s. 313.

14 Tamtéž, s. 317.

15 ČINÁTL, Kamil: Dějiny v zrcadle dějepisu. Dobové dějepisné učebnice jako školní pramen, in: *Historie – Otázky – Problémy*, 2012, č. 1, s. 101–117.

16 FIDRMUC, Oldřich a kol.: *Obrázky z dějin. Učebnice vlastivědy pro 4. postupný ročník národních škol*. Praha, SPN 1952, s. 26.

*rozhodl proti nim ve prospěch pánů a bohatých. Církev byla u nás největším velkostatkářem. Byla také největším vykořisťovatelem a utlačovatelem lidu. Velké kostely a kláštery měly mnoho polí a poddaných sedláků. Kněží, mniši a jeptišky žili většinou z práce těchto poddaných. Sami nepracovali.*¹⁶

Ukázka dokresluje dobový způsob dějepisného výkladu, který byl spojen s ideologickou intencí – výchovou k ateismu a k třídní nenávisti. Pokud chce učitel tato dobová specifika zvýraznit, může práci s pramenem spojit s úkolem, aby žáci porovnali dobový text se současnou učebnicí dějepisu, popsali rozdíly a vysvětlili je s ohledem na proměny historického kontextu. Na toto rozšíření tématu může navázat výklad o církevní politice stalinismu. Vzhledem k tomu, že vycházíme z konkrétního místa a zohledňujeme specifickou perspektivu tehdejších žáků (jež je těm dnešním přirozeně blízká), můžeme předpokládat větší zájem o problematiku. Otevírá se zde též prostor pro aktualizaci. Téma nemorálního bohatství církve se ve veřejném prostoru stále objevuje, odpovídající rétorika přitom často reprodukuje představy, na něž jsme narazili v konkrétním sociálním prostředí písecké školy v roce 1952 a 1953.

Dějepisné učebnice můžeme provázat s pamětnickou perspektivou. Když jsem pana K. E. konfrontoval s učebnicí, která se v době jeho studií na národní škole používala, vůbec si na ni nevzpomněl. Vybavila se mu však situace, která dobový vztah žáků k učebnicím zajímavě dokresluje: „Každou chvíli se vyměňovaly nebo mazaly učebnice. Normálně jsi dostal takovou tuš a učitelka ti nadiktovala, kterou řádku máš zamazat, která je nepravdivá. Takhle se mazaly učebnice a další rok se vydávaly nové.”¹⁷ Tato praxe může být pro dnešní žáky dosti překvapivá. V důsledku však spíše relativizuje dopad ideologické výchovy na žáky, neboť je příliš otevřeným přiznáním manipulace. Když jsem se pamětníka K. E. ptal, zda zážitek přepisování učebnic nějak ovlivnil jeho vztah ke škole a jeho důvěru k předávanému vzdělání, odpověděl: „Ne, ne, já myslím, že ne. My jsme byli děti a my jsme koukali, jak vypadnout ze školy co nejdřív a jít na hřiště.”¹⁸ Tento komentář naznačuje možná překvapivou rezistenci dětí vůči škole a jejím nástrojům ideologické výchovy.

Tolik případová sonda do konkrétních školních pramenů. Pokud se vrátíme zpět ke konceptu historického vědomí, jak ho rozvrhl Hans-Jürgen Pandel, můžeme vysledovat množství průniků s jednotlivými kategoriemi, které utvářejí schopnost historicky myslet. Práce se školními prameny a každodenností v této souvislosti nepředstavuje pro učitele další úkol, který by byl přítěží k již tak přebujelé a obtížně zvládnutelné látce. Právě naopak, jedná se o jednoduchý a efektivní způsob, jak látku redukovat s ohledem na naplnění kurikulárních cílů vzdělávání. Ilustrovali jsme, jak učitel může na perspektivu každodennosti navázat výkladem, jenž zohledňuje

17 Rozhovor s K. E.

18 Tamtéž.

tradiční dějepisná témata. Podstatný rozdíl spočívá v tom, že výuka prostřednictvím školních pramenů historii propojuje se známým sociálním prostředím a posiluje tak u žáků schopnost porozumění, zájem o dějiny a konečně klíčovou součástí procesu vzdělávání: schopnost klást otázky.

Summaries

Foreword

Just defining everydayness has been a subject for very long discussions. One interpretation can produce a summary or enumeration or description of obviousness, which of course would find persons interested in them, but would mostly separate away from social context which is the one thing the historian must not leave aside. The everydayness is for this reason contemplated also as a part of a wider view on cultural history.

Culture is in this case comprehended inclusively as a combination of material and spiritual manifestations of the human doing except of politics. In this case the culture is synonymous to “civilisation”. Political history is almost completely excluded, but not in opposition. Understanding and considering the necessary social context is impossible without the knowledge of the political history. Its presence is subtextual, but in the same time not inferior, it is just important to individually assess it for interpreting everydayness. Everyday life consists of ordinary days and special days and is also the subject of historical anthropology, which is in substance close to cultural history in previously mentioned wider word meaning.

In this discursus can be everydayness observed in the period after the Second World War. During the fifties the birth of the Western consumer society was concluded. Thirst for it became persistent and motivating for the authoritative regimes of the bounded East European society. In few countries of the Soviet bloc an attempt was made to calm and influence societies by so called Goulash Communism. Living standards in these countries improved a little, but the quality of them and the economic foundation proved to be the problem. The economics of the Soviet type worked since seventies with the lowered value, the goods were manufactured and sold with loss. Some insufficient attempts for reform were made, but with given political conditions, there was no hope for real impact.

• Robert Kvaček

Lifestyle and everyday life in the Czechoslovakia during the 1950s and 1960s

This study contemplates basic factors of the style of life in Czechoslovakia during the 1950s and the 1960s with focus on the generation gap and opinions of young people. It attempts to analyze historical progress in that area and show phenomena typical for each period. For the 1940s and the beginning of the 1950s it is the general pursuit

of collectivity. Really strong collectivist pressures attacked the foundations of the individuality only during a relatively short period and addressed only specific groups in the society, especially amongst young people, who are susceptible to it in general under other circumstances. Beyond the collectivism the Sovietisation and the ostentatious acceptance of Soviet practices and inspirations were another distinct and represented phenomenon. The Sovietisation, in spite of its obtrusiveness and omnipresence, did not make an essential mark on the everyday life. The extensive adoration of the manual labour and the working class is also often mentioned when talking about the everyday life of the beginning of the 1950s as well as general application of the class principles to the everyday life of the people and resulting decline from previous social order. Basically there was a struggle between two leading lifestyle philosophies at the beginning of the fifties. While the first one made an effort to establish genuine culture of the proletariat, the second one tried to adopt the lifestyle of the existing middle class. Since the half of the 1950s the second conception established itself distinctively. The “Khrushchevism” of the second half of the 1950s attempted to harmonize the divergence between ideology and products of the modern civilisation that often came from the officially hated western countries. The range of food and consumer goods was widened more attention was paid to their aesthetic values as well. Renewed were also the attempts to create “a new socialist individual” and also the image of the socialist lifestyle as full-fledged alternative to the western consumer society (at least on the theoretical level). The economic depression and resulting shortages at the beginning of the 1960s dispersed any naive ideas about the life in socialism and early transition into the communist society. But it was not only the depression influencing the lifestyle, but also the coming of age of the post-war population boomers, which resulted in evolution of the popular art culture. Czech and Slovak youths discomfited party ideologists with their distaste for involvement in politics and inclination to some features of the western consumer society. The depression forced opening of the country to the western tourists and the build-up of the related infrastructure. And the foreign impulses and following changes like shift to more or less western type consumer society became the basic factors of the sixties’ lifestyle. It is of course necessary to mention that it was very often only a game imitating elements of the western consumer society. This build-up of the virtual bubble culminated in 1968 was numbed by the normalisation for only a certain time and in some aspects.

• Martin Franc

Everyday life in Czechoslovakia during the so called normalisation

After 1989 the research of communism focused moreover on repressions in the fifties and human rights violation during the so called normalisation. In fact, most people from the middle and lower classes, factory workers, collective farmers and lower engineering personnel did not feel the lack of essential liberties. They did not discuss or comment politics in public and whatever they said in private, the regime really did not care. Most of the Czechoslovak citizens did not openly act against the communist regime: they were also not willing to support the regime in case of crisis, which became obvious during November 1989. They were willing to tolerate it as a necessary evil.

The regime made an attempt to pacify masses with generous social policy, which aspired to make the society politically passive in spite of ostentatious request for its active role in politics. The citizens were asked to care mainly about themselves and their family. Social policy played a fundamental role in the policy line of the communist party during the so called normalisation. The main effort of the party was to ensure full employment as the foundation of the social stability. The social interventions of the state were presented as the results of the socialist state's care for people and especially young families.

• Jan Rychlík

Media in Czechoslovakia 1945–1989 and their participation on forming the everyday life of the inhabitants

From 1945 to 1948 the media in Czechoslovakia lived through rough changes. The system of media was established on the bases that the main publishers of the periodicals were to be only political parties and state institutions. Private enterprise was excluded from the media. The time of changes claimed the existence of many periodicals from the first republic and gave life to some new ones, which were released during the rest of the existence of the communist regime. After the end of the world war a new system was introduced, which rationed paper to issuers and publishers. The system was in existence till 1980s and became a tool to favour some periodicals or authors. Offer did not meet demand and readers had often a problem to buy their favourite magazine or a book of their fancied author. During the fifties the regime started to closely watch over all media information passed forward to Czechoslovak citizens. The Central Press Supervision Office was established to control newspaper, magazines, television and radio broadcasting, screenplays, theatre productions and even maps and postcards through precensorship. Citizens were constantly persuaded by the media that the communist regime is the best one and therefore every citizen should support the policy of the Communist party. The television broadcast-

ing started in Czechoslovakia in 1953, but its reach was extended slowly over the territory. The basic net of transmitters was completed in 1961, when the broadcasting incidentally reached the number of one million concessionaries. During the sixties the TV became an increasingly more popular form of spending leisure time and its viewers balanced the number of radio listeners. In the time of Prague spring the media distinctively supported policy of Dubček's communist leadership. People learned important information about actual political situation from the media. During August 1968 the media also informed people about the Warsaw pact forces invasion. During normalisation the media were under control of the communist party and supported its home and foreign policy. From 1970 the TV broadcasted on two channels and the Czechoslovak radio also changed the channel structure, which stayed till the fall of the communist regime.

• Petr Bednařík

Institutionalization of the festivities during socialism (1948–1989) as the tool of the political marketing

Human collectives tend to divide time between everyday time and the time of the festivities. The feasts have special meaning for them, which is accented by making rituals. A sophisticated system of festivities was created in the ancient empires. The Church decided what the life of the Christian people should look like during festivities and in consequence partly uniformed their living. The representatives of the forming modern national states took control over the festivities during the modern period as a part of the fight for deconsecration.

During the time of socialism the festivities became a battlefield of the furious fight between the communist ideology and religion. Secular and national values were thoughtfully linked to the socialist state and the communist ideology in the new system of festivities. That differentiated them from civilian ceremonies and festivities in Western Europe. Festivities with its ritualized representation introduced by state functioned as tools to internalize socialist values and norms and in the same to vent emotions. The new system of festivities was conveniently combined with the holiday and the system of citizen ceremoniousness oriented on the human life cycle was created. In the conditions of the socialist system some people completely refused them, some adapted them in various ways to their own needs, some got around them and some accepted them completely. The religious ceremonies existed at the same time. The duality of the official ceremonies with informal ceremonies created a three part model typical mostly for the 1970s and 1980s. But even the religious ceremonies are not resistant to change and adjust to present needs of their participants.

• Zuzana Beňušková

Union recreation in Czechoslovakia in 1950s and 1960s

This study analyzes the system of union recreations, a popular way of spending leisure time before 1989. It also focuses on the pioneer camps, which in mass numbers provided recreation in the countryside for children. The introduction also mentions the ways of care and support provided to the labourers by the Nazi regime, either through the Kraft durch Freude organization in the 1930s or the so called Heydrich recreational action in the time of the Protectorate of Bohemia and Moravia.

The beginnings of the collectively spent holidays are connected to the immediate post-war period. In May 1945 the Central Union Council (ÚRO) became the main union institution authorized to take under its control all existing union associations and federations in the Czech countries. The first vacationers left for their holiday roughly during the same time. This was not one of the massive organized events; the vacationers were previous prisoners from concentration camps and Nazi penitentiaries. The organisation changed qualitatively and quantitatively after February 1948, when Central recreational department, later Central administration of recreational care ROH started to attend to everything connected to holiday. At the same time three basic types of a vacation were created: centrally operated and selected recreation (native or abroad), company vacation and since 1955 pioneer (child) recreation. The focus on the deserved rest after work became an important and constant part of the official propaganda.

Recreations turned into a very desired article. More requested were the so called selected recreations, which were based on a number of properties, for example hotels confiscated from previous German owners or so called collaborators and traitors. New recreational facilities were constructed and vacations abroad were very popular since the sixties. The ideological undermeaning of the union organized vacation gradually dissipated and the collective cheap vacation remained. Smaller company chalets outfitted modestly were quite familiar to employees and their families. Pioneer camps helped the parents (especially mothers, whose employment rate rose considerably) to deal with a relatively long time of the school holidays.

The union recreations remain till this day to a well known phenomenon of the previous regime. It was a cheap alternative to the vacation and for many people remained to be a sole opportunity to travel abroad. The theme of the recreations is getting more interesting every day, it is maybe caused by the evident nostalgia coming from many TV programmes.

• Alžběta Čornejová

On the path to the car for the people. Brief characteristics of the Czechoslovakian and American automotive industries since the beginning of the Depression till the times of the revolutionary technological changes during the sixties

This study focuses on the car as a typical symbol of the consumer society and the general situation in the automotive production in Czechoslovakia and the United States of America since the beginning of the Great Depression till 1964. It analyses the main factors influencing the construction but more importantly the attainability of the car by the general masses. It analyses especially the transition from the war time to the post-war production, which proved to be considerably different in both states. In fact the American car factories managed to set on a completely different course in car construction and manufacturing during the fifties. Whereas the Czechoslovakia and almost all other countries of the world with the ability to manufacture passenger vehicles constructed in the times of insufficiency light and often even two-stroke machines, Americans made a simple calculation, that the manufacturing process of a small or big car costs them roughly the same, but the big car can be sold for considerably more money. As a result till the seventies typical American cars looked like gigantic cruisers of the highways and became satirized targets of the Eastern bloc propaganda. The Czechoslovakian nationalized industry led by AZNP Mladá Boleslav and Tatra had a hard time renewing production and sale in the times, when usage of vehicles for personal needs was disapproved. But during the fifties circumstances changed when under the influence of the Western consumerism, the Czechoslovakian people themselves required better access to the symbol of the affluent society.

• Michal Ulvr

(Un)official cultural youth activities in Czechoslovakia during so called normalisation

The fall of the regime in 1989 was of course caused by many factors – external (western pressure, M. S. Gorbachev in the role of the General Secretary of the USSR) and internal (economics, environment, opposition). The coming of the new youth generation in the 1980s was also an important internal factor. After many years it was a generation not afflicted and traumatized by living through the events of 1968 (but also 1938 or 1948).

The term “youth” did not acquire its new meaning, it was comprehended as a specific entity, but also something that is advisable to keep under control. Democratic, authoritative and totalitarian regimes boasted about their best intentions and care not only for children, but also for young people. Politicians accepted their existence,

but at the same time drew the lines for their activities, strictly watched and organized by real adults.

The Czechoslovak communist regime was perfectly aware of the potential “threat” of the free time. Till its fall and depending on the situation it tried in the name of so called “battle for juvenils” to hold back and fight the activities of youths. During the 1980s the regime was short-winded in its campaign and was forced to relieve the pressure somewhere. The youth took the opportunity and their new activities could be pointed out as the seeds of the new civil society. They themselves understood them as “freedom islands” that helped them survive the pre-revolution regime. Young environmentalists, punk fans, new wave fans (and rock fans in general), peace activists, young Christians in various groups and slowly forming student activities created a platform ready to support changes coming with the year 1989 and some of them really acted on it. The old regime was not dissolved by the juveniles, but they surely did contribute to the changes not only before 1989 but also after it.

• Miroslav Vaněk

“Strange friendship” of director Steklý. Short observation about a long Barrandov career (1945–1985)

The text comprehends the relation between the politics and culture (movies), everyday life of the filmmaker – especially after beginning of the normalisation. It analyses the subject on the bases of the life of director Karel Steklý (1903–1987) and his long Barrandov career and quite a different example of Jiří Menzel (1938), the representative of the “new wave”, young but internationally famous holder of an Oscar for *Closely Watched Trains* (1966). At the beginning of the 1970s Barrandov’s new leadership made it impossible for him to work in the field. Menzel like other filmmakers naturally wanted to do his work and shoot movies. The conditions were clear: try to come to an agreement with normalisation authorities, who on purpose dragged out the time of uncertainty, vagueness and humiliation (from the viewpoint of the cultural anthropology it could be specified as the clear linear phase of transition) with those “sinners”. Steklý became a holder of the Venice prize Golden Lion for the movie *Sirens* (1947) and in 1952 created movie *Anna the Proletarian*. After the beginning of normalisation he certainly did not belong to the ostracized workers of Barrandov studios, on the contrary: Czechoslovak State Film strived after his services. In spite of that and for the sake of his career he entered into a “strange friendship” with Miroslav Müller, secretary and director of culture department of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia (1972–1989).

• Petr Kopal

The Svazarmists and the rebels – “different” fifties

This study applies Alf Lüdtke’s and Thomas Lindenberger’s concept of a wide spectrum of the society’s attitude towards ideological directions into school educational environment. Following the research of Matěj Kotalík, Martin Franc and Jiří Knapík it comprehends two youth groups living in the fifties: Svazarmists and the rebels (in Czech called “Pásci” – it literally means “Belts”), that represent two completely different youth attitudes towards the regime. Phenomenon of the rebels is analysed in this study as independent, in part socially pathological subculture of young people, which shaped itself politically just under the influence of the regime. The political views were often imposed on it. The study also comprehends the representation of the rebels in the film from the 1950s till present day. Didactic application is based on the confrontation of multimedia, utilization of memories depicting life in the rebel gangs and period ideologically influenced cartoons. The theme of nonconformist young people makes it possible to draw the multiperspective image of the fifties and demonstrate the oppressive actions of the regime on the basis of adequate social and cultural context, call attention to the limitations of these actions and to strategies some youth groups used to avoid these actions.

• Jaroslav Pinkas

Everydayness through the eyes of school sources

The study focuses on the utilization of the methodological concepts of the everydayness in the context of the history education. It uses a didactic concept of the historical mind outlined by Hans-jürgen Pandel. In the centre of attention stand school sources (photography, school memorials, testimonies witnesses, period textbooks), that can bring along testimony to the period everydayness in the school. General reflection is enriched by the illustrative case study derived from the sources of Jan Amos Komenský elementary school in Písek. The selection of the materials also focuses on the period of Stalinism. The methodological procedures which aim to fulfil Curriculum Goals and Objectives are based on concrete examples. School sources have a strong motivational effect on students because of their connection to the place they know. The educational potential of the sources is related also to the connection to the familiar social environment. Thanks to their knowledge of the social mechanisms of the school, they can easily reflect the differences between the actual state and the fifties for example. The study aims to prove that the methodological historiographical innovations connected to concepts of everydayness and historical anthropology can be used in history education as well.

• Kamil Činátl

Přehled autorů

PhDr. Petr Bednařík, Ph.D. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

prof. PhDr. Zuzana Beňušková, CSc. – Univerzita Konštantína Filozofa Nitra,
Ústav etnológie SAV

Mgr. Kamil Činát, Ph.D. – Ústav pro studium totalitních režimů,
Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Mgr. Alžběta Čornejová – Všeodborový archiv Českomoravské komory odborových
svazů

doc. PhDr. Martin Franc, Ph.D. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Mgr. Petr Kopal – Ústav pro studium totalitních režimů

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní
a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní
a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci, Ústav pro studium totalitních
režimů

Mgr. Jaroslav Pinkas – Ústav pro studium totalitních režimů, Ústav českých dějin
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní
a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci, Ústav českých dějin
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

PhDr. Michal Ulvr, Ph.D. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické
fakulty Technické univerzity v Liberci

prof. PaedDr. Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Seznam zkratek

- AMP – Archiv hlavního města Prahy
ASAP – Akciová společnost pro automobilový průmysl
a. j. – archivní jednotka
BBC – British Broadcasting Corporation
COH – Centrum orální historie
č. – číslo
ČSAV – Československá akademie věd
čsl. – československý
ČSLA – Československá lidová armáda
ČSM – Československý svaz mládeže
ČSOP – Československý svaz ochránců přírody
ČSR – Československá republika
ČSSR – Československá socialistická republika
ČST – Československá televize
ČTK – Československá tisková kancelář
ČÚTI – Český úřad pro tisk a informace
ČÚV SSM – Český ústřední výbor Socialistického svazu mládeže
DAF – Deutsche Arbeitsfront
DM – Deutsche Mark
ed. – editor
EU – Evropská unie
f. – fond
FSB – Filmové studio Barrandov
FÚTI – Federální úřad pro tisk a informace
HSTD – Hlavní správa tiskového dohledu
inv. č. – inventární číslo
JZD – Jednotné zemědělské družstvo
kart. – karton
Kčs – Koruna československá
KdF – Kraft durch Freude
KGB – Komitét gasudarstvennoj bezopasnosti
KSČ – Komunistická strana Československa
KSSS – Komunistická strana Sovětského svazu
LP – Libri prohibiti
MNV – místní národní výbor
n., nn. – následující

NA – Národní archiv
NDR – Německá demokratická republika
N. S. R. Č. – Národní shromáždění republiky Československé
ORTF – Office de Radiodiffusion-Télévision Française
OV KSČ – okresní výbor Komunistické strany Československa
r. – rok
roč. – ročník
ROH – Revoluční odborové hnutí
s. – strana
SAV – Slovenská akadémia vied
Sb. – Sběrka
SNB – Sbor národní bezpečnosti
SNP – Slovenské národní povstání
SRN – Spolková republika Německo
srov. – srovnaj
s. ř. – soudruh ředitel
SSM – Socialistický svaz mládeže
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
StB – Státní bezpečnost
STIS – Studentské tiskové a informační středisko
SÚTI – Slovenský úrad pre tlač a informácie
sv. – svazek
UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration
ÚPS – Ústřední publikační správa
ÚRO – Ústřední rada odborů
USA – United States of America
ÚSD AV ČR – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky
ÚSRP – Ústřední správa rekreační péče
ÚSTR – Ústav pro studium totalitních režimů
ÚTI – Úřad pro tisk a informace
ÚV KSČ – ústřední výbor Komunistické strany Československa
VB – veřejná bezpečnost
VKV – velmi krátké vlny
VOA ČMKOS – Všeodborový archiv Českomoravské komory odborových svazů
ZDŠ – základní devítiletá škola / základná deväťročná škola
ZPOZ – Zbor pre občianske záležitosti
ZSSR – Zväz sovietskych socialistických republík

Osobní rejstřík

A

Arendtová Hannah 183
Ash Timothy Garton 160

B

Bachtin Michail Michajlovič 95
Bakešová Zdena 160
Balík Jaroslav 185, 186
Bareš Gustav 23, 78
Beneš Edvard 50, 51, 76
Beniak Luboš 71
Bepa Josef 146
Binovec Václav 181
Blažej Milan 142
Bočan Hynek 85, 201
Boix-Mansilla Veronica 209
Bolek František 129
Boudný Jaroslav 204, 206, 208, 210,
212, 214
Brabec Vladimír 190
Braudel Fernand 15
Brož Miloš 186
Bryných Zbyněk 186
Brzobohatý Radoslav 182
Burger Hanuš 201, 202, 207
Bystroň Jan Stanislaw 96

C

Clementis Vladimír 56
Colotka Peter 44
Cupák Eduard 182

Č

Čech Vladimír 186
Čechová Heda 65
Černá Mirka 64

Černý Jiří 64

Černý Václav 51

D

Dienstbier Jiří 75
Dietl Jaroslav 64, 72
Drahokoupilová Marie 65
Dubček Alexander 9, 83, 228
Dülmen Richard von 15

E

Earl Harvey 144
Ejzenštejn Sergej 189

F

Fábera Miloslav 186
Figer Jiří st. 156
Filipovský František 60
Foglar Jaroslav 80
Fojtík Karel 99
Foll Dobroslav 186
Franc Martin 197, 198, 203
Frič Martin 20, 134, 142, 181
Fučík Julius 67

G

Ginsberg Allen 29
Girgal Oto 51
Gorbačov Michail Sergejevič 156
Gott Karel 65
Gottwald Klement 22, 56, 203, 219
Gottwaldová Marta 22

H

Halas František 50
Hašek Jaroslav 181

Hanušová Jiřina 71
Havel Václav 155, 164, 166, 168
Heumos Peter 210
Heydrich Reinhard 117, 229
Hitler Adolf 116, 117
Hofbauer Zdeněk 200
Hoffmeister Adolf 50
Holeček Josef 14, 17
Horáček Michal 71
Horáková Milada 194
Houda Přemysl 168, 211
Hrdlička Karel 135
Hrdlička Petr 135
Hřebejk Jan 203, 204, 215
Husák Gustáv 160, 164, 178

CH

Chuchma Josef 71
Chytilová Věra 186

J

Janoušek Jiří 71
Jirotková Ilona 190
John Radek 71
Juráček Pavel 184

K

Kačírková Irena 65
Kádár Ján 25
Kafka Franz 183
Kachlík Antonín 185, 186
Kachyňa Karel 183, 202, 208, 213, 215
Kalandra Závěš 180
Kaněra Eman 202, 209, 215
Kantůrek Jiří 75
Kapek Miroslav 180
Kaplan Karel 198, 203
Karel IV. 222
Kemr Josef 134, 142

Klos Elmar 25
Knapík Jiří 197, 198, 203, 232
Komenský Jan Amos 12, 218, 221, 232
Kopecký Miloš 142, 202
Kopecký Václav 50, 51, 54, 59,
Kopeček Michal 211
Kosík Karel 14
Kotalík Matěj 197, 203, 232
Koura Petr 196, 200
Krátký Radovan 206
Krattner Otto 141
Krejčík Jiří 201, 202
Kropiláková-Jakubíková Kornélia 99,
106
Krška Václav 25, 201, 202
Křestán Rudolf 71
Křístek Václav 198
Kubišová Marta 198

L

Laichter Josef 51
Landovský Pavel 190
Lang Fritz 189
Laštovička Bohuslav 53
Lenderová Milena 15
Lennon John 157, 159, 160, 162, 169, 170
Levý Josef 220–222
Lindenberger Thomas 197, 232
Lipský Oldřich 25, 186
Líznerová-Steklá Věra 191
Louda z Chlumčan Matěj 180, 185, 191
Lüdtke Alf 197, 210, 232
Lukeš Jan 158

M

Mach Jaroslav 186
Mach Josef 186
Majerová Marie 51, 181
Makarenko Anton Semjonovič 20

Makovec Miloš 200
Málek Ivan 21
Marshall George 16, 142
Marvan Jaroslav 60
Marx Karel 42, 180
Masaryk Jan 67
Masaryk Tomáš Garrigue 221
May Karel 126
Mikuláš Biskupec z Pelhřimova 221
Mikyska Karel 65
Mucha Ignác 159
Müller Miroslav 180, 185, 186, 231

N

Neckář Václav 65
Nezval Vítězslav 50
Novotný Antonín 29

O

Olbracht Ivan 50, 181, 186
Orwell George 183

P

Palacký František 221
Palach Jan 68, 89, 161
Pandel Hans-Jürgen 217, 223, 232
Panýrková Jaroslava 65
Pavlíček František 183
Pekař Josef 231
Petr Vok z Rožmberka 181, 182, 190
Petránek Jan 75
Pilarová Eva 65
Pixa Kamil 186
Plichta Dmitrij 201
Poisl Bohuslav 141
Polák Jindřich 186
Pospíchal Petr 160
Pospíšil Filip 198
Prchal Antonín 141

Pukalík Jan 160
Purš Jiří 184

R

Rambousková Olga 220
Rampich Jan 161, 164, 165, 174, 176, 177
Reagan Ronald 156
Ricoeur Paul 216
Riško Ján 69
Rosenstone Robert 205
Roth Julian 100
Rothová Katherine 100
Ručka Vladimír 141
Rudolf II. 182, 190
Ruml Jiří 75, 91
Růžek Martin 182

S

Sequens Jiří 183, 185, 186
Schulhof Petr 202, 214
Sís Vladimír 186
Skalský Štěpán 201
Slánský Rudolf 23, 55, 56
Slavata Vilém z Chlumu a Košumberka
190
Sovák Jiří 142
Stalin Josif Vissarionovič 23, 119, 219
Stanislav Josef 220
Stárek František 198
Steklý Karel 11, 51, 180–182, 185,
186–191, 231
Stradová Kateřina 190
Sůra Jaroslav 188
Süss Karel 158
Svěrák Zdeněk 64

Š

Šabach Petr 198
Šabata Jaroslav 36, 160

Šafránek Jaroslav 60
Šaman Michal 158, 159
Šebánek Jiří 64
Šejna Jan 67
Šik Ota 27
Šimek Miloslav 36, 71
Šmíd Zdeněk 158
Štěpánek Jan 141
Štoll Martin 25
Šusterová Jarmila 65

T

Tetour Vladimír 141
Thatcherová Margaret 156
Tocqueville Alexis de 17
Toman Ludvík 184
Truman Harry 142
Tyl Josef Kajetán 181
Týrlová Hermína 186

V

Vajnar Vratislav 35
Váňa Antonín 162
Vávra Otakar 182, 186
Velek Josef 71
Vláčil František 183
Vlček Vladimír 200
Voegelin Eric 183
Vondráčková Helena 65
Vorlíček Václav 184–186
Voskovec Jiří 180
Vostřáková Milena 65, 539

W

Walló Karel Michael 199, 207
Washington George 135
Werich Jan 180
Willig Miloš 191
Winter Zikmund 98

Z

Zápotocký Antonín 60, 118, 129
Zelenka Jan 68
Zeman Bořivoj 19, 20, 200
Zeman Karel 186
Zeman Rudolf 75, 91

Ž

Žáček Jiří 158
Žižka z Trocnova Jan 203

KAŽDODENNÍ ŽIVOT

v Československu 1945/48–1989

EDITOR: Jaroslav Pažout

AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ:

Petr Bednařík, Zuzana Beňušková, Kamil Činátl, Alžběta Čornejová, Martin Franc,
Petr Kopal, Robert Kvaček, Jaroslav Pinkas, Jan Rychlík, Michal Ulvr, Miroslav Vaněk

ODBORNÍ RECENZENTI: PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D., Mgr. David Kovařík, Ph.D.

ODPOVĚDNÁ REDAKTORKA: Jana Kudělková

JAZYKOVÁ REDAKCE SLOVENSKÉHO PŘÍSPĚVKU: Mária Smoláriková

PŘEKLAD RESUMÉ: Michal Ulvr

GRAFICKÁ ÚPRAVA, SAZBA: Jaroslav Ježek

Vydal Ústav pro studium totalitních režimů, Siwiewcova 2, 130 00 Praha 3 (www.ustrcr.cz)
a Technická univerzita v Liberci, Studentská 2, 461 17 Liberec 1 (www.tul.cz)
v roce 2015. Vydání první.

Tisk: Unipress, spol. s r. o., Turnov

ISBN 978-80-87912-35-5 (Ústav pro studium totalitních režimů)

ISBN 978-80-7494-250-1 (Technická univerzita v Liberci)

č. publikace 55-075-15